MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIÈNTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
Vol. — CLXXI — Band

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLXXI

Збірник Філологічної Секції
т. 30

Ню Йорк — Париж
1961

ПУБЛІКАЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

I. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 170 томів.

II. Публікації Секцій НТШ:
1. — Збірник Історично-Філософічної Секції, 18 томів.
2. — Український Архів, 15 томів.
3. — Збірник Філологічної Секції, 25 томів.
4. — Українська Бібліотека, 8 томів.
5. — Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції, 32 томи.
6. — Звідомлення з засідань Математично-Природописно-Лікарської Секції (в німецькій мові), 26 зшитків.
7. — Резюме прочитаних доповідей (в чужих мовах), 3 томи.

III. Публікації Комісій НТШ:
1. — Археографічна Комісія видала:
   а) Джерела до історії України, 22 томи.
   б) Пам'ятки української мови й літератури, 7 томів.
   в) Котляревський, Перелицьована Енеїда, передрук першого видання з 1798 р.
   г) Збірка актів до історії суспільно-політичних і господарських відносин в Західній Україні.
   ґ) Шевченко, Кобзар, факсіміле першого видання з 1840 р.
2. — Статистична Комісія видала:
   Студії з поля суспільних наук і статистики, 5 томів.
3. — Правнича Комісія видала:
   а) Часопись Правнича, 10 томів.
   б) Часопись Правнича і Економічна, 10 томів.
   в) Правнича Бібліотека, 4 томи.
   г) Збірник Правничої Комісії, 2 томи.
4. — Етнографічна Комісія видала:
   а) Етнографічний Збірник, 38 томів.
   б) Матеріяли до української етнології, 20 томів.
5. — Бібліографічна Комісія видала:
   а) Матеріяли до української бібліографії, 7 томів.
   б) Українська Книга, 5 томів (на спілку з Українським Товариством Бібліографів).
6. — Фізіографічна Комісія видала:
   Збірник Фізіографічної Комісії, 7 томів.
7. — Географічна Комісія видала:
   Праці Географічної Комісії, 1 том.
8. — Комісія Шевченкознавства видала:
   Праці Комісії Шевченкокзнавства, 2 томи.

IV. Різне:
1. — Літературно-науковий Вісник, місячник за 1898—1905.
2. — Стара Україна, журнал, 24 зшитки (за 1924, 1925).
3. — Атляс України і сумежних країв.
4. — Український Статистичний Річник, 1 том.
5. — Сьогочасне й Минуле, журнал, 2 річники і 2 випуски на еміґрації.
6. — Лікарський Вісник, журнал (на спілку з Українським Лікарським Товариством).
7. — Бібліотека Українознавства, 4 томи.

(Продовження на 3-ій стор. обкладинки)

ЗБІРНИК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

т. 30

у виданні НТШ в ЗДА, книжка 6.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÈTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

MEMOIRS
OF THE
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

VOL. CLXXI

Collected Papers of The Philological Section
vol. 30

●

New York—Paris
1961

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÈTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVŠENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
VOL. — CLXXI — Band

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLXXI

Збірник Філологічної Секції
т. 30

●

Ню Йорк — Париж
1961

Редакція: Володимир Дорошенко, Григор Лужницький

Коштом і заходом Осередку Праці НТШ у Філядельфії

Buchdruckerei „Logos“, München 19, Bothmerstr. 14.

Володимир Дорошенко
(знимка з 1911 р.)

Володимир Дорошенко

БІБЛІОТЕКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ*

(Короткий історичний нарис)

Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові була однією з найбільших українських публічних бібліотек, а на Західній Україні таки й найбільша. Тут вона відогравала таку саму ролю, що й бібліотека Академії Наук у Києві, тобто колишня Всенароднія бібліотека України.

Зібрана була в ній поважна — і щодо кількости і щодо якости збірка прерізних друків та рукописів. Так, мала вона майже всю українську книжкову продукцію зперед 1-ої світової війни з цілої української території, включно з заокеанськими колоніями, а в тому повний комплект першодруків усіх клясичних творів української літератури, від Енеїди Котляревського почавши. Мала комплект української преси від «Зорі Галицької» 1848 р. (якщо не рахувати харківських часописів — «Украинскій Вѣстникъ» та «Украинскій Журналъ», що їх теж мала), аж до вибуху війни в липні 1914 р. Варто тут згадати і про збірки протоколів віденського парляменту та галицького сойму, що їх дбайливо комплектувала бібліотека. Війна, а далі революція в Росії і зв'язана з нею боротьба на Великій Україні сильно відбилися на збірках бібліотеки, але зі стабілізацією відносин вона пильно доповняла спричинені подіями прогалини. В усякому разі з повоєнних друків мала бібліотека комплект усіх західньо-українських видань — преси і книжок, а також велику збірку еміґрантських та заокеанських українських друків, і друків із Совєтської України.

---

* Поданий нижче нарис оперто на оцих давніших працях автора: брошурі про бібліотеку НТШ, що вийшла у Львові року 1926 під наголовком: «Українська Національна Бібліотека» (мало бути: «Західньо-українська», але польська цензура цієї назви не дозволила), звідомленні про бібліотеку, вміщеному в «Хроніці» НТШ ч. 74 за рік 1938 (Львів 1939), статті про бібліотеку Т-ва в журналі НТШ «Сьогочасне й Минуле» 1939, кн. 3—4, ст. 167—172 та присвяченому бібліотеці розділі в книжці «Огнище української науки» (Нью-Йорк—Філядельфія 1951) ст. 77—96. На жаль автор не міг подати цифрових даних для совєтського й німецького періодів, бо їх тоді друком не оголошувано.

Далі, мала вона велику збірку українських стародруків від Апостола Ів. Федоровича (Львів, 1574) до Енеїди Котляревськго (1798 р.), численну збірку мап і атлясів, зокрема старих (XVI—XVIII ст.) і новіших мап України, а також багато всяких Ukrainica різними мовами. Велика й незвичайно цінна збірка наукової літератури з усіх ділянок українознавства — це був справжній скарб бібліотеки. Мала вона дуже поважну і добірну збірку наукових часописів майже з цілого світу, видання мало не всіх Академій Наук, університетів та інших наукових закладів, установ і товариств, передовсім слов'янських, зокрема російських. Зберігалися в ній цілі книгозбори українських діячів, письменників і вчених — Олександра Барвінського, Михайла Грушевського, Олександра Кониського, Володимира Лесевича, Івана Мандичевського, Юліяна Медвецького, Євгена Олесницького, Івана Франка та інших, а з чужих — збірка чеських книжок і часописів відомого чеського етнографа-українофіла Фр. Ржегоржа.

Крім усього цього мала бібліотека велику збірку різних афіш із Галичини й Наддніпрянщини, силу-силенну різних програм, у тім програм Шевченківських та Франківських свят, клепсидр багатьох українських, головно, розуміється, галицьких, а також чужих діячів, вирізок Ukrainica з чужої преси тощо.

Рукописний відділ бібліотеки міг похвалитися численною збіркою автографів багатьох українських письменників і діячів, між ними: Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича, П. Куліша, Марка Вовчка, Ст. Руданського, С. Воробкевича, Д. Мордовця, Ів. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, А. Кримського, М. Вороного, В. Самійленка, М. Коцюбинського, О. Маковея, О. Кобилянської, Н. Кобринської, М. Левицького, В. Винниченка й інших з одного боку та М. Грушевського, М. Драгоманова, Олександра й Володимира Барвінських, Мел. Бучинського, Ів. Верхратського, О. Огоновського, Вол. Гнатюка, Є. Чикаленка, Ю. Романчука, Остапа Терлецького, К. Устияновича, Ол. Лотоцького тощо з другого. В великому числі представлене в бібліотеці й листування українських діячів з усієї України. Зберігаються в ній цілі архіви як українських діячів, напр. Ол. Барвінського, Олександра Кониського, Митрофана Дикарева, Василя Доманицького, Осипа Маковея, Мих. Грушевського, Осипа Назарука, Івана Франка та інших, так і різних українських організацій, установ і товариств, головно, розуміється, галицьких та буковинських: різних студентських громад (Академічної Громади, Академічного Братства, Дружного Лихваря, Ватри, Медичної Громади зі Львова, Української Студентської Громади у Варшаві й інші), цілої низки «Січей»: львівської, віденської, черновецької, Української Громади в 1-шій Державній Думі, Подільської «Просвіти», Українських Січових Стрільців, і Української Галицької Армії, львівської «Руської Бесіди», краківської «Української Громади», Українського Горожанського Комітету, Пласту, Українського Тай-

ного Університету, табору виселенців в Ґмінді, Ревізійного Союзу Українських Кооператив, Сільського Господаря (між іншим рукопис Сільсько-Господарської енциклопедії) тощо, різних редакцій, в тім редакції «Правди», «Літ. Наукового Вісника», «Української Видавничої Спілки» й першої Української Енциклопедії і т. д. Крім того, мала бібліотека багато й старих українських рукописів, переважно галицьких церковних (євангелій, міней, тріоді тощо), почавши з т. зв. біблівського Апостола XIV ст. (з Бібла в Галичині), та закарпатсько-українських рукописних матеріялів, до історії Галичини XIX ст. (1848 рік!), а також велику збірку етнографічних матеріялів із цілої української території, головно з Галичини. Нелегко тепер мені пригадати всі ті скарби, що їх придбала й пильно зберігала бібліотека НТШ, але найголовніше я, здається, зазначив усе.

В останньому часі (за большевицької і німецької окупації) до бібліотеки НТШ долучено ще й другу велику західньо-українську книгозбірню — бібліотеку так званого «Народного Дому» з її багатою колекцією галицьких друків XIX ст. та численними Russica (разом 150 тисяч томів) і великою збіркою рукописів галицько-українських діячів старої дати: Маркіяна Шашкевича, Ів. Вагилевича, Якова Головацького та інших. Особливо цінна збірка рукописів і друків, що її передав покійний крилошанин Антін Петрушевич, відомий стовп галицького москвофільства. Становила вона окремий відділ.

Все це робило бібліотеку НТШ першорядним джерелом для наукових працівників, а особливо для всіх тих, що вивчають українознавство — українську літературу, історію, етнографію, мову, мистецтво. Тож не дивниця, що до неї раз-по-раз зверталися дослідники — свої й чужі — поляки, чехи, москалі, румуни, німці, французи. А особливо в рр. 1940—41, коли впав китайський мур, що відгороджував Галичину від Наддніпрянщини, до бібліотеки НТШ почали масово приїздити літературознавці й історики з Києва, Харкова, Москви й Ленінграду тощо, щоб студіювати творчість Ів. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника та історію Галичини XIX в.

Історію бібліотеки НТШ найкраще розглядати за тими політичними режимами, що під ними перебувала Галичина. Так я й роблю, ділячи цю історію на оці чотири періоди:

1. Австрійський, від оснування бібліотеки в році 1893 до листопада 1918 р. За влади ЗУНР бібліотека через польсько-українську боротьбу була нечинна.

2. Польський, від зайняття Східньої Галичини поляками до большевицької окупації у вересні 1939 р.

3. Совєтський, від приходу до Львова червоної армії 22. IX. 1939 р. до кінця червня 1941 р.

4. Німецький, від 1 липня 1941 р. до половини липня 1944 р., коли Львів знову попав у руки большевиків.

1. Австрійський період.

Початки бібліотеки НТШ щільно зв'язані з організацією самого Товариства, яке заступило колишнє літературне «Товариство ім. Шевченка», засноване в 1873 р. у Львові з ініціятиви наддніпрянських українців. Правда, маємо відомості з 1886 р. (згадка в хроніці «Діла»), що при Товаристві Шевченка була якась бібліотека, але скільки й які книжки вона мала, невідомо. Товариство це не проявляло особливої діяльности, не провадило, поза працями проф. Омеляна Огоновського, ніякої науково-дослідницької роботи, обмежуючися майже виключно видаванням журналу для родин «Зоря», тож властиво не потребувало окремої бібліотеки. Книжки, що друкувалися в друкарні Товариства, або надсилалися до редакції «Зорі» на рецензії, очевидно й були тією бібліотекою, що про неї згадує «Діло» в замітці про Загальне Зібрання Товариства. Всі ці книжки, оскільки не розійшлися по руках редакторів, чи співробітників «Зорі», передані були згідно з ухвалою Загальних Зборів Товариства 1886 р. до бібліотеки Товариства «Просвіта», на чолі якого стояв саме Ом. Огоновський. Поза бібліотекою «Народного Дому», що була в руках москвофілів, це була тоді друга значніша українська бібліотека, куди присилали книжки патріоти місцеві й закордонні (пригадаймо дари М. Драгоманова). Існування бібліотеки «Просвіти» робило для тодішніх членів Т-ва ім. Шевченка зайвою другу подібну українську книгозбірню й вони з легким серцем зліквідували бібліотеку Товариства, правда, з застереженням власности, але пізніше це застереження пішло в непам'ять і тільки в останніх роках перед 2-ою світовою війною «Просвіта», подарувавши, або відпродавши по дешевій ціні значну частину свого книгозбору Науковому Товариству, вирівняла колишню страту, спричинену нещасливою ухвалою Загальних Зборів 1886 р. Потреба окремої української наукової бібліотеки повстала з перетворенням літературного Товариства Шевченка на Наукове в р. 1892. Вже в 1893 р. Ол. Кониський прислав т-ву кількасот книжок із своєї приватної бібліотеки. Згодом пожертвував ще кількасот томів українських та українознавчих видань, а вмираючи в 1900 р., записав Науковому Товариству решту своєї книгозбірні. Воно взяло собі тільки великоукраїнські видання, а галицькі подарувало Українському Науковому Товариству у Києві. При кінці 1894 р. бібліотека нараховувала вже яких 600 чисел. Але початки бібліотеки треба в'язати властиво з іменем Михайла Грушевського, який, прийшовши в 1894 р. до Львова на професора університету, почав організувати тут українську наукову роботу. І правду сказавши, саме його треба вважати справжнім основником і навіть першим бібліотекарем бібліотеки НТШ. І для нього самого та й для притягнених ним до НТШ місцевих науковців потрібна була бібліотека, що доповняла б їх приватні збірки, а тим більше потрібна вона була для

молодих адептів, і Грушевський запопадливо почав стягати до неї різні видання. В основу бібліотеки лягли книжкові дари, що їх поприсилали були великоукраїнські патріоти, як Ол. Кониський, О. Бородай, В. Антонович. Сам Грушевський пожертвував Товариству книгозбірню свого батька Сергія. Розуміється, з розростом бібліотеки треба було підшукати бібліотекаря. Став ним відомий галицько-український громадський і культурний діяч, Кость Панківський, що опікувався й бібліотекою «Просвіти». Тому, мабуть, деякі збірки, книжки й речі, призначені для НТШ, опинилися в «Просвіті». К. Панківському якийсь час допомагали поет Микола Вороний і Осип Маковей. До 1898 р. бібліотека НТШ тулилася при «Просвіті». Це був початковий, так би сказати, доісторичний період розвитку бібліотеки. Наукове Товариство саме-но тільки ставало на ноги, не розпоряджало достатніми фондами й не мало сталого приміщення. Та ось у 1898 р. Товариство набуло за гроші, що їх пожертвував професор военно-медичної Академії в Петербурзі, Павло Пелехин, кам'яницю при вул. Чарнецького 26 і могло вже розмістити тут і свою друкарню, книгарню й наукові робітні. Бібліотека теж дістала собі невеличке, але окреме приміщення з двох кімнат під книгосховище й читальню. Бібліотекарем став від осени 1897 р. Михайло Павлик, відомий галицько-український діяч, товариш Івана Франка. Павлика властиво й слід уважати першим справжнім бібліотекарем НТШ, бо він не уривково, а стало занявся бібліотекою, завів перший її інвентар, упорядкував ведений К. Панківським, О. Маковеєм та іншими принагідними людьми картковий каталог і далі вів його. Йому ж належать і перші бібліотечні звідомлення. З них знаємо, що в половині 1900 р. бібліотека нараховувала вже коло 8 тисяч томів. Павлик має безперечні заслуги перед бібліотекою НТШ. Це була чесна, працьовита й акуратна людина, що щиро дбала про доручене їй діло. Бувши у Львові влітку 1904 року на курсах українознавства, влаштованих проф. Грушевським, я, розуміється, відвідував бібліотеку НТШ, що містилася тоді в двох кімнатах, і бачив Павлика при праці. Старий парубок, тихий і чистенький, виглядав він справжнім ченцем книжником. Бібліотеку він любив, як рідну дитину, й старався збільшити її фонди. Завзятий радикал, він проте не гордував ніякою книжкою, хочби й яка була вона чужа своїм змістом його поглядам. Щодо цього був він людиною об'єктивною. Він акуратно втягав до каталогу все, що тільки попадало до бібліотеки, не відкидаючи нічого. Це була вже надто велика об'єктивність, бо не варто було захаращувати бібліотеку всякою халтурою. Говорю тут, очевидно, про книжки неукраїнські, що не представляли ніякої вартости для наукової бібліотеки й тільки її засмічували. Але тоді ще так мало приходило книжок до бібліотеки, а Павлик так побожно ставився до друкованого слова, що не відкидав жадного друку. Розуміється, особливою увагою його тішилась література поступова, радикальна. І це його

заслуга, що бібліотека НТШ посідає велику колекцію видань різних революційних партій, що боролися з царизмом: РУП, російських СД та СР, Бунду, ППС, тощо.

На завдання бібліотеки дивився Павлик теж очима пропаґандиста й охоче позичав різну визвольну літературу молоді — гімназистам, студентам — й навіть воякам-українцям із поблизьких касарень на вул. Курковій або Театинській. «Пускав у народ», як він висловився про це. Розуміється, не одне з того добра не верталося до бібліотеки.

На жаль Павлик не був фаховим бібліотекарем і вів бібліотеку на свій спосіб, не оглядаючись на вироблені західньо-европейською практикою правила каталогізації. Пам'яткою цього лишилася його дивачна нумерація книжок і рукописів. Крім біжучого інвентарного числа, Павлик ставляв ще друге бібліотечне, яке не покривалося з першим, бо під одним «бібліотечним числом» він об'єднував певну групу книжок однакового змісту, або різного змісту, але припадково оправлених разом. Кожне таке «гніздо» мало своє число, а знову кожна окрема річ — книжка, брошура чи дрібний друк, що належали до цього гнізда, мали крім того свій значок: букви латинської, а як не вистарчали, то й грецької азбуки, а як і того було мало, то до букв ставляв Павлик внизу арабську цифру, так що виходили дивачні позначки, як ось напр. 2095 a, 2095 в, 2095 c, потім 2095 a_2, 2095 a_3 і т. д. А знову нумеровані серії Павлик вписував часто-густо під різними числами, замість під одним. Це все спричиняло зайву плутанину при відшукуванні книжок. Пізніше Павлик відмовився від цієї системи, але замість вести далі біжучу інвентарну нумерацію, продовжував нумерувати за останнім бібліотечним числом, через що в загальній нумерації повстала прогалина. Крім того при каталогізації Павлик не оглядався на формат і тому поруч малої брошури стояла у нього книга великого формату, часто кварт або фоліо. При розставлюванні книжок на полиці це справляло чимало труднощів, а ставляти на одній полиці книжки різного формату було не тільки незручно, але й неекономічно.

Всі ці недоліки пізніше давалися в знаки при каталогізації. Ми пробували їх виправляти, але це вимагало великої праці. Треба було б наново уставити й перенумерувати цілу масу книжок. При браку персоналу годі було цю працю перевести до кінця. Зачав був цю роботу перед 2-ою світовою війною Федір Дудко, але відійшов, не докінчивши, а дальші події зробили всі ці поправки неактуальними.

Довший час працював М. Павлик сам-один і аж при кінці 1904 р. до помочі йому дав виділ Товариства, себто властиво проф. М. Грушевський, двох студентів університету — Івана Кревецького й Івана Созанського. В травні 1905 р. Павлик, розійшовшися з Грушевським і Франком, мусів покинути бібліотеку, здавши її своїм молодим помічникам.

Михайло Павлик

Іван Кревецький

Вже за Павлика, з реорганізацією Грушевським НТШ на зразок Академії Наук, бібліотека почала збагачуватися чужоземними видавництвами, які приходили в обмін на видання Товариства. Кількість наукових установ, що стояли в обміні з НТШ перед першою світовою війною, представляється так: у 1900 р. — 168, в 1905 р. — 177, в 1910 р. — 226, в 1913 р. 236. З цього обміну НТШ дістало томів у 1905 р. — 904, в 1908 р. — 1952, в 1911 р. — 2002, в 1913 р. — 1816. Крім того, щораз більше жертвували книжок і свої люди, особливо багато книжок подарували Ол. Барвінський, К. Панківський, Ів. Франко, М. Павлик та ін. і видавництва. З дарів бібліотека одержала: в 1905 р. — 673, в 1908 р. — 2376, в 1911 р. 4027, в 1913 р. — 6494 Купувалося книжок у тому часі небагато і то тільки такі, що їх не було в приватних книгозбірнях Грушевського, Франка або Володимира Гнатюка, що був секретарем Товариства. Цілком природно, що головну увагу при набуванні книжок приділювано тоді гуманітарним наукам, головно українській історії, літературі, мові та етнографії. На жаль мало тоді, зверталося уваги на інші ділянки, як от на право, економіку і особливо географію України, на що потім гірко нарікав др. Степан Рудницький. Куплено книжок у 1905 р. — 338, у 1908 р. — 679, в 1911 р. — 1671, в 1913 р. — 1724.

З моментом уступлення М. Павлика бібліотека мала вже 19 тисяч томів. По відході його керівником бібліотеки став Ів. Кревецький, що провадив її аж до самого вибуху першої світової війни. Ів. Созанський скоро відійшов, а його місце зайняв Іван Джиджора, улюблений учень М. Грушевського. В 1907 р. бібліотека НТШ збагатилася дуже цінною бібліотекою відомого філософа — позитивіста, Володимира Лесевича, який умираючи (в 1905 р.) записав її НТШ — кільканадцять тисяч томів, головно філософічного та соціологічного змісту, різними европейськими мовами — англійською, французькою, німецькою, італійською, еспанською, ну й російською. Серед них було чимало цінних словників. Книгозбірня Лесевича творить окремий відділ бібліотеки НТШ. Цей дар прийшов до Львова вже по здавленні революції в Росії, два роки по смерти жертводавця, коли у Львові знову повстала ціла колонія політичних еміґрантів з України. Дехто з них знайшов притулок у НТШ завдяки М. Грушевському, що протеґував земляків. До помочі Кревецькому й Джиджорі приділено тоді двох еміґрантів, Олексу Назарієва й Миколу Залізняка, які й зайнялися каталогуванням Лесевичевого книгозбору. Саме в тому часі (восени 1907 р.) перенесено бібліотеку з вул. Чарнецького на вул. Супінського, до збудованого коштом Є. Чикаленка т. зв. «Академічного Дому» (бурси для української високошкільної молоді). Тут бібліотека НТШ дістала просторе приміщення й могла як слід розташуватися. Під бібліотеку відведено цілу ліву половину партеру, де було 4 кімнати й велика заля,

та всі сутерини — сухі і просторі, первісно призначені під студентську кухню й столівку. На правій стороні партеру містилася канцелярія Академічного Дому, разом із секретаріятом НТШ (одна кімната), приватне мешкання управителя Академічного Дому В. Козловського (одна кімната) і Етнографічний Музей у двох кімнатах. Книгосховище приміщено в сутеринах, там же в окремій кімнаті містився дублетний фонд. На партері містилися: каталог і підручна бібліотека в окремій кімнаті, а по сусідству з нею читальня, далі канцелярія і робітня для каталогування книжок. Біжуча преса і часописи, що приходили з обміну, або з купівлі, розложено в великій довгій залі на окремих столах. На жаль приміщення під читальню було мале й тісне, але читачів у тому часі було небагато. (Кімната могла помістити лише кільканадцять осіб). Рукописний відділ містився в кімнаті для каталогізації в окремих настінних полицях-шафах. В 1908 р. Залізняк перейшов з бібліотеки до етнографічного музею Товариства, а в бібліотеці згодом дістав працю автор цих рядків.

Еміґрувавши до Львова на Зелені Свята 1908 р., я, трохи очунявши після в'язниці, почав працювати в бібліотеці. Спершу як поденний робітник (діурніст), пізніше помісячно. На постійного працівника прийнято мене в 1910 р., коли я, втративши надію влаштуватися у Львові, рішив був перенестися до Чернівців, де мені обіцяно сталу посаду. Довідавшися про мій намір, Кревецький почав прохати мене лишитися на праці в бібліотеці НТШ, обіцюючи переговорити з проф. Грушевським. Грушевський теж почав відмовляти мене переноситися до Чернівців, вказуючи на чисто візантійські відносини, що там панували в громадських і адміністративних установах, ба навіть у приватному житті, та обіцюючи влаштувати мене в НТШ на тих самих умовах, які мені пропоновано в Чернівцях. Він запроєктував створити окреме бібліографічне бюро при бібліотеці й запропонував мені його провадити. Завданням цього бюра було здобувати українську і українознавчу літературу де б вона не появилася, провадити біжучу бібліографію всіх українських друків та рік за роком продовжувати розпочату Ів. Єм. Левицьким бібліографію. На жаль зібрана мною всеукраїнська бібліографія за рр. 1911, 1912 і 1913 не діждалася друку і зберігається в рукописному відділі бібліотеки.

Бібліотека тепер зростала з року на рік. Українське громадянство щиро піддержувало її, раз-по-раз приходили з усіх кінців України дари книжками й рукописами. Ввійшло вже в звичай, що автори й видавці українських книжок, зокрема редакції українських газет і журналів, уважали за свій національний обов'язок надсилати до бібліотеки свої видання. А втім, про цей обов'язок не переставало пригадувати видавництвам і авторам бібліографічне бюро, що пильно стежило за українською книжковою продукцією і, скоро тільки появилося яке видання, старалося не-

гайно добути його для бібліотеки. Крім того цілий ряд українських установ і організацій, розв'язуючися, передавали свої архіви до бібліотеки НТШ. Таким чином перед першою світовою війною могла вона похвалитися найбільшими збірками української преси і взагалі українських друків поміж усіма іншими бібліотеками. Рукописний відділ зібрав багато Galiciana, а між ними придбав незвичайно цінну збірку Остермана, головно до історії 1848 р. в Галичині, та багато іншого добра, про що була мова вище. На 1. січня 1911 р. бібліотека мала вже скаталогованих 53 тисячі томів (53.024) і 204 рукописів, а на 1. січня 1914 р. понад 70.000 скаталогованих томів та коло 500 рукописів, не рахуючи дублетів часописів і книжок, а саме: 70.238 томів книжок і 460 рукописів. Крім того багато рукописів було нескаталогованих.

В 1909—1914 рр. в бібліотеці були зайняті Іван Кревецький як директор бібліотеки і кустос рукописного відділу, Володимир Дорошенко — управитель Бібліографічного Бюра й заступник директора, Олекса Назаріїв — каталогізатор, Іван Джиджора завідував випозичальнею, картковим каталогом і підручною бібліотекою. Крім них був іще возний Михайло Харкавий, що виконував також обов'язки прибиральника й маґазинера — вибирав і вставляв книжки на полицях у книгосховищі. Якийсь час займалися впорядкуванням дублетного фонду Микола Федюшка (Євшан), Володимир Левинський та Василь Матвіїв (із Харкова). Бібліотека була відкрита щодня п'ять годин, крім читальні, що була відчинена ще коротко й пополудні.

Рух у бібліотеці перед першою світовою війною представляється так: позичено книжок додому й до наукової читальні (за рік): у 1900 р. 1014 томів, у 1905 р. — 1928 томів, у 1910 р. — 4324 томи, у 1913 р. — 6832 томи.

Проф. Грушевський трактував працівників бібліотеки як науковців і не збільшував годин праці, щоб дати їм змогу працювати й поза службою на полі науки та літератури. Він притягав їх до співробітництва в «Записках» та інших видавництвах НТШ і в «Літературно-Науковому Вістнику». Платні в НТШ були скромні і проф. Грушевський старався рекомпенсувати їх, даючи службовцям бібліотеки й Музею якісь побічні заробітки: коректуру «Записок» тощо. Крім того, він розділював між ними свій гонорар, що його діставав як редактор «Записок» НТШ. Взагалі Грушевський дуже дбав про бібліотеку і музей НТШ як і про ціле Товариство. Це ж його заходом куплено в 1913 р. велику кам'яницю на вул. Чарнецького 24, поруч дому ч. 26. Гроші на купівлю здобув Грушевський із двох джерел: з окремої субвенції на цю ціль, призначеної австрійським урядом, а що її не вистало, від Василя Симиренка, який дав сто тисяч карбованців. Грушевський мріяв широко розбудувати бібліотеку, перенісши її до новонабутої кам'яниці. Він хотів віддати під бібліотеку цілий партер, перший поверх і сутерини. В сутеринах мав міститися дуб-

летний фонд, на партері книгосховище, а на поверсі робітні, читальня й підручна бібліотека. На жаль усі ці пляни пішли в нівець з уступленням Грушевського з головства в НТШ. Його наступники не мали вже того зрозуміння для потреб бібліотеки, яке мав він, а тут прийшла ще й світова війна, що зовсім змінила становище НТШ.

Перша світова війна й наступні по ній події не тільки на деякий час припинили розвиток і НТШ і його наукових установ, у тім і бібліотеки, але наробили бібліотеці багато шкоди. Влітку 1914 р. саме перед вибухом війни книжковий і рукописний фонди бібліотеки були перевезені з Академічного Дому до новонабутої кам'яниці при вул. Чарнецького 24 і складені там у тому вигляді, як були приготовані до перевозу — у пов'язаних шнурами пачках. Під бібліотеку відведено цілий партер від вулиці Курковоі й частинно від Чарнецького (від брами направо). Друга частина партеру (від брами наліво) — первісно теж призначена для бібліотеки — була віддана під приватне мешкання Вол. Гнатюка і аж по його смерти дісталася бібліотеці. Тоді туди перенесено канцелярію бібліотеки, робітні і читальні, які сполучено з маґазином спеціяльно збудованим коридором. Через несподіваний вибух війни у липні 1914 р. не можна було вже ні перевезти решти бібліотечного майна — біжучої періодичної преси, каталогів, інвентарів та устаткування, — ні розложити звезених книжок по полицях, бо всі працівники і службовці бібліотеки і взагалі цілого Товариства, крім двох еміґрантів — Назарієва й мене, були покликані до війська. Перевозити не було кому й чим, бо змобілізовані були всі возії, зареквіровані всі транспортові засоби — всі коні, авта тощо. Навіть трамваї були призначені виключно для військових потреб — перевозу ранених тощо. І це фатально відбилося на майні бібліотеки, яке залишилося в Академічному Домі. Російське військо, прийшовши до Львова, забрало для своїх потреб між іншим і цей дім, тим більше, що він був незамешканий. Під час ферій Академічний Дім усе був порожній, бо студенти звичайно роз'їжджалися додому, а тепер він і цілком спорожнів через покликання їх до війська. В будинку розташувалася якась російська військова частина, яка господарювала по своїй уподобі всім тим добром, що в ньому лишилося. А лишилися там, крім бібліотечного добра, ще й речі студентів по кімнатах і на горищі, нераз дуже цінні (як от напр. архів галицько-української соціялдемократії, що був на руках у Вол. Левинського), а також великої ваги архів Етнографічної Комісії т-ва. Секретар НТШ і Комісії, Володимир Гнатюк, не сподіваючись війни, виїхав до Криворівні на літній відпочинок, не перевізши цього архіву до нового приміщення при вул. Чарнецького. Доглянути за цим добром під час російської інвазії не було кому. Службовці або були на війні, або мусіли еміґрувати — втікати, а ті члени виділу, що лишилися, передовсім референт бібліотеки д-р Богдан Барвін-

ський, не важилися й показатися до Академічного Дому, боячися, щоб їх — чого доброго — не вислали на Сибір, куди пішло чимало галицько-українських діячів, як от напр. дійсний член НТШ і член його управи д-р Володимир Охримович, синдик НТШ д-р Микола Шухевич, Константина Малицька — письменниця і рідношкільна діячка та інш. А російські старшини не вважали за потрібне пильнувати полишеного без догляду добра й не боронили солдатам його розносити й нищити. В результаті каталогові картки в великій мірі понівечено, подерто, з інвентарів повиривано цілі сторінки, збірки біжучих часописів, з такою дбайливістю збирані з цілого світу, майже цілком понищені. Пропало також багато реверсів на позичені додому книжки. А що найгірше — це знищення етнографічного архіву: тут, крім листування Комісії, пропали навіки незвичайно цінні етнографічні матеріяли, між іншими й збірки М. Драгоманова, де були записи українських народних пісень ще з початку XIX ст., а також передані в депозит Товариству рукописи Лесі Українки й Федьковича (його астрологічні писання), що зберігалися в архіві Етнографічної Комісії. Всі ці скарби солдати нищили без милосердя — вживали на підстілку коням, дерли, пакостили на них, тощо. Після уступлення москалів в Академічному Домі заквартирувалося австрійське військо, яке доложило й своїх рук до російського варварства. Зате щасливо заціліли всі ті фонди, що були перевезені на нове місце при вул. Чарнецького, і саме тому, що не були ще розпаковані і розложені за числами на полицях. Москалі, чи краще галицькі москвофіли, бо на чолі гурту, що прийшов до бібліотеки з рабунковими намірами, стояв відомий галицький «русский» д-р Юліян Яворський, мали охоту забрати щоцінніші видання, але серед величезної маси пов'язаних пачок негодні були вишукати те, що їм хотілося, тим більше, що на місці не було ні каталогу, ні інвентарів, які лишилися в Академічному Домі. Тому забралися геть, взявши тільки пару якихось книжок. Про це оповіла мені, коли я вернувся до Львова, Катерина Романова, сторожиха будинку, де містилося книгосховище. Аж у вересні 1916 р. могли ми — я і Назаріїв — вернутися до Львова й зайнятися впорядковуванням збірок — Назаріїв музейних, бо М. Залізняк покинув НТШ, а я бібліотечних. Наші галицькі товариші праці всі ще перебували у війську і здебільшого не вернулися до Львова, бо після упадку Австрії пішли до Української Галицької Армії й ділили її трагічну долю. Декому так і не судилося вернутися — померли Ів. Джиджора й М. Федюшка. А тут треба було докінчити ремонт нового бібліотечного приміщення, недокінчений через вибух війни, розставити зложені в зв'язках книжки по полицях, провірити страти, зладити на місце знищених москалями нові каталогові картки та інвентарні аркуші. Все це впало на мої плечі, бо я не мав ніяких помічників. Докінчивши при помочі полонених російських вояків ремонт бібліотечного приміщення, я

взявся розставляти книжки та реставрувати каталог та інвентар. А що тоді не можна було знайти нікого з дорослих мужчин, бо всіх, включно до шкільної молоді вищих кляс середніх шкіл, забрала Австрія до війська, то довелося взяти гімназистів і семінаристок середніх кляс і давати собі раду з цим молодняком. Та іншого виходу не було. Працювати доводилося зимою в неопалених приміщеннях, бо НТШ не мало ніякого палива. Тому, коли настали великі морози, я переніс робітню до свого приватного мешкання й там провадили ми всяку письмову роботу. Покінчивши конечні праці, я відпустив своїх молоденьких помічників і помічниць. Замість них уже геть пізніше бібліотека дістала прибиральницю, а в 1918 р. й помічника в особі письменника Омеляна Карашкевича, що працював до листопада. В цьому часі (1916—1918 рр.), з огляду на військові події, припинився був усякий обмін, так само мало що приходило й від приватних осіб та місцевих видавництв. Коли в 1913 р. з НТШ обмінювалося 236 наукових установ, то в 1915 р. до 1920 р. було їх усього 75.

Світова війна, перервавши зносини з державами, що боролися з Австро-Угорщиною й Німеччиною, дуже неґативно відбилася на обміні з деякими европейськими науковими установами, які по війні не відновили обміну з НТШ. Так, цілком перервався обмін з грецькою Академією Наук та з кількома французькими інституціями в Парижі: Академією Наук, Антропологічною школою й Товариством Любителів Наук. Спроби НТШ нав'язати наново обмін із цими установами покінчилися невдачею. Крім цих, відпало й кілька інших, менше важних установ — з Діжону у Франції, з Монтреалю й Оттави в Канаді, Сіднею в Австралії й інш.

Сильно підупав обмін і з російськими науковими установами через большевицький переворот: замість 70 передвоєнних російських установ, видавництв, закладів та редакцій царського часу, з кінцем 20 і початком 30 рр. стояло в обміні з НТШ усього 16 установ із СССР, а в 1938 році лише чотири!

Але зате збагатилася бібліотека трьома великими посмертними дарами. За заповітом дістало НТШ книгозбори Івана Франка (помер 1916 р.), Євгена Олесницького (помер 1917 р.) й професора геології львівської політехніки Юліяна Медвецького (помер 1918 р.). Франкова бібліотека — понад 6.000 томів, а особливо його архів, понад 500 рукописів і рукописних збірок, представляють велику цінність для науки взагалі, а зокрема для дослідників його творчости. У Франковім архіві зберігається багато рідких рукописів, головно до історії галицько- і закарпатсько-українського письменства XVII—XIX вв. та до новішої історії Галичини, якою цікавився славний письменник. Незвичайно також цінне листування Франка з багатьома своїми й чужими діячами, ученими й письменниками. По повороті до Львова в-осени 1916 р. перевіз я на переховання до бібліотеки також архів М. Грушевського з

оригіналами рукописів його великої історії України й інших праць та багатющою кореспонденцією. За архівом Грушевського даремне шукала була в 1915 р. російська жандармерія, а по відході москалів була небезпека, що архів, як і все майно професора, сконфіскує австрійський уряд. Адже ж проти Грушевського точився тоді поза очі процес за зраду на користь Росії. І це в той час, як Росія ув'язнила професора і запроторила на заслання за австрофільство. Ото ж за всяку ціну треба було рятувати архів і я потаємно перевіз його з віллі Грушевського до бібліотеки, де він зберігається й досі.

2. Польський період.

З вибухом польсько-української війни бібліотека була зачинена з огляду на воєнну небезпеку. Здобувши владу в краю, поляки не полишили в спокої й культурних українських установ, — «Просвіту», «Рідну Школу» тощо. Наукове Товариство НТШ, зокрема його бібліотека й Музей від 22 листопада 1918 р., себто від часу залишення Львова українськими військами, мали теж нераз сумну нагоду вітати в себе ніколи перед тим небачених гостей: явну і тайну поліцію, що шукала то зброї, то підозрілих людей. Остання така ревізія відбулася 23 вересня 1922 р. й була так само без висліду, як і всі попередні. В канцелярії бібліотеки було того дня нас усього троє: я, д-р М. Кордуба, референт бібліотаки, й сторож Прокіп Гупало, як прийшла ціла група поліцаїв із комісаром на чолі, який вимагав, щоб їх пустити до маґазину, де вони мають перевести трус. Увійшовши до книгосховища, поліцаї кинулися були на всі боки шукати, чи нема де зброї. Я зі сторожем ледве могли дати собі з ними раду, пильнуючи за їх рухами. Ми боялися, щоб хто з поліцаїв не підкинув бува якої нелеґальщини, або й зброї. Але на щастя обійшлося без провокації. Перейшовши з сіней до кімнати, де містився рукописний відділ, комісар «na chybił-trafił» (навгад) запустив руку на полицю з в'язками рукописів і витягнув один пакунок. Розкриває, а там літографовані нелеґальні відозви української соціял-революційної партії, що працювала на Волині й виступала проти польського режиму. Комісар хотів був сконфіскувати цю збірку та я випрохав не робити цього, вияснюючи йому, що бібліотека збирає між іншим і різну заборонену літературу, але не для ширення її, а для майбутньої історії. І комісар, спасибі йому, лишив. Перейшовши до головного маґазину й побачивши цілу амфіляду кімнат, щільно набитих шафами з книжками до самої стелі, комісар спинився з зачудуванням. «Та тут треба би працювати ці-

лий рік», — промовив він, — очевидно по-польськи. Здається, вибираючися на ревізію, поліцаї не сподівалися, що «кабанє», як польська вулиця згірдливо називала українців, можуть мати таку величезну бібліотеку. Певне думали, що доведеться переглянути яких кілька шаф, а тут, — на тобі! — цілі поверхи заставлені книжками. І пробігши із своїм почотом «форсованим маршем» ціле книгосховище, комісар забрався геть, а я з сторожем пішли додому.

Але на цьому справа таки не скінчилася. Невдовзі по відході поліції в брамі будинку вибухла бомба, підложена під сходи, що провадили до бібліотеки й далі горі до музеїв. На щастя бомба була несильна й вибух не спричинив особливої шкоди, зокрема нічим не пошкодив бібліотечних збірок. Я мешкав тоді у тому самому будинку, де містилася бібліотека, на першому поверсі. Почувши гук і побачивши дим, що розходився по поверсі і подвір'ї, я побіг на партер, до книгосховища, щоб дізнатися, чи не сталося якогось нещастя з бібліотекою. Та на сходах мене затримала поліція, що з'явилася наче з-під землі й буквально залила цілу сходову клітку аж до брами. Мене хотіли арештувати як винуватця замаху! Мовляв, українці самі спричинюють вибухи, переховуючи зброю в своїх установах. Ледве вдалося мені вияснити справу, хто я такий та чого біг. Розуміється, злочинця, що підложив бомбу, не викрили, хоч було публічною тайною, хто це зробив, як і не викрили спричинників подібних вибухів у тому самому часі по інших українських інституціях у Львові й на провінції. Ні для кого не було таємницею, що такі речі ділялися як не за чинною участю поліції, то за її відомістю й поблажливою невтральністю. І після згаданого випадку польські шовіністи не лишили в спокої НТШ: облягали й книгарню на Ринку і бібліотеку з диким вереском та погрозами розгромити «гайдамацьке гніздо», шпурляли камінням у вікна, але на щастя справа кінчилася лише розбиттям шиб.

Становище управи бібліотеки в таких обставинах було дуже тяжке, бо, крім сторожа, ніяких службовців не було і в разі якогось нещастя нікому було б рятувати бібліотечне майно.

Персонал бібліотеки збільшувався дуже поволі, бо НТШ за панування Польщі було здане виключно на власні засоби, втративши всі ті підмоги, що їх одержувало за Австрії від центрального віденського і краєвого, галицького урядів. За Австрії НТШ діставало в останніх роках перед першою світовою війною щороку понад 30 тис. корон субвенції від віденського парляменту й галицького сойму. Так, у 1910 р. воно одержало 33 тис., в 1911 р. 38 тис., в 1914 р. 37 тис. А польський уряд, крім субвенцій, відібрав у Товариства теж і право друку шкільних книжок, яке за Австрії давало його друкарні чималий дохід. Відпав також і дохід від друку соймових протоколів. Тільки незадовго перед

другою світовою війною варшавський уряд признав НТШ аж 1.000 зол. (!) щомісячної субвенції та й то не як признану соймом квоту, а з диспозиційного фонду уряду, який кожної хвилі міг відібрати цю підмогу. Розуміється, що в таких обставинах Товариство не могло розвивати більшої діяльности й мусіло господарювати дуже ощадно. На жаль серед Виділу не було людей з ініціятивою й тому Товариство, навіть маючи свою друкарню й книгарню, не могло конкурувати з приватними підприємцями й завжди перебувало в дуже скрутному становищі. А це, очевидно, відбивалося й на розвитку його наукових установ, які не діставали потрібних для поширення своєї діяльности фондів. Бібліотека не мала відповідних коштів ні на купівлю потрібних їй видань і устаткування, ні на збільшення свого персоналу. Він зростав дуже помалу, щоб по якімсь часі знову різко впасти. Довший час працював у бібліотеці сам автор цього нарису, маючи до помочі тільки покійного Прокопа Гупала, що був сторожем сусідньої з бібліотекою кам'яниці НТШ, а рівночасно прибиральником і возним бібліотеки. Це була чесна й працьовита людина, вірний приятель бібліотеки, що поклав для неї великі заслуги. На своїх плечах переніс він чимало всякого добра до бібліотеки, готовий у кожній порі дня віддати свій час і труд на її потреби. Якийсь час після польсько-української війни працював у бібліотеці др. Юрій Полянський, але він дуже скоро відійшов до Музею.

Аж у 1923 р. вернувся до бібліотеки після майже 9-ти річної відсутности колишній керівник її Іван Кревецький. З вибухом першої світової війни він був покликаний до австрійського війська, де виконував різні обов'язки поза фронтом, спершу в цензурних відділах, опісля як співробітник часописів, що їх видавав австрійський генеральний штаб для полонених вояків російської армії. По розвалі Австро-Угорщини перейшов Кревецький до Української Галицької Армії, але на жадання уряду Західньо- Української Народної Республіки дістав відпустку з війська й був призначений редактором офіціозу уряду, щоденника «Республика», що виходив у Станиславові 1919 р. З переходом Галицької Армії й уряду за Збруч, працював він при редакції військової газети «Стрілець» у Кам'янці Подільському. Поділяючи трагічну долю УГА, переходив Кревецький з місця на місце, поки не опинився в Києві, де працював у бібліотеці Української Академії Наук. Аж після Ризького миру дістав він змогу вернутися, як репатріянт, до Галичини. В дорозі захворів на тиф, довго лікувався вдома й аж в-осени 1923 р. приїхав до Львова й перебрав від мене управу бібліотеки. Був це чоловік у високій мірі обов'язковий, дуже працьовитий і щиро відданий бібліотеці робітник, керманич, що пильно дбав за її розріст і збереження. Його по-правді можна назвати одним із будівничих бібліотеки НТШ. У протилежність до М. Павлика, що радий був порозпозичати всі книжки з бібліо-

теки, аби не лежали дурно на полицях, Кревецький волів бачити книжку нерозтятою на полиці, дивлячися на бібліотечні збірки як на архівне добро, що його треба зберегти для майбутнього. Позичання поза бібліотеку намагався він звести до мінімуму, боячися, щоб книжки на руках не пропали. Проте, не зважаючи на таке наставлення Кревецького, й наукові установи — як краєві, так і закордонні — й окремі науковці черпали щедрою рукою з фондів бібліотеки. Бібліотека НТШ все охоче йшла назустріч усім їм, нікому не відмовляючи. З наукових установ особливо багато користувався бібліотекою Український Науковий Інститут у Варшаві, що розгорнув широку наукову видавничу діяльність, а з окремих науковців д-р Володимир Кубійович, дир. Ол. Лотоцький, проф. Павло Зайцев та інші. Кревецький керував бібліотекою до зими 1937 р. 21. X. 1937 р. він зрікся директорства з огляду на поганий стан здоров'я і я заступав його до 10. III. 1938 р., коли Виділ НТШ прийняв резиґнацію Кревецького, а директором іменував мене.

Тільки вже в рр. 1925—1931, за головування проф. Кирила Студинського прийняло НТШ до бібліотеки протягом кількох років 5 службовців — дві жінки й трьох мужчин: одного маґазинера й двох урядовців — письменника Федора Дудка й історика Миколу Андрусяка. Крім того працювали, як тимчасові помічники, два студенти, якісь кревняки Студинського, що відробляли в короткому реченці надані їм Товариством невеликі стипендії. Та з уступленням з головства проф. К. Студинського, коли на чолі НТШ став д-р Володимир Левицький (1931—1935), що більше цікавився природознавчим Музеєм, ніж бібліотекою, почалися редукції. Усунено одну службовичку і трьох службовців, між ними Ф. Дудка й М. Андрусяка, а решті обнижено платні з рівночасним збільшенням годин праці. Пізніше за головування др. Івана Раковського Дудко й Андрусяк знову були прийняті, але Дудко, попрацювавши короткий час, перейшов до видавництва Тиктора. Отож напередодні 2-ої світової війни, як і перед першою, працювало в бібліотеці всього ч о т и р и службовці. І це, не зважаючи на майже потрійне збільшення фондів, уп'ятеро більше випозичання книжок і т. д.

Тим часом зі стабілізацією політичних відносин у Галичині налагодилися знову перервані військовими подіями взаємини з культурним світом і бібліотека почала працювати таким самим темпом, як і перед війною. Знову поплили пожертви від громадянства, знову з різних сторін світу почали приходити обмінні примірники. Особливо піднісся обмін у 1925—1930 рр., коли з НТШ стояли в обміні Всеукраїнська Академія Наук і багато наукових товариств і закладів УРСР, разом коло півсотні, але після ліквідації українізаційного курсу майже всі ці установи покасовано, а ті, що ще залишилися, припинили й свою українознавчу

роботу і зносини з НТШ. Навіть Академія наук УРСР і та вже майже нічого не присилала й навіть не відповідала на жадні прохання й запити бібліотеки НТШ щодо обміну. Отак УРСР була представлена тільки однією установою, як і Закарпаття, зате наддніпрянська еміґрація була представлена 10 установами, редакціями й видавництвами, що творили майже половину крайових (21). Так само рівночасно підупав обмін і з російськими науковими установами СССР. Зате вчетверо зросло число польських установ: з передвоєнних 11 у 1913 р. піднеслося воно до 47 у 1938 році. Зараз за польськими йшли: німецькі — 28, англійсько-американські — 27, чеські — 17, шведські — 10, італійські — 8, французькі — 7, і по 5: сербсько-хорватські й південно-американські (еспанські), по 4: болгарські й румунські, по 3: білоруські, голляндські й мадярські, по 2: норвезькі, словацькі, словінські, фінські й японські, по 1: естонські, жидівські, лотиські, литовські й румунські. Розуміється, якби НТШ могло удержати свою наукову продукцію на висоті австрійського періоду, — кількість обмінних установ була б значно вища. А то, хоч деякі установи й далі стояли в обміні з НТШ, проте посилали до Товариства далеко не всі серії саме тому, що й від НТШ не одержували вже всього того, що перед війною. Чужинний науковий світ особливо цікавився й цінив етнографічні видання НТШ — «Етнографічний Збірник» та «Матеріяли до української етнології», а їх то Товариство за Польщі видавало лише в ряди-годи. Проте число установ, що обмінювалися з НТШ після 1-ої світової війни не дуже відстало від передвоєнного, а кількість одержуваних від них видань навіть перевищувала передвоєнну: 2 476 в 1938 році супроти 1.816 у 1913 році. Отже, хоч купувалося книжок дуже й дуже мало та рідко коли, далеко менше, ніж перед війною, проте бібліотечні фонди росли з року на рік значно в більшому темпі й розмірі, ніж давніше. Треба сказати, що сама краєва продукція тепер далеко переросла передвоєнну — в багато разів збільшилася періодична преса, розвинулося чимало приватних видавництв, які закасували колишні — «Українську Видавничу Спілку» й «Наукове Товариство ім. Шевченка», що зовсім тепер підупали. А тут прийшло ще одно незвичайно багате джерело. Ще в 1922 р. уряд УРСР признав був бібліотеці НТШ обов'язковий примірник усіх друків, що виходили на території Советської України й були допущені до публічного вжитку, але правильно й постійно почали приходити ці видання трохи пізніше, з розвитком так званої «українізації». Так,, у 1929 р. одержала бібліотека НТШ з Книжкової Палати 6.924 томи на всіх 15.931 томів, що вплинули до неї тим, чи іншим шляхом. Це була, здається, максимальна цифра — пізніші посилки були щораз менші й незадовго перед вибухом 2-ої світової війни цілком припинилися. Посилки з Кн. Палати значно перевищували впливи з інших джерел. Самих газет і газеток приходило стільки, що службовці неспро-

можні були їх катологувати й Кревецький рішив обмежитися тільки кількома щоважнішими столичними газетами. Аж десь рік-півтора перед другою світовою війною Харківська Книжкова Палата, що досі акуратно слала пакет за пакетом, раптом перестала висилати спершу книжки, а від червня 1938 р. й газети і нічогісенько не відповідала на запити бібліотеки. Не помогла нічого й скарга до самого уряду. Палата мовчала як заклята. Пізніше ми вже дізналися — оповідав проф. Студинський, що наших листів навіть не розпечатувано. Ось низка цифр, що характеризують постійний приріст бібліотеки за польський період:

Прибуло:	З обміну	З дарів	Куплено	Разом
1920	2.365	2.226	97	4.688
1921	736	1.084	251	2.071
1922	1.160	1.469	248	2.867
1923	2.949	2.489	135	5.573
1924	3.416	6.377	181	9.974
1925	2.626	4.126	162	6.914
1929	9.529	4.577	1.825	15.931
1935	3.613	10.850	105	14.568
1938	3.784	6.054	68	9.906

Як бачимо, найбагатше джерело приросту це дари, себто поміч самого українського громадянства, а потім обмін. Купівля стоїть на останньому місці з огляду на неспроможність Товариства. Цифра купівлі в 1929-му році, — це винятковий випадок: тоді «Просвіта» відступила Товариству 1.728 томів, а висока цифра обміну повстала завдяки Книжковій Палаті, від якої тоді Бібліотека одержала аж 6.924 томи.

В 1938 р. НТШ стояло в обміні з 224 установами. Самих українських часописів приходило до бібліотеки 302, головно краєві, бо з Совєтської України приходило тоді тільки кілька столичних газет і журналів.

Річний приріст бібліотеки становив пересічно 10 000 томів, тобто став на передвоєнному рівні 1913 р. В десятилітті 1914—1924 рр. він був сильно впав, доходячи через війну й її наслідки до 2 000 томів. Пізніше, від 1924—1925 рр. досягнув цифри 14—16 тисяч томів річно, головно завдяки посилкам Книжкової Палати, а коли вона припинила взаємини з НТШ, то приріст упав на цілу третину.

На жаль польська цензура дуже часто конфіскувала друки, надсилані з закордону, з Европи чи Америки, як протипольські або комуністичні. Через це напр. дуже потерпіла збірка американсько-української преси, бо майже всі українські заокеанські

газети не мали дебіту в Польщі й доходили до бібліотеки тільки в ряди-годи, п'яте через десяте. Вся ця преса йшла, властиво мала йти на фабрику паперу, але поліційні службовці воліли продавати газети крамарям загортати товар і не раз хтось із прихильників бібліотеки приносив адресовані до неї газети з якоїсь крамнички. Але коли бібліотека зверталася до крамаря, щоб не нищив газет, а віддавав бібліотеці, то звичайно стрічалася з відмовою: мовляв, нема. Крамар, очевидно, боявся видати таємницю набуття недозволених друків. Так само пропадало багато книжок та журналів, що приходили з Радянщини — їх уже без церемонії відсилали до папірень. Довго довелося клопотатися НТШ у центральної польської влади, щоб виборoти бібліотеці право діставати по одному примірнику кожного закордонного друку без цензури. Кінець-кінців варшавське міністерство внутрішніх справ дало такий дозвіл 15 лютого 1933 р. під умовою, що заборонені друки, недопущені до публічного вжитку в Польщі, переховуватимуться в окремому приміщенні чи то в замкненій шафі, за окремим списком, щоб їх кожноразово міг провірити поліційний урядовець. Позичати їх можна було тільки виключно для наукових цілей за дозволом лише самого керівника бібліотеки, який мав провадити реєстр позичальників. Читати можна було тільки в межах бібліотеки, додому позичати не дозволялося. Мушу тут зазначити, що аж до самого упадку польської держави не було жодної поліційної контролі цього вилученого фонду. Містився він в одній невеликій замкненій шафі, що стояла в рукописному відділі, відокремленому від решти книгосховища. Були там тільки книжки й журнали і то біжучі; попередні їх випуски здебільшого тримали ми вже в загальному книгосховищі. Газет ми взагалі там не держали, а в спільному маґазині. Тільки яскраво антидержавні речі, головно видання ОУН (Бюлетень, «Розбудова Нації» тощо) та деякі видавництва з Совєтської України, різні нелеґальні відозви, доводилося держати в цій шафі під ключем.

На жаль навіть після видання згаданого вище дозволу поліційні цензори часто-густо не пропускали української преси з Америки й ніяк не можна було добитися припинення їх самоволі.

В справі задержуваних цензурою друків доводилося мені, як я вже згадав, не раз ходити до дирекції поліції чи пак староства ґродзкого й клопотатися про видачу їх бібліотеці. При цій нагоді бачив я там цілі стирти призначених на знищення різних закордонних видань, головно українських, адресованих чи то до окремих громадян, чи до установ — НТШ, Просвіти, Рідної Школи, Національного Музею, Сільського Господаря тощо, ба навіть до польських бібліотек — Університетської та Оссолінеум. Дивно мені було, що ніхто з польських бібліотекарів не подбав про те, щоб хоч по одному примірнику задержуваних друків передавала цензура до котроїсь публічної книгозбірні — Університетської,

або Оссолінеум. Ще поки цензурним відділом завідували урядовці старої австрійської школи, можна було з ними говорити. Так, напр., комісар Ваґнер, що служив ще за Австрії, не тільки віддавав мені задержані посилки, але ще й сам, з власного почину дарував для бібліотеки якусь заборонену книжку. Зовсім інакше стало, коли старих служак заступили різні молодики, що не мали австрійських конституційних традицій. Вони не розуміли ваги бібліотеки НТШ для науки, не лиш української, але й польської, трактували її як якусь першу-ліпшу народну читальню «Просвіти». Кревецький не любив ходити на поліцію в справах конфіскати, або недоручень посилок і цю невдячну місію відвідувати поліційних церберів та видирати задержані друки з пазурів цензури доводилося виконувати мені. Але польські поліційні службовці, особливо ті, що настали за т. зв. санації, були глухі на всі мої арґументи, закриваючися наказами і розпорядками влади, які, мовляв, не допускають ніяких вийнятків. Такий собі молодий панок дозволяв собі поводитися з вами нечемно, не хотів навіть з вами говорити й без церемоній робив собі у вашій присутності манікюр та залицявся до своєї секретарки. Даремне тільки я гаяв час і псував собі нерви.

Довгий час багато журби завдавав бібліотеці також формалізм митного уряду, який, не звертаючи уваги на завдання бібліотеки, накладав мито на надсилані бібліотеці з закордону друки, якщо вони були оправлені, або містили в собі ілюстрації, ноти, мапи, каталоги, тощо. Раз мито настільки перевищувало ціну самої книжки, що бібліотека мусіла відмовитися від посилки. Бували й такі випадки, що мито накладали й на книжки, визичені самою бібліотекою якійсь закордонній науковій установі, або вченому. Вкінці по довгих інтервенціях у Варшаві в Центральнім уряді львівська митна дирекція почала звільняти посилки від накладеного мита за кожноразовим проханням бібліотеки.

Та ось ще один привілей дістала бібліотека: 9 лютого 1934 р. Міністерство Освіти признало їй право на обов'язковий примірник усіх друків, що виходили в польській державі українською мовою.. Правда, українські видавці здебільшого з власної волі виконували свій національний обов'язок, та все ж таки завдяки цьому праву могла бібліотека стягати й ті друки, що інакше до неї не попали б — з різних жидівських і польських друкарень на провінції, особливо на Волині, або в корінній Польщі. Під виглядом українських діставалися до бібліотеки і друки російські або білоруські, як узагалі «руске друкі». Цим шляхом прийшло до бібліотеки в 1938 р. 767 томів і випусків. На жаль, одержування обов'язкового примірника натрапляло на практиці на різні труднощі, що їх не передбачило Міністерство. А саме, бібліотека мала діставати друки безплатно, тим часом друкарні часто-густо не хотіли оплачувати посилок та або цілком їх не посилали, або посилали їх не оплативши, а пошта вимагала тоді оплати від біб-

ліотеки та й ще значно більшої. Бібліотека, розуміється, не могла з тим погодитися, не тільки з причин засадничих, але й чисто практичних: траплялось аж надто часто, що вимагана оплата значно перевищувала ціну надісланого друку. Отже, дешевше було його просто купити. Так само й листування бібліотеки в справах обов'язкового примірника не було звільнене, як би слід було того сподіватися, від поштових оплат.

Отож збірки бібліотеки зростали швидким темпом, а тим часом приміщення не прибувало. Плян проф. Грушевського віддати під книгозбірню ввесь будинок від долу до першого поверху включно, його наступники знехтували, протеґуючи книгарню і музеї, особливо природничий, коштом бібліотеки. Наслідком цього прийшло до того, що в бібліотеці ніде було повернутися. Скрізь були шафи з книжками — і в канцелярії бібліотеки, і по робітнях, і в читальні, навіть по кльозетах. Службовці й читачі буквально сиділи один коло одного, як оселедці в бочці. Дублетний фонд рішуче не було де примістити й він гнив по вогких пивницях та в дерев'яній комірці на дрова, що стояла на подвір'ї, бо сухі сутерини Товариство віддало під маґазин книгарні. Ціла комірка була завалена дублетами газет, здебільшого старими, дуже рідкими виданнями. Цей фонд нищили дощі, що протікали через дірявий дах, та щурі.

Невеликий персонал бібліотеки ледве міг дати собі раду, та ще серед таких просто жахливих умов, із тією масою роботи, яка на нього звалилася — сортуванням, каталогізацією, інвентаризацією, маґазинуванням друків та обслуговуванням читачів і випозичальників. А тут іще з заведенням у Польщі центрального каталогу наукових часописів усіх публічних бібліотек держави, до якого ввійшли також збірки НТШ, до бібліотеки почали щораз більше звертатися різні польські наукові заклади й бібліотеки, бо несподівано для всіх них виявилось, що книгозбірня НТШ має багато таких европейських та американських журналів, що їх не мають ніякі інші наукові установи. В 1938 році з Бібліотеки НТШ позичало різні видання 12 польських наукових установ і одна румунська. Був навіть такий випадок, що на прохання одного польського вченого, звернене до одної норвезької наукової установи продати йому для очолюваного ним закладу певне видання тієї установи, конче потрібне для його наукової праці, відповіла вона йому, щоб він звернувся до бібліотеки НТШ, з яким вона стоїть в обміні. Мовляв, вишле Товариству згадане видання, щоб у його бібліотеці був комплект її видань. І той учений мусів звернутися до нас, щоб ми спровадили потрібну йому книгу.

Перед другою світовою війною (роки 1938—1939) в бібліотеці були зайняті 4 сталі службовці, один тимчасовий і один прибиральник. Крім того безкорисно працював проф. Іван Боднар, який упорядковував велику збірку дрібних друків, що нагромадилися у величезній кількості за довший час і через брак фізичної спро-

можности службовців бібліотеки не були навіть посеґреґовані. Вище я занотував постійний приріст бібліотеки. Тут слід згадати також про постійне, з року на рік, збільшення читачів і попиту їх на книжки. Ось відповідні цифри для останніх років перед 2-ою світовою війною: в 1935 році відвідин було 8.076, в 1936 р. 8.782, в 1937 р. 9.165, в 1938 р. 8.798. Найбільше число відвідин припадало, розуміється, на зимові й весняні місяці. Рух у випозичальні йшов щодо своєї напруги у такій послідовності: грудень, липень, листопад, жовтень, лютий, березень, травень, червень, квітень, вересень, липень і серпень, спадаючи в тих місяцях шкільного року, коли є великі свята — Різдво й Великдень, та сходив до мінімуму під час літніх ферій.

В 1921 р. позичено (в читальні й додому) — 1 409 томів, але в 1925 р. вже 9.896 томів, в 1929 р. — 11.204, в 1935 р. — 35.812 томів, в 1936 р. — 34.301. В 1938 р. бібліотека обслужила 8.818 читачів.

На день вибуху 2-ої світової війни бібліотека нараховувала понад 200 тисяч томів, не числячи дублетів, та книжок ще нестакалогованих, бо вже на 1 січня 1939 р. було скаталоговано: друків — 73.828 назв у 207.923 томах і випусках; мап — 2.249. Дублетів було яких 50.000 та кільканадцять тисяч ще нескаталогованих друків.

Дуже збільшився й рукописний відділ, що зріс більш, ніж уп'ятеро в порівнянні зі станом зперед 1-ої світової війни. З них скаталоговано більш ніж утроє. На 1 січня 1914 було скаталоговано 461 рукописів, на 1 січня 1939 р. 1.485. Прибули архіви УСС і УГА, Тайного Українського Університету, Горожанського Комітету, Табору в Ґмінді тощо, при чому всі ці архіви, що фіґурували в реєстрах, як окремі одиниці, складалися з сотень, а то й більше окремих рукописів.

До цього слід іще додати книгозбір і архів Івана Франка, що мали свій окремий каталог (яких 6.000 книжок і понад 500 рукописів). Отже насправді яких 214.000 томів друків і 2.000 рукописів були вже доступні для користування громадянства.

Бібліотечна читальня значно більша, ніж перед 1-ою світовою війною, ледве вміщувала читачів, яких доводилося садовити також і в робітнях. Директор не мав власного кабінету і канцелярія бібліотеки ставала рівночасно й за читальню для науковців. Книжок пересічно визичалося щодня понад сотню. Це при браку працівників була для бібліотеки занадто висока цифра.

Катастрофальний брак приміщення спонукав нарешті Управу Товариства задуматися над тим, як би йому запобігти. Повстав плян збудувати на широкому подвір'ї кам'яниці, в якій містилася бібліотека, спеціяльне книгосховище — залізобетонний магазин на кілька поверхів. Але вибух 2-осї світової війни всі ці пляни

знівечив і зовсім змінив саму ролю та значення бібліотеки НТШ, як скарбниці української національної культури.

Вкінці треба згадати ще й про бюджет Бібліотеки.

Був він досить мізерний. В 1938 році становив усього 17.667 злотих польських. В тому на платні персоналу витрачено 12.722 зл., себто більше, ніж НТШ дістало субвенції від польського уряду, та ще, крім того, на суспільне забезпечення службовців бібліотеки 1.022 зл. На придбання книжок видало Товариство 1.055, на оправу книжок 1 068, на нові шафи й полиці 812 зл., на світло й паливо 305 зл., а решта на дрібні видатки: телефон, поштові й канцелярські видатки тощо.

3. Совєтський період.

Прийшовши у вересні 1939 р. до Львова, большевики якийсь час не чіпали бібліотеки, як і цілого НТШ взагалі. Тільки удержання Товариства, отже й його службовців, перебрала на себе Академія Наук УРСР. Користаючи з цього, Товариство збільшило персонал бібліотеки й їх платні. Тоді до бібліотеки прийнято ще шестеро службовців — три жінки й трьох мужчин, в тім ще одного маґазинера. Але невдовзі один із них — Федір Дудко — втік на захід, а др. Микола Андрусяк перейшов до університетської бібліотеки й був спочатку в ласках начальства, а проте й він мусів піти слідом за Дудком. Тож перед ліквідацією НТШ в бібліотеці працювало сім службовців, в тому чотири жінки.

З приходом червоних книжкові фонди бібліотеки незвичайно зросли. Багато бо громадян, тікаючи від НКВД на захід, передавали свої приватні книгозбірні до бібліотеки НТШ, сподіваючися, що там вони збережуться. Багато хто із тих, що лишалися, боялися тримати в себе «націоналістичну» літературу — «Вістник» Донцова, видання «Червоної Калини», Тиктора, «Хортиці» тощо й приносили все це добро до бібліотеки НТШ. Таким чином дістала вона бібліотеки посла Василя Мудрого, д-ра Є. Ю. Пеленського, д-ра Д. Донцова та інших. Так само й товариства та установи, що мусіли зліквідуватися, здавали свої книжки й архіви до НТШ, як от, напр. «Сільський Господар», що віддав НТШ все своє устаткування — бюрка, шафи, меблі — й книжки та папери, «Народна Гостинниця» — свій архів тощо. Аж до самого кінця 1939 р. бібліотека НТШ звідусіль зносила і звозила українські видання, не сподіваючися, що не мине їх лиха доля і в нашому, досі ніким незайманому книгосховищі.

Та от з початком 1940 р. Наукове Товариство ім. Шевченка перестає існувати. Щоб не виглядало, що нова влада зліквідувала силоміць таку стару й заслужену наукову установу та ще з ім'ям великого Кобзаря України, влаштовано комедію з самоліквіда-

цією Товариства. 14. січня 1940 р. були скликані Загальні Збори, які мусіли ухвалити: Тосвариство розв'язати, а всі його установи й майно передати Академії Наук УРСР. З правного погляду така ухвала була незаконна, бо в свій час про ліквідаційні Збори не було оголошено в пресі, не повідомлено про це навіть членів, що перебували на провінції, не кажучи вже про заграничних. Отже зійшлися тільки львівські члени. На місце Наукового Товариства зорганізували вислані представники Академії Наук шість наукових інститутів українознавства, що творили філії відповідних інститутів Академії Наук у Києві: 1) археології, 2) історії, 3) літератури, 4) фолкльору, 5) мови, 6) економіки. Тільки замість Математично-природописно-лікарської Секції НТШ не створено жадної відповідної академічної установи. Бібліотеку і музеї відокремлено від інститутів. З Етнографічного Музею вилучено історичну й археологічну частину й кожну з цих частин, як також Природописний Музей, злучено з відповідними частинами інших львівських музеїв у самостійні музеї. Бібліотека НТШ ввійшла в склад львівської філії бібліотеки Академії як ч а с т и н а цієї філії. Цю філію зорганізували большевики з таких львівських бібліотек: Закладу ім. Оссолінських (Оссолінеум), бібліотеки Баворовських, Політехніки, Педагогічної, Народного Дому, Студіону, заснованого Митрополитом Шептицьким при манастирі Студитів, Жидівської (т. зв. Кагальної) бібліотеки, що мала релігійний характер. На чолі кожної з вичислених бібліотек лишилися попередні їх керівники, тільки в Оссолінеумі зі смертю директора Людвика Бернацького був поставлений окремий комісар із партійців, якийсь польський комуніст. Потім заступив його тов. Борейша, теж комуніст, поляк, жидівського походження, що мав у большевиків значний вплив. На чолі філії стояла формально тричленна Президія, яка складалася з директора, заступника директора й ученого секретаря, що їх настановляла дирекція Київської бібліотеки Академії. Але в дійсності правила бібліотекою не ця колегія, а присланий з Києва директор із партійців. Всі справи рішав він сам, майже не радячися з іншими членами президії, а керуючися вказівками з Києва та місцевого партійного комітету. Першим директором був кандидат партії Яків Мойсейович З а й к і н, жидівської національности. Заступником призначено українця, автора цих рядків, керівника бібліотеки НТШ, а вченим секретарем поляка, д-ра Владислава В і с л о ц ь к о г о, кустоса Оссолінеуму. Директор Закладу Оссолінських д-р Людвик Бернацький був тяжко хворий і восени 1939 р. помер. Другий кустос д-р Казимир Т и ш к о в с ь к и й, історик, теж передчасно помер по тяжкій хворобі в 1940 р. Згодом, при кінці 1941 р. Зайкіна усунено за якісь махінації, а на його місце прислано з Києва бібліотекаря централі, теж жида комуніста, Іллю Наумовича Зеленка (прізвище, очевидно, не родове, а прибране, щоб замаскувати по-

ходження). Ні один, ні другий не рахувалися з нами, Віслоцьким і мною, а чинили відповідно до своїх інструкцій, або особистих поглядів. Виїжджаючи, напр., зі Львова до Києва в службових справах, ніхто з них не передавав своєї влади, а з нею й урядової печатки заступникові, а тільки т. зв. директорові по господарській частині, що був людиною партійною, отже й сугубо довіреною. Печатка була у большевиків величезною святістю, яку переховувано з спеціяльною обережністю в вогнетривалій касі під замком і виймано тільки в потребі. Вона не лежала, як у буржуазних країнах, у директора в бюрку. Большевики на кожному кроці вітрили зраду й боялися, щоб хтось не підробив документу й не припечатав урядовою печаткою.

Товариш Зайкін обрав собі на осідок Оссолінеум, бо ж це дійсно був і найбільший і найзаможніший, добре устаткований, з просторими бюрами заклад, де можна було як слід розміститися, не так, як у набитому до nec plus ultra тісному приміщенні бібліотеки НТШ. Та, крім того, на потреби філії пішло й приватне приміщення князя Любомирського, куратора Оссолінеум, перед тим пораболване і своїми — головно слугами, й НКВД та комісаром і нарешті панами директорами філії та їх прибічниками. Слуги розкрадали ґардеробу князя й довго ще вишукувано у того, чи іншого слуги — то взуття, то якийсь одяг. А аґенти НКВД, як оповідав мені Віслоцький, відчинили дві вертгаймівські каси Любомирського й забрали з них великі скарби — золоті нашийники і корону княгині, брилянти та інші дорогоцінності Любомирських, а також велику суму золотих монет у чужій валюті. Третьої каси вони не могли розбити і забрали її з собою. Розуміється, ніякого потвердження на забрані речі нікому не давали. Це було ще перед прилученням Оссолінеуму до філії. А пізніше я вже й сам бачив, як із Оссолінеуму виносили кудись з наказу директора цілі скрині порцеляни. Мабуть помандрували вони на схід.

Отож було де й було для чого зробити централю філії саме в Оссолінеумі. А це зумовило й розріст цього закладу за большевиків. Сюди приходили вся пошта, всі книжки, передовсім обов'язковий примірник усіх друків цілого Союзу, з усіх його республік, що його признав уряд СССР філії. А само це джерело постачало філію, себто фактично заклад Оссолінських, величезними масами різнородного друкованого матеріялу. Далі, до Оссолінеуму звозилися тепер усі книжки з закритих большевицькою владою установ, напр. Торговельно-промислової Палати (біржі), Польського Літературно-артистичного товариства тощо та різних приватних бібліотек осіб, які повтікали або яких арештувало НКВД, — не тільки поляків, але й українців, напр. бібліотеку д-ра Вол. Старосольського, д-ра Остапа Луцького, д-ра Віталія Левицького, В. Заікина, Івана Шендрика і т. д. Завдяки цьому у всіх будинках Оссолінеуму, де тільки було вільне місце, лежали цілі гори кни-

жок. За короткий час звезено, мабуть, півмільйона, як не більше, книжок із цілого Львова, а почасти і з провінції, де пропадали цілі бібліотеки з рідкими друками, напр. бібліотека закладу Єзуїтів у Хирові тощо.

Оссолінеум обернено в централю, де відтепер відбувалося збирання, сортування, інвентаризація, індексація, каталогізація й розподіл уже скаталогованих книжок та інших друків (крім жидівських) по інших відділах, які мали зійти на звичайні читальні-випозичальні. Вони самі не повинні були займатися поповненням своїх збірок та їх каталогізацією, а діставали нові фонди з Оссолінеуму вже обробленими, заіндексованими і скаталогованими. Самостійна інвентаризація й нумерація книжок припинилася. Та ці реформи почали здійснюватися згодом, при кінці 1940 р., а покищо, навіть по влученні бібліотеки НТШ до філії академічної бібліотеки, все лишалося по-старому. Майже цілий рік перейшов без особливих подій у житті бібліотеки. Одне, на що накинулися большевики вже в 1939 р. незабаром по приході, коли замість військової наладналася цивільна влада, з'явилося НКВД та Обліт, себто цензурне управління, що взяло на облік літературу по книгозбірнях, — це були твори колишніх большевицьких партійних вождів, яких знищив Сталін, — Бухаріна, Зіновієва, Троцького й інш. Їх твори відразу вилучено з бібліотеки НТШ та забрано до окремого відділу, так зв. «Спец-фонду», приміщеного в Оссолінеумі. Всі інші видання — книжки й преса — довший час були доступні читачам, крім хіба явно ворожих большевизмові. Ніяких індексів ще не було, керівник мусів сам орієнтуватися, що можна, а чого не можна давати читачеві. Книжки видавалися за його особистою відповідальністю. Та ось відвідав бібліотеку начальник львівського Обліту, тов. Кущинський, очевидно жид-комуніст. Переходячи книгосховищем, він навмання сягнув рукою на полицю й витягнув — horribile dictu — історію Ґепеу Ессад-паші, видану «Хортицею». Драматично потрясаючи книжкою, він з докором сказав мені: «Як то, товаришу Дорошенко, ви й досі тримаєте в бібліотеці такі обурливі речі?» Я відповів йому на це, що ми завжди збирали всяку літературу, українською мовою друковану, незалежно від її змісту. Тоді Кущинський сказав, що за держання таких книжок я відповідатиму особисто, й сконфіскував згадану історію. Але заборони видавати, напр., західньоукраїнську пресу, не було й читачі з советської України — комуністи і некомуністи — накинулися на «Діло», «Новий Час», та інші газети. Із влученням бібліотеки НТШ в склад філії, видача сумнівної літератури узалежнена була від дозволу директора філії. Всяким партійним установам і людям дістати цей дозвіл від тов. Зайкіна було дуже легко: досить було подзвонити до нього або принести від нього відповідний папірець. Деякі партійці з особливим смаком позичали книжки з невідомими їм ревеляціями про

Сталіна, або взагалі про совєтські порядки. Але цей «лібералізм» тривав не довго. Вже в 1940 р. почав Обліт перевіряти всі книгарні й приватні випозичальні, завербувавши до цієї акції цілі банди молодих жидиків і жидівочок. Вони без пардону дерли на дрібні шматочки вилучені Облітом друки, перемішували подерте та в'язали дротом. Ці в'язанки відвожено опісля на фабрику паперу. Ні поляків, ні українців не допускано до цієї роботи, не довіряли їм, щоб не сховали яку недозволену річ. А що один із маґазинів книгарні НТШ, перетвореної тепер у книгарню «Книготоргу», знаходився в сутеринах під бібліотекою, то всі ми — і службовці і читачі, що приходили до бібліотеки, — бачили на власні очі ту варварську роботу, що її чинили на подвір'ї бібліотеки працівники большевицької цензури. Були це люди малограмотні, з яких майже ніхто не знав іншої мови крім польсько-жидівського жарґону. Нищено передовсім усякі друки релігійно-церковного змісту — молитовники, катехизми, св. Письмо, ноти церковного змісту, як от, напр., композиції д-ра Ст. Людкевича до Служби Божої тощо. Жертвою цього варварства впала навіть «Граматика церковно-слов'янської мови» акад. М. Возняка, не за зміст, а за наголовок, за те нецензурне слово — ц е р к о в н о. Пізніше самі большевики шукали за цією граматикою, потрібною студентам університету для вивчення старо-слов'янської мови, але було вже запізно — цілий наклад пішов на фабрику паперу. Так само без жадного глузду знищено й велику повість Старицьких — батька й доньки — «Серед бурі» з часів Хмельниччини тільки тому, що ім'я Людмили Старицької-Черняхівської було свого часу на індексі. Пізніше Черняхівським було привернено всі права, але пляма на імені лишилася і в результаті книга, за якою теж потім розбивалися большевики, пішла на папір. А їм тоді конче потрібна була література про визволення Західньої України зпід ярма польської шляхти, бо вони деклямували, що прийшли визволяти «братів» із польської неволі.

Таке безпардонне нищення книжок не провіщувало нічого доброго й для наукових бібліотек. І справді, з початком 1941 р. взялися большевики чистити й їх. Спершу львівський Обліт надіслав до бібіліотеки НТШ свою службовичку-жидівку, щоб попереглядала нескаталоговані друки й забрала до Обліту на цензуру підозрілі з большевицького погляду речі. Вона багато чого забрала на провірку до Обліту і все те там пропало. Мені доводилося заходити в службових справах до Обліту, що містився в будинку Каси Хорих на вул. Браєрівській, і я бачив, як там поводилися з вилученими фондами. З ними цілком не церемонилися: — однаково, мовляв, усе це твори ворогів, тож кидали їх на брудну підлогу, або складали в мокрі пивниці, де вони гнили. А до Обліту стягали книжки звідусіль. Переглядали їх згадана жидівочка і якийсь тов. Драґунов, малокультурний малорос.

Заповіддю недалекої нищівної чистки бібліотеки був приїзд із Києва, десь при кінці 1940 року тов. Ільїна, якоїсь високої риби з НКВД, великого російського шовініста-імперіяліста. Дебелий і добре відгодований, прийшов він до бібліотеки в супроводі начальника Обліту Кущинського й, не представляючися керівникеві бібліотеки й навіть не вітаючися, оглянув книгосховище й, звертаючися на відході до Кущинського, з якоюсь особливою чисто звірячою зненавистю промовив, — розуміється по-російськи: «Все це націоналістичне сміття треба негайно знищити!» Кущинський на ці слова свого зверхника підлесливо підтакнув.

Після цього до бібліотеки НТШ відряджено цілу бриґаду під проводм жидівки-комуністки Партон, спеціяльно відрядженої до філії дирекцією київської бібліотеки Академії. Бриґада тов. Партон складалася майже виключно з жидів — польських, російських і німецьких (з Відня), тільки одна людина й була там української національности — пані Олексіюк, дружина знаного у Львові письменика-комуніста, автора «Молочного божевілля», що писав під псевдонімом Ст. Тудор. Вона працювала в Спецфонді й визначалася великою чисто-особистою ворожістю до «буржуазно-націоналістичної» літератури. Ця бриґада мала перевірити всю бібліетеку й очистити її від призначених до вилучення речей, а такими були не тільки твори антикомуністичного чи протисовєтського змісту, але й усякого іншого змісту, якщо це були твори людей проголошених ворогами народу. Тоді й книжечки про годівлю худоби, чи про буряки або бараболю, тощо підлягали вилученню. Те саме діялося і з творами абсолютно невинними, напр., з писаннями старих, дореволюційних письменників, якщо при них було зазначене ім'я когось із «ворогів народу», як редактора, коментатора, особливо, коли була додана передмова такого ворога. Досить було навіть звичайного книгарського оголошення на обкладинці, напр., «Наталки Полтавки» чи що про продаж книжки, автора якої вилучено з життя, щоб і ця річ помандрувала до в'язниці Спецфонду. Часом Партон була настільки ліберальна, що полишала книжку в бібліотеці, вирвавши з неї передмову, чи коментар якогось там «ворога». Ці виривки відсилала до Спецфонду. Часом з титулової картки вимазувалося, чи вирізувалося прізвище ворога й на тому діло й кінчалося. Розуміється, при таких операціях книжка нищилася і я, завваживши це варварство, запротестував проти цього. Тоді дир. Зеленко заборонив подібні операції з тим, що книжка так, як була, йшла до Спецфонду.

Бриґада почала, користуючися довірочними індексами заборонених у СССР книжок, складеними виключно для вжитку органів Обліту, переглядати картотеку бібліотеки й виловлювати звідти все те, що належало б забрати. Це завдавало багато роботи нашим маґазинерам, які мусіли раз-по-раз приносити інквізиторам цілі стоси різних видань, часто зовсім «невинних», бо з самих на-

головків незазначених у каталогах Облітів — Всесоюзного, Українського, Білоруського й Російського — нелегко було зорієнтуватися про їх зміст. Тому бриґада рішила кінець-кінців переглянути книжки на місці, в книгосховищі, беручи їх одна за одною з полиць. Можна собі уявити, якого неладу наробили в книгосховищі ці бриґадири, що не додержували жадного порядку, переставляли книжки на полицях, виносили їх із маґазину цілими купами до робітні, де вже детально звіряли з індексами, а не знайшовши їх там, цензурували на місці самі або відносили до Обліту. Обліт, провіривши надіслану літературу, мав звертати її назад до бібліотеки, якщо вона не підлягала вилученню, а в противному разі відсилати до Спецфонду. Спецфонд — це був окремий відділ при централі філії, що містився в одному з будинків Оссолінеуму, де перед тим була друкарня Закладу. Там у просторому приміщенні з трьох кімнат на І поверсі, де давніше містився маґазин друкарні, влаштовано в'язницю для книжок. Маґазин цей уже мав ґрати на вікнах, але большевицьким інквізиторам видалися вони затонкі і їх заступили грубезними. Так само й двері якнайкраще забезпечили від можливого взлому, пристосувавши до них аж три різні замки. Спецфонд був вилучений зпід управи дирекції філії, а підлягав виключно компетенції спеціяльно довіреного партійця, що входив у склад службовців філії, тов. Зехцера, секретаря парткому філії, жида. Як начальник Спецфонду, він займав незалежне від директора становище і підлягав безпосередньо НКВД. Зехцер був бездушним фанатиком і грозою всіх службовців, не виключаючи й парткому бібліотеки, бо як секретар парткому й голова персонального відділу, міг багато нашкодити. Він то спричинив усунення директора Зайкіна, обвинувативши його в малодіяльності, недбайливості і в різних учинках, негідних партійної людини. До обов'язків тов. Зехцера належало складати й надсилати куди слід характеристики працівників львівської бібліотеки та Інститутів Академії Наук. По втечі большевиків зі Львова в купі знищених паперів Спецфонду ми знайшли кілька заціліли чернеток його характеристик — академіків: М. Возняка, Ф. Колесси й В. Щурата та др. Ю. Полянського. Певне було таких характеристик більше, але Зехцер їх понищив. Користуватися виданнями, що знаходилися в Спецфонді, можна було тільки з дозволу НКВД. Навіть сам директор філії не міг користуватися спецфондом без такого дозволу. Що ж уже говорити про звичайних смертельників! Адже ж удатися до НКВД за дозволом — це значило звернути на себе увагу цієї симпатичної установи. Зараз пішли б довідки й допити: хто ти й нащо тобі такого видання. А кому ж охота самому лізти вовкові в зуби! Тов. Зеленко, що заступав тоді Зайкіна, обіцяв «оформити» в НКВД президію філії, щоб могла користуватися спецфондом. Але до цього не дійшло через утечу большевиків зі Львова.

Отож до цієї в'язниці повилучувала бриґада з бібліотеки НТШ поза виданнями, зазначеними у зладжених у СССР індексах, усі друки церковного і релігійного змісту й майже всю українську літературу, що вийшла за межами СССР після большевицького перевороту в жовтні 1917 р. Насамперед усі шкільні підручники гуманістичного змісту, особливо різні читанки, навіть букварі, де б вони не були видані — у Галичині, на Закарпатті, в Бачці, на Зеленому Клині, чи за океаном, всі календарі, всі книжки з історії та історії літератури, всі видання еміґрантські тощо. Все це помандрувало до в'язниці Спецфонду, куди постягано подібну літературу і з інших бібліотек філії — Оссолінеуму та Баровіянуму, Народного Дому тощо. Отже там опинилися всі видання «Просвіти», «Червоної Калини», Тиктора, «Хортиці», Українського Наукового Інституту у Варшаві і т. д. Особливо злісно ставилися большевики до видань Т-ва «Просвіта». Саме слово «Просвіта» було для них щось як червона плахта для биків. Раз видання «Просвіти» — значить націоналістичне і протибольшевицьке, хоч би то була книжечка про вулькани.

З чужомовних видань вилучено всі ті, що хоч побіжно торкалися большевиків та їх політики. Так, із бібліотеки усунено найновіше видання відомої історії Польщі Бобжинського тільки тому, що там була коротка згадка про ризьку умову Польщі з Совєтами. Але вилученням книжки з книгосховища справа не обмежувалася, забирано також картки на них із картотек, а в інвентарях замазувано тушем їх титули. Так зникав усякий слід по вилученій книжці. Вона пропадала цілком і могла зберегтися хіба в якійсь приватній бібліотеці, оскільки власник не боявся її держати. Але тримати в себе твори ворогів народу було для приватної людини в високій мірі небезпечно. Правда, до бібліотеки наукових робітників ставилися в останніх роках нібито ліберальніше, отже, скажім, можна було тримати в себе, напр., Українську Загальну Енциклопедію, чи якісь там чисто наукові видання, але до часу, бо як тільки вам нога посковзнулася, то всі ці видання обтяжували вас іще більше. Але держати в себе твори Троцького, Зіновєва або Бухаріна було вже великим злочином.

Нічого й казати, що всі друки з часів Центральної Ради, Гетьманату й Директорії були усунені, надто твори активних борців за самостійну українську державу, як, напр., розстріляного большевиками поета Грицька Чупринки.

Навіть дехто з старих письменників підпав остракізмові вже не за протибольшевицькі тенденції й переступ проти совєтської влади, але за український «націоналізм і шовінізм», як от А. Кащенко, твори якого викликали спеціяльну лють у большевицьких цензорів. Помандрувала до Спецфонду сила-силенна й тих видань, що їх свого часу поприсилала до бібліотеки НТШ сама ж Книжкова Палата. Не один бо з тих авторів, що його реклямовано

як найпередовішого борця за комунізм, вірного Сталінового «соратника», що його твори видавано колись у величезній кількості примірників, з часом встигав стати «ворогом народу», проклятим «зрадником» або й «шпигуном». Отож у Спецфонді опинилися твори Антоненка-Давидовича, Влизька, Микитенка, обох Поліщуків, Річицького, Семенка, Скрипника, Слісаренка, Фальківського, Хвильового, Шабльовського і т. д. і т. д. і тих галичан, які повіривши, що за Збручем твориться, хоч і комуністична, а таки своя українська держава, потяглися допомагати її будувати, як О. Бадан, Антон Крушельницький із синами, Михайло Лозинський, Федь Палащук, Микола Чайківський та багато-багато інших. Навіть такий просовєтський письменник, як Вол. Винниченко, що до останнього часу стояв на позиції прихильній до совєтського ладу й заохочував земляків-еміґрантів до повороту на батьківщину, по провалі українізаційного курсу опинився теж на індексі. Всі його твори вилучено з обігу й про нього заборонено, як зрештою і про інших, навіть згадувати в яких будь творах, присвячених українській літературі.

В міру того, як хтось ставав ворогом народу, що більше, як когось хапало і в'язнило НКВД, то й його твори негайно вилучувано, без огляду на їх зміст, хоч би це був твір, напр., з ветеринарії, чи геології, й без огляду на те, чи арештований буде засуджений, чи ні. Цю саму практику застосовано й на Західній Україні в 1939—41 рр. Як тільки арештували през. Костя Левицького, то всі його писання, навіть ті, де не було й не могло бути нічого портибольшевицького, як напр., твори на всякі теми з австрійського права, друковані в 80-тих чи 90-тих роках XIX ст., були негайно вилучені, хоч НКВД пізніше звільнило автора й він вернувся вмирати до рідного Львова. Його ж помешкання було тим часом цілком розгромлене, а його бібліотека й цінний архів зі споминами, листуванням тощо знищені. Те саме сталося з мешканнями П. Буняка, В. Заїкина, Ів. Квасниці, Вол. Кузьмовича, Остапа Луцького, Вол. Старосольського, Івана Шендрика й інших, що попали в лабети НКВД.

Згаданий вище погром бібліотеки НТШ, зачатий у березні 1941 р., увінчаний був вилученням із книгосховища всієї української преси, що виходила від 1917 р. поза межами СССР. З часописів, що почали виходити ще перед тим роком, як от напр. «Діло», «Свобода» (львівська і американська) й ін. полишено в бібліотеці тільки давніші річники, а решта помандрувала під замок. А що це діялося майже перед самою війною з німцями, а Спецфонд на вул. Оссолінських був переповнений що неміра й нової в'язниці ще не встигли влаштувати, то всю цю масу газет за 20 з чимось років скинули на похваті до знищеного бібліотечного кльозету на ґалерії, хоч він зовсім не надавався на сховище книжок, бо через зіпсуття водотягових рур затікав і на долівці було мокрісінько.

Коли пізніше по втечі большевиків ми повиносили скидані там у безладі часописи, багато з них, що лежали на споді, вже почали нищитися, оправа геть погнила. Якби большевицьке панування протяглося довше, то всі ці фонди цілком пропали б. До чистки рукописного відділу ще тоді не дійшло. Але вже невдовзі по своїм приході до Львова зорганізували большевики у столиці Західньої України архівне управління, яке належало до комісаріяту внутрішніх справ. На чолі його стояв жид, а співробітники були майже поголовно жиди і москалі обох статей, люди мало підготовані до своєї відповідальної праці. Це архівне НКВД поклало свої руки на львівські архіви, ніби в цілі їх збереження, позапечатувало їх, а опісля почало громадити їх в один державний архів. Не минула лиха доля й рукописного відділу бібліотеки НТШ. З'явилися працівники держ. архіву й запечатали кімнату, де знаходився цей відділ, а також шафи з рукописними збірками в переходовому коридорі. За зломання печаток грозила велика кара. Тимчасом маґазинери, носячи фолія чи то з книгосховища, чи до книгосховища, не хотячи обірвали печатку при одній шафі, зачепивши довгим фоліянтом. Треба було заявляти директорові, а той до НКВД. Скінчилося на щастя без ніяких наслідків для «винуватців». Згодом архів розпечатали, бо уряд і партія задумали видавати твори Франка, а його архів власне містився у запечатаній кімнаті. Отож розпечатано цю кімнату без попереднього перегляду цілого архіву. Большевики стояли на тому, що при бібліотеці має лишитися тільки літературний архів, а матеріяли характеру політичного і громадського мають відійти до загально-державного під догляд НКВД. Кілька разів їх чільніші люди про це згадували, довідуючися, напр., про архів УСС чи УГА. Двічі заявляли мені представники Академії, що як прийде НКВД і зажадає видачі архіву Донцова, то мушу негайно видати, але ніхто не зголошувався і Донцов за німців відібрав свій депозит.

Крім руїни, що її зазнала бібліотека НТШ від большевицької цензури, багато потерпіла вона також від розподілу вже скаталогованих фондів, що його започаткував директор Зеленко. Большевики не тільки не шанували індивідуального характеру бібліотек, що ввійшли в склад філії, а, навпаки, свідомо нищили його, намагаючися перетасувати їх фонди за певною системою. Для українця бібліотека НТШ, для поляка Оссолінеум і Баворовіянум, для жида Кагальна були їх народними святощами, їх національною гордістю, якою вони незвичайно дорожили й хотіли б, щоб їх установи збереглися назавжди, щоб далі зростали, збагачувалися й виконували завдання, покладені на них їх фундаторами. Большевики, змагаючи до утилітаризму, завзялися знищити цю окремішність, з'уніфікувати всі їх фонди й замість окремих національних бібліотек створити низку спеціяльних книгозбірень: окремий відділ «підручної» бібліотеки, окремий стародруків, окре-

мий історичний, етнографічний, періодичної преси, всесвітньої літератури, природописний, математичний, марксо-енґельсо-ленінський, літератури народів СССР, дитячої літератури. Отож у системі львівської філії бібліотеки Академії Наук УССР бібліотека НТШ мала стати виключно «відділом української мови і літератури» — навіть не українознавства взагалі; Оссолінеум — відділом polonica, Баворовських — відділом всесвітнього мистецтва. Лише кагальна бібліотека лишалася неторкнена. Вона мала стати чисто жидівською національною бібліотекою. Всі друки жарґоном і старожидівською мовою, що були по інших бібліотеках філії, мали перейти до неї. Большевики намагалися тільки позбавити кагальну бібліотеку її специфічно-конфесійного характеру, ляїцизувати її. Тому, не усуваючи давніших її працівників, людей щиро-релігійних, доповнили персонал своїми людьми, безвірниками-комуністами, або симпатиками комунізму.

І от, не діждавшися навіть кінця війни й вислiду кривавих змагань, взялися большевики краяти живе тіло львівських наукових бібліотек. З бібліотек НТШ і Народного Дому забрано всі стародруки, ноти і взагалі музичну літературу, всю партійно-політичну літературу (програми й статути та видання різних партій, колишніх і сучасних — українських, польських, російських, жидівських тощо: РУП, УСДРП, УПРС, ППС, Бунду, Рос. СД, Рос. СР, і т. д.), всю марксівську і взагалі соціялістичну літературу, а також майже всю підручну бібліотеку — словники, енциклопедії, покажчики й таке інше. Все це перевезено до Оссолінеуму, де вкупі з подібними збірками цього закладу та закладу Баворовських розташовано по окремих приміщеннях, як осібні відділи. З підручних книжок полишено на місці тільки такі, що вже були в Оссолінеумі. Партійну большевицьку літературу і взагалі літературу соціялістичну, анархістичну та марксівську, а також загалом суто-політичну літературу (про різні буржуазні партії) й чомусь також філософічну літературу стягнено в окремий «марксо-ленінський» відділ.

Замість забраних до централі філії фондів бібліотека НТШ мала дістати від неї українську белетристику, книжки з українського літературознавства та про українську мову, але цього здебільшого не дотримувано й майже вся українська література, що приходила до Оссолінеуму від Всесоюзної Книжкової Палати в Москві, як обов'язковий примірник, лишалася там. Працівник, що мав її передавати, жид-комуніст Хмельницький, чомусь відкрито саботував цю справу, а що був довіреною людиною директора, спровадженою з Києва, то це йому сходило безкарно у рук.

Взагалі дирекція явно протеґувала Оссолінеум, яке за большевиків утроє збільшило свої фонди. Тут концентрувалися і здебільшого й залишалися всі друки, що в тих чи інших джерел напливали до філії. Сюди ж помандрували й дублети НТШ, перед

тим пильно почищені — всю підозрілу з комуністичного погляду літературу забрали Обліт та Спецфонд. До Оссолінеуму йшли видання, закуповувані для філії, а також, як я вже згадував, книжки з бібліотек приватних людей, що повтікали, або були ув'язнені. Я пильно дбав за те, щоб книжкове добро арештованих діячів наших не пропало марно і, як тільки дізнавався, що когось схопило НКВД, робив за посередництвом директора філії заходи, щоб видобути їх книжкову спадщину для бібліотеки. На жаль не завжди це вдавалося й чимало таких збірок пропало, напр., бібліотека Вол. Кузьмовича, або д-ра Вол. Залозецького, останнього з його власної вини: виїжджаючи зі Львова, він не тільки не повідомив мене про це, але й не звернув навіть тих видань, що їх позичив був із бібліотеки НТШ, а між ними були й дуже рідкі і цінні речі. Коли ми довідалися про виїзд Залозецьких, було вже запізно. Мешкання забрав якийсь большевик і годі було вже врятувати полишені там без господаря друки. Отже de facto розбудовувано Оссолінеум зі шкодою інших відділів.

А про бібліотеку НТШ, її розбудову та поширення її приміщення ні Академія Наук, ні уряд УРСР і не думали, хоч як цього від них сподівалися місцеві українці з проф. К. Студинським на чолі. Здавалося б, що й сама доцільність вимагала, щоб не розпорошувати фондів бібліотеки, а дати їм ширше приміщення. Вся вага цих фондів наяв виходила при організації різних виставок, що в них кохалися большевики. При виставках Шевченківській, Франківській, роковин «визволення» Західньої України та інших, що їх улаштовувано в рр. 1940—41 у Львові, чи то в залях університетської бібліотеки, чи то в Оссолінеумі, потрібну літературу доставляла головно бібліотека НТШ. Та й місця у Львові було досить, щоб примістити як слід усі її фонди, аби тільки була охота. Наприклад, під бібліотеку НТШ та інститути Академії, що тулилися в тісних приміщеннях будинку НТШ ч. 26, можна було взяти хоча б палату Дідушицьких, що була так недалеко на Курковій вулиці, посередині між бібліотеками НТШ і Народного Дому. Та цю палату захопило військо й ледве нам удалося врятувати цінний архів і бібліотеку, що в ній мистилися. Військо вимагало, щоб бібліотеку й архів Дідушицьких забрати негайно, інакше, мовляв, повикидає просто на вулицю. Але ж де можна було це зробити за один день?! Ледве за тиждень вдалося перетранспортувати все згадане добро до Оссолінеуму. Розуміється, при перевозі чимало книжок і рукописів понищилося, бо треба було робити на ґвалт, критих возів не було, а тоді погода була погана. Беручи участь у перевозі, я бачив, як обдерли «товариші» палату. При мені червоні старшини паками виносили всяке добро, лишаючи голі стіни. Цю палату, як і палату польського архіепископа, обернули большевики на казарми, цілком пограбувавши та знищивши все внутрішнє устаткування. А там було що

грабувати. Ґобеліни, картини, дорогі меблі, порцеляна, убрання тощо, не кажучи вже про книжки, якими червоні старшини найменше цікавилися. При цьому загинули й архіви львівської римокатолицької консисторії та духовної семінарії, де зберігалося багато стародавніх актів. А втім, для бібліотеки НТШ можна було знайти досить місця таки і в колишніх українських установах — в кам'яниці Просвіти, Народного Дому, Ставропігії, Рідної Школи та інших, які за большевиків перестали існувати, але всі ці приміщення вони позабирали або для війська, як от Народний Дім, з якого зробили «Дім Червоної Армії», або під свої редакції, як приміщення Т-ва «Просвіта» й редакції «Діла», або під мешкання своїх службовців. Перед тим усі ці інституції поварварськи знищено, при чому погинули їхні архіви й бібліотеки. В Народному Домі пропала бібліотека москвофільського товариства «Друг» та архів і бібліотека «Української Бесіди». В кам'яниці «Просвіти» знищено цінний архів і бібліотеку «Просвіти» та архів і бібліотеку редакції «Діла», де знищено цінний комплект «Діла» від часу його заснування. Пропали теж архів і протоколи товариства «Рідна Школа». При цій нагоді пропали й різні речі з устаткування, а чого особливо шкода, — портрети й картини. В «Просвіті» забрали картини П. Холодного, К. Устияновича, в редакції «Діла» — портрети його редакторів та різні картини.

Із влученням бібліотеки НТШ до складу філії вона, як я вже згадав, почала втрачати свій національний характер, а оберталася в спеціяльний відділ великої універсальної книгозбірні без історичного обличчя. Але покищо на персоналі це не відбилося. Службовці були у нас самі українці, хоч у централі, в Оссолінеумі персонал утратив свій колишній чисто польський характер. Кількість службовців зросла там непомірно. Великий відсоток їх становили жиди — місцеві й напливові, прислані з Києва працівники тамошньої централі, та багато втікачів із Відня, Варшави й Кракова, що рятувалися перед Гітлером. Трохи було й українців, але далеко менше, бо українцям большевики недовіряли, особливо молоді, підозріваючи її у симпатії чи приналежності до ОУН. Українці стояли на третьому місці. Переважали серед них старші люди, яких приймано радше, ніж молодь. Найбільше було таки поляків, а потім жидів, не зважаючи на те, що тепер до бібліотеки приходили книжки головно російські та українські, а їх правопис і мова для більшої частини поляків і жидів були незрозумілі.

З перетворенням бібліотеки НТШ на частину великої державної книгозбірні значно збільшився її персонал, хоч і не в такій пропорції, як в Оссолінеумі. Крім тих службовців, що були ще до ліквідації НТШ, прийшло протягом 1940 р. ще 19: 14 мужчин і 5 жінок. Я не буду тут вичисляти їхні імена, згадаю тільки, що між ними були оці — більше-менше знані в Галичині особистості: з

журналістично-літературного світу — Володимир Левинський, Михайло Яцків і Степан Чарнецький, а зпоміж правників: адвокати др. Володимир Лисий і др. Ст. Мишко й нотарі: Василь Дяків і Роман Заячківський — усе люди старші, що з приходом большевиків втратили свої заняття або пенсії. До речі: большевики неохоче приймали на працю молодших мужчин. Частину згаданих службовців прийняв до бібліотеки — за вставленням проф. Кирила Студинського — сам головний директор бібліотеки Академії Наук УРСР, Олександер Борисович Михайличенко, за національністю жид (Михайличенко було його прибране прізвище, а не родове). Старий партієць, він дістав цю посаду не за своє фахове знання, а за заслуги перед партією як синекуру. В бібліотеці Академії він протеґував своїх компатріотів, прикриваючися фразами про те, що большевики, мовляв, не роблять різниці між національностями, а дивляться тільки на фаховість. Але на диво ця «об'єктивність» чомусь усе виходила на користь жидів, які займали і кращі посади і скорше посувалися вгору по ієрархічній драбині. До Львова прибув він для заснування і введення в життя філії бібліотеки. По влученні «Студіону» до філії двох колишніх його працівників перенесено до бібліотеки НТШ. Але один із них, молодий хлопець передчасно вмер, а другий, старший — монах студит о. Хомин незабаром мусів відійти, коли при публічній провірці виснилося, що він священик і не хоче зректися свого звання й віровизнання. Відійшла тоді й одна працівничка, що була монахинею василіянкою. Влітку 27. VI. 1940 р. вмер на сухоти нирок Ів. Кревецький. Таким чином при кінці урядування тов. Зайкіна бібліотека НГШ мала 18 службовців. Із них половина приділена була до рукописного відділу. Пізніше, з централізацією каталогуваня друків, одного нашого співробітника й співробітницю перенесено до Оссолінеуму, а звідти прийшов до нас на працю один молодий українець. Одного співробітника довелося викинути за крадіж книжок. В 1941 р. директор Зеленко, бажаючи мати в бібліотеці НТШ своє око й вухо, наділив її двома своїми протеґованцями, людьми партійними, покищо українцями: якоюсь комсомолкою з Полтавщини, дружиною стаціонованого у Львові військового старшини, що хотіла собі трошки підробити до платні свого чоловіка, й комуністом, колишнім народним учителем на Волині, людиною малокультурною й повним неуком у бібліотечній справі. І цього то невігласа задумав Зеленко поставити керівником бібліотеки НТШ замість мене, хоч він не надавався й на звичайного бібліотекаря. «Чого ви сидите на вулиці Чарнецького?», казав мені тов. Зеленко, «ви маєте бути при мені в Оссолінеумі як мій помічник!» Але та обставина, що на моє місце має прийти неук-комуніст, хоч були далеко кращі кандидати: як уже не др. М. Деркачева, що була керівничкою рукописного відділу цілої філії, себто завідувала архівами всіх її складових частин

та була й без того перетяжена масою роботи, то др. А. Ґенсьорський, довголітній управитель бібліотеки «Народного Дому», — свідчила про якісь недобрі тайні пляни тов. Зеленка. Мабуть, він хотів таким чином швидко позбавити бібліотеку її національного обличчя, а мене взагалі позбутися під покривкою перенесення ближче до себе, бо я занадто міцно був зв'язаний з бібліотекою НТШ, щоб просто усунути мене звідти. Робилося це з певною ціллю, щоб поволі заступити давніх працівників своїми людьми, бо Зеленко носився з думкою усунути й д-ра Віслоцького, а на його місце спровадити з Ленінграду якогось свого приятеля, знаменитого, як він казав, спеціяліста. Висловлюючи мені цей свій намір, питався мене Зеленко, як поставляться до цього поляки. Я відраджував усувати Віслоцького з огляду на його кваліфікації та заслуги для Оссолінеуму. На Віслоцького були якісь нарікання серед самих поляків. Здається, головно за його запобігання большевицької ласки. Пізніше, по приході німців, дехто з робітників закидав йому нехтування релігією, співробітництво в «Czerwon-ому Sztandar-i», усування хреста з подвір'я Оссолінеуму тощо. Та супроти українців поводився він про око льояльно, говорив завжди по-українськи, удаючи великого слов'янофіла та нашого приятеля. В усякому разі з ним приємно було працювати, бо він справді уникав усякого, навіть найменшого вияву польського шовінізму, від якого не могли відзвичаїтися інші службовці поляки. Але, розуміється, й Віслоцький нерадо бачив, як через наплив чужородного елементу затрачує Оссолінеум свій чистопольський характер. Він уживав свого авторитету, щоб до Оссолінеуму дісталося якнайбільше поляків, і дійсно від поляків тут аж кишіло. Що ж до українців, то він, здається, якщо не перешкоджав, то в усякому разі не допомагав їм діставатися на працю до централі філії, відповідно інформуючи директора Зайкіна, який, маючи його завжди при собі, не раз із ним радився. Як хтось і діставався до Оссолінеуму з українців, то головно завдяки проф. К. Студинському. А втім, той нікому, без огляду на національність прохача, не відмовляв своєї помочі.

Переходжу тепер до умов праці. Спочатку, як тільки прийшли большевики, вони і в бібліотеках завели 8-ми годинний день праці, але вже незабаром піднесено години праці до 10 годин денно, так що доводилося від ранку до пізнього вечора (з перервою на обід) сидіти в бюрі. З огляду на те, що частина службовців мешкала далеко від місця служби й не мала фактично часу їхати до дому на обід, в Оссолінеумі влаштовано їдальню, тож багато з них дійсно ввесь день проводили поза хатою на службі. Тому не дивниця, що вже при кінці роботи чоловіка покидали сили і працездатність цілком падала, тим більше, що люди, надто нижча служба й службовці нижчих категорій, були зле відживлені. Річ у тому, що тільки вищі категорії службовців мали можливі плат-

ні, натомість чим нижче стояв службовець на щаблях бюрократичної ієрархії, тим менша була його платня, при чому скоки платень різних ранґ були дуже разючі. Особливо погано оплачувалися прибиральники, кур'єри (возні) і взагалі люди чорної праці. Напр., друкарські складачі, які за Польщі були далеко краще плачені, ніж службовці бібліотеки, тепер діставали далеко менше, ніж давніше. Дуже зле оплачували большевики й працю друкарниць (машиністок), яким доводилося цілий день вистукувати на друкарській машинці каталогові картки тощо. Та довготривалою й одноманітною працею справа не обмежувалася, бо майже щовечора було якесь «екстра» навантаження: то «мітінґ», то доповідь, на якій інтеліґентні працівники мусіли бути обов'язково, то вивчення якогось розділу «Короткого курсу історії ВКП(б)», то фахова нарада чи якийсь курс, чи що, так що чоловік вертався додому пізно вночі, до краю перемучений, ледве тлінний і не міг вже ні про що думати, лише про відпочинок, бо на другий день рано треба було бути в час на службі під загрозою тяжкої відповідальности. Де ж був час на якийсь додатковий заробіток? Особливо нарікала на своє становище нижча служба, що просто з ніг валилася від недоїдання. Прибиральники й кур'єри мусіли, щоб вижити, продавати свої речі, як було що. Тому вони кляли на всі заставки «свою» «робітничу» владу, що їх так жорстоко визискувала. А коли хто з них скаржився на свою мізерну платню директорові, той завжди закривався приписами закону й радив перекваліфікуватися — тоді, мовляв, дістануть кращу зарплату. Але коли й як могли перекваліфіковуватися голодні й виснажені працею люди?!

Навіть коли зачалася війна й почали падати бомби, большевики стежили, щоб робота йшла безперебійно. Зорганізували з комуністів озброєні летючі відділи (бриґади), які бігали по установах і провіряли, чи всі працюють. З власного досвіду можу навести такий факт: в той день, як німецькі бомби поцілили були в двох місцях будинок НТШ, ушкоджуючи музей і бібліотеку саме в тій кімнаті, де я працював тоді з др. М. Деркачевою, до бібліотеки прибіг, як скажений, з рушницею в руках тов. Гак, комуніст, колишній залізничник, тоді директор львівської філії інституту економії Академії Наук УРСР, що стояв на чолі однієї такої бриґади. Він пильнував, щоб усі працівники бібліотеки були на місці. Але саме большевицьке начальство філії — директор Зеленко з усім своїм комуністичним штабом панічно втекли ще перед загальною евакуацією Львова червоними. Та за пару день із соромом мусіли вернутися з Тернополя на наказ вищої влади. Але довго вони у нас не попасали. Понищивши різні папери й документи, панове Зеленко, Зехцер et tutti quanti зникли цим разом уже насправді.

Що ще мучило службовців бібліотеки, це всякого роду соцзмагання. Ми мусіли працювати по-стахановськи і це доказувати ін-

шим відділам та бібліотекам. Наша філія мусіла змагатися з якоюсь іншою публічною бібліотекою, а відділ з відділом — хто більше зінвентаризує і скаталогує, видасть книжок, більше обслужить читачів тощо. Кожна окрема частина мусіла зладити плян своєї праці і перевершити його на стільки то відсотків. Боже борони не виконати заплянованих цифр! Напр. керівник бібліотеки мусів завчасу обчислити, скільки в майбутньому місяці буде читачів. Було чим йому журитися: подати невелику цифру — зле, а завелику теж недобре, бо можна недотягнути. Для нас, що не звикли до большевицького «очковтирательства», була смішна ця комедія з цифрами. Кінець кінців усі ці плянування зводилися до обману, але на папері мусіло бути «догнать» і «перегнать». Щоб запобігти шахрайству, створювано спеціяльні контрольні комісії, що мали провіряти роботу тієї чи іншої ділянки. Так, до бібліотеки приходили контрольори, вибрані з працівників Оссолінеуму, а до Оссолінеуму від нас і т. д. Ясна річ, члени контрольної комісії прекрасно розуміли, що вся ця їх контроля — блеф. А втім, ми привикли працювати сумлінно для своєї національної установи й нам не треба було ніяких сторонніх підштовхів до роботи. Нам ходило про справжню працю, а не про якісь фантастичні «норми». Нас не манили ніякі відзначення, премії, виписування імен тих, що відзначилися, на публічній дошці тощо, практиковані большевицькими верховодами для підвищення видатности праці, бо ми звикли працювати як вільні люди, що не потрібують зовнішніх спонук, як якісь невільники-раби.

Мій спогад був би неповний, якби я не спинився коротенько на директорах філії. Першим був, як я вже згадував, кандидат партії Яків Мойсейович Зайкін, колишній палітурник. Він очолював філію від початку 1940 р. до зими, коли мусів уступити своє місце тов. Зеленкові. Зайкін був людина ситенька, весела, досить добра, в усякому разі добродушна, але хитрувата й лінюхувата. Він не дуже то займався бібліотечними справами, а більше дбав за побічні заробітки. Вічно бігав до Міському та Обкому, до Лекційного бюра і з його рамени виїздив на провінцію з доповідями про міжнародне становище. Любив театр і вважав себе за знавця співу і музики. Конче хотів чимось визначитися, носився з гадкою видань філії, навіть видав невеличку бібліографію літератури про визволення Західньої України, яку зладила одна співробітниця філії, жидівка-комуністка з Києва, передмову попросив мене зладити, але гонорар за редакцію й переднє слово взяв собі, а мені не заплатив ні копійки. Деякі речі з мешкання Любомирських опинилися в його кватирі. По усуненні його з проводу філії мусів щось звертати, якесь начиння і ще щось, не пам'ятаю вже що саме, бо про це голосно не говорилося.

Так само брав Зайкін до себе й книжки з фондів філії. Між іншим я бачив у нього на етажерці річники редаґованого мною

щорічного альманаха «Дніпро» й він раз єхидно запитав мене, чи не знаю я, хто редактор цього альманаха. Треба сказати, що він старався збагатити філію різними фондами і радо згодився закупити для нашого відділу архів покійного Осипа Маковея, що його продавала вдова письменника, опинившися за большевицької окупації без пенсії. Архів цей, призначений для бібліотеки НТШ, як відділу української літератури, привезла керівничка рукописного відділу др. Марія Деркачева. Зараз по привезенні приміщено його тимчасово в Оссолінеумі в кабінеті Зайкіна. І от він без відома др. Деркачевої й моєї і в нашій відсутності переглянув із кимось з аґентів НКВД цей архів і багато чого передав із нього до НКВД, очевидно напропаще. Він сам якось признався, що НКВД забрало кореспонденцію «петлюрівців», до яких зачислив Дм. Дорошенка. Це були листи визначних діячів УНР, мабуть, і самого С. В. Петлюри до Маковея з 1920 р., коли той був директором учительської семінарії в Заліщиках. Зайкін хвалився, що бачив між листуванням і мої листи до Маковея, але чи передав і їх НКВД, — не сказав. Та Зайкін не вибув до кінця на становищі директора філії. На донос Зехцера, що закинув йому вчинки, які не лицюють советському службовцеві, його усунено з посади, а на його місце призначено Іллю Зеленка, старшого бібліотекаря централі, теж жида-комуніста.

Але Зайкінові нічого страшного не сталося. З директора бібліотеки він став директором жидівського театру таки у Львові. А тут було тоді далеко краще жити, ніж в якомусь іншому місті СССР.

Зеленко був зовсім протилежної, як Зайкін, вдачі. Це був потайний чоловік, а ті, що його знали з Києва, кажуть, що він мав характер мстивий і взагалі підлий. Хтось із послугачів Оссолінеуму оповідав мені, що Зеленко брав участь у нічних вивозах людей НКВД як старшина (майор) НКВД, що він ночами переглядав в Оссолінеумі бюрка службовців, шукаючи за контр-революцією. Не знаю, скільки в тому правди, — одно можу сказати — він безперечно намагався завести власних «сексотів», які доносили б йому про все, що діється в бібліотеці філії, про розмови й настрої службовців. Виводжу це з того, що він і до мене був звернувся з проханням інформувати його «в інтересі роботи» про поведінку, настрої й працю службовців. Пропозиція ця була висловлена досить делікатно, але сенс її не підлягав ніякому сумнівові. Розуміється, на донощицтво я піти не міг і це, мабуть, було однією з причин, чому він хотів позбутися мене з бібліотеки НТШ. Він змагав до того, щоб заступити колишніх робітників об'єднаних у філії бібліотек своїми людьми. Ми в Зеленкових очах були ворожим елементом. Він раз хвалився Віслоцькому, що от, мовляв, яка ліберальна влада советська — тримає на посаді такого контрреволюціонера, як Дорошенко. В поводженні зі мною був коректний, але, розуміється, не завагався б знищити мене, коли б цього ви-

магав його інтерес, або жадало НКВД. В обороні, не кажу вже «ворога народу», але й цілком невинної людини, що впала в лебети НКВД, він ніколи не став би. Саме за нього стався такий обурливий факт. На службу до бібліотеки зголосилася бідна студентка університету родом з Волині, Волинець на прізвище. Дівчина пристійна, поставна й розумна. Якраз тоді відійшла секретарка Л. Заячківська й Зеленко на її місце прийняв цю студентку й був із неї дуже вдоволений. Навіть хвалився, яка то розумна й моторна нова його секретарка, як гарно веде справи. Та ось одного дня під час праці приходять аґенти НКВД і забирають дівчину. Не знаючи про це, спитався я Зеленка, чому це не видко секретарки. Вияснюється, що її арештовано. «Одним ворогом менше» — каже він мені. Вже від людей довідався я, що її батько був старшина армії УНР, по катастрофі УНР осів на польській частині Волині, там оженився й ота дівчина була його донька. Батька большевики, прийшовши в 1939 р., арештували й, улаштувавши комедію показового суду, розстріляли як ніби-то погромника жидів, матір заслали в Казахстан, а доньку оце схопили у Львові. І хоч за «найдемократичнішою» Сталінською конституцією діти ніби-то не відповідають за вчинки батьків, НКВД поцупило бідну дівчину й не знати, що з нею сталося. В усякому разі вона зникла без сліду й не знайшовся ніхто, що став би в її обороні. Ніхто на це не відважився «страха ради юдейського». Що більше, навіть небезпечно було голосно балакати про її ув'язнення.

Не треба теж забувати, що саме з іменем Зеленка зв'язані всі ті реформи, що позбавляли бібліотеку НТШ її національного характеру.

4. Німецький період

З приходом до Львова німців відкрилася нова сторінка в історії бібліотеки НТШ. Зараз же на другий день по здобутті Львова, в понеділок 2 липня, я з Віслоцьким, як члени Президії, скликали в Оссолінеумі головних працівників філії, щоб обміркувати нашу позицію й тактику в новій ситуації. Ще не встигли ми нічого рішити, як до канцелярії ввійшов високий, стрункий, іще не старий, здоровий військовий старшина. Це був др. Вільгельм Абб, директор берлінської університетської бібліотеки, а тепер, як він представився, головноуповноважений для справ наукових бібліотек зайнятих територій, «аж по Урал» — хвалькувато додав він із самопевною усмішкою. Отже доля філії тепер залежала від нього. Др. Абб заявив, що він розв'язує філію, складові її частини вер-

таються до status quo ante bellum, задержуючи в себе тільки тих службовців, які були в них зайняті на день 1. IX. 1939 р. Всі ті, що прийшли за большевиків, мали бути усунені. Жиди в ніякому разі не могли зістатися, хоча б працювали й перед війною. Я з др. Деркачевою наполягали на д-ра Абба, щоб він задержав на службі бодай інж. Райха, який був дуже прихильний до українців, але він нізащо не хотів на це згодитися. Райх був дуже симпатичною, доброю людиною. В 1918—19 рр. він рішуче став на українському боці й був на службі в уряді Західньо-Української Народної Республіки, чого опісля не могли дарувати йому поляки й за це не прийняли його на службу. За большевиків Райх дістав працю в Оссолінеумі. Був він із себе високий, ставний, огрядний чолов'яга, з довгою бородою — правдивий тип біблійного патріярха. Розуміється, його постигла доля величезної більшости його компатріотів — він згинув із руки ґестапівців. Як і інші жиди, він мусів перебратися з міста до ґетта на Клепарові. Коли входив туди, вартові ґестапівці, що перепускали жидів до ґетта, побачивши його величаву фіґуру й довгу бороду, почали знущатися з нього, підпалили йому бороду, а вкінці замордували.

Оссолінеум відразу скористало з розпорядку др. Абба й усунуло чужих інтрузів — жидів і українців, але й не думало викидати тих поляків, що стали на працю за большевиків і хотіли зостатися й далі. Але й у бібліотеці НТШ полишилися ті, хто хотів, і вернулися до неї ті, що їх був перевів до Оссолінеуму Зеленко. Але більшість службовців, що рятуючи себе, працювали в ній за большевиків, тепер покинули її. Вони не бачили для себе ніякого інтересу лишатися в установі, що висла в повітрі.

Німці не тільки не дозволили відновити Наукового Товариства ім. Шевченка, але й розв'язали всі інститути Академії Наук, що повстали були на його базі. Дехто з колишніх службовців вернувся до своїх давніх зайнять, як от адвокати др. Вол. Лисий і др. Степан Мишко й нотарі Василь Дяків та Роман Заячківський, що пішли були до бібліотеки за большевиків. Дехто знайшов собі і краще оплачувану працю. В бібліотеці зосталося всього дев'ять осіб, що лишилися їй вірні, не вважаючи на ніщо! Покинув її колишній маґазинер, а згодом із тих, що зосталися і багато допомагали в перших тяжких місяцях нового режиму, відійшов один працівник, колишній укінчений богослов, що тепер висвятився на священика. На поміч бібліотеці прийшла Управа міста, що була спочатку в українських руках, властиво новий посадник міста, др. Юрій Полянський, член НТШ, директор його Природописного Музею. Управа міста почала виплачувати службовцям невеликі підмоги. Треба сказати, що президент Вол. Децикевич, що був заступником д-ра Ю. Полянського й завідував фінансовою частиною, завжди торгувався, коли я приходив по гроші для службовців та на різні інші видатки бібліотеки. А тимчасом роботи було

досить. Першим нашим ділом по відході большевиків було вибрати складені в кльозеті газети та позабирати з Оссолінеуму всі ті фонди, що позавозили туди большевики: стародруки, музикалія, партійні видання, підручну та інше, а передусім видання замкнені в Спецфонді. Це забрало багато часу і праці. На жаль багато чого ми не дорахувалися, зокрема з того, що було в Спецфонді. Дуже багато нашого добра пропало також в Обліті. Будинок Каси Хорих, де він містився, зайняла німецька Ортскомандо й годі було допроситися у властей дозволу забрати звідти сконфісковані большевиками бібліотечні фонди. Нам, себто мені й Віслоцькому, радили в цій справі звернутися до д-ра Ганса Коха й полковника Бізанца, що колись служили в УГА й тепер прихильно ставилися до українців, але вони були так зайняті, що годі було до них дістатися. Я з Віслоцьким не раз ходили до маґістрату, де ще найлегше було їх застати, але наші спроби скомунікуватися з котримсь із них були безуспішні. Кілька разів ходили ми рано вранці до приватного мешкання Г. Коха, але безрезультатно. А коли врешті піймали його, то він нічого нам не поміг. Після Ортскомандантури приміщення Обліту зайняла якась інша німецька установа й, коли ми нарешті туди добилися, було вже запізно. Німці повивозили звідти всі друки фірами на фабрику паперу, як «большевицьку бібулу». Дещо з бібліотечних друків, що були ув'язнені в Обліті, ми з Віслоцьким віднайшли у прибиральниці Обліту, яка по відході большевиків брала звідти друки для своїх господарських потреб, головно для підпалу. Дещо принесли до бібліотеки наші прихильники, випросивши у возіїв, коли ті вивозили друки на перерібку. Для німців взагалі всі друковані кирилицею чи гражданкою речі були нічого невартим дрантям, яке вони нищили з правдивою сатифакцією, без розбору. А втім, це загально відомі факти. Військова влада, потребуючи для своїх цілей приміщення, не церемонилася і з бібліотеками й часто-густо викидала книжки просто на вулицю. Так гинули не раз дуже цінні й рідкі видання, за якими опісля даремно розбивалися самі ж німецькі науковці і наукові бібліотеки. Німці взагалі не церемонилися з культурними надбаннями «унтерменшів». Вони не тільки по-варварськи нищили їх, але й з якоюсь садистичною насолодою знущалися з них — рвали каталогові картки, івентарі, занечищували приміщення тощо. Ульокувавшися, напр., в бібліотеці Академії Наук у Києві, вживали каламарі замість пісуарів, каталогові коробки замість кльозетів. І це робили не якісь прості рядовики, а старшини! Прийшовши до Львова, німці викидали на вулицю усяке книжкове добро з помешкань, що їх залишили совєтські установи або службовці. І серед різної комуністичної макулятури гинули часто-густо цінні книжки і совєтського і дореволюційного видання. Дехто з громадян знаходив на вулиці окремі томи Великої і Малої совєтської енциклопедії тощо. Правда,

значні наукові книгосховища у Львові не зазнали від німців такого вандалізму, як це було подекуди в Польщі, а особливо на Наддніпрянській Україні, проте все ж таки німецькі військовики, переходячи через Львів далі на схід, наробили значної шкоди й бібліотеці НТШ і Оссолінеуму. Вони шукали по бібліотеках різних видань, що допомогли б їм орієнтуватися в відносинах на Україні і взагалі в. СССР. Особливо цікавилися різними мапами-плянами та адресовими книгами великих міст (Києва, Харкова) тощо. Зокрема шукали за другим томом Великого совєтського атласу, де були позначені фабрики й заводи Совєтського Союзу. Цей том, невдовзі по виході у світ, большевики вилучили з обігу й забрали з бібліотек до Спецфонду. За кордон, а зокрема до Львова дісталося дуже мало примірників цього тому. Один примірник був в Оссолінеумі і звідти забрали його якісь німецькі військовики. До бібліотеки НТШ дістали ми цей том припадково вже по відході большевиків і не признавалися німцям, що його маємо, а все ж німецькі військові власті «позичили», розуміється напропаще, адресові книжки Києва й Харкова, а також позабирали різні совєтські військові видання, статути тощо. Самих цих статутів забрали з бібліотеки НТШ кілька мішків, без усяких посвідок, як воєнну добичу. Правда, були це все дублети того посовєтського добра, яке ми призбирали до бібліотеки по втечі совєтів. Та це безпардонне хазяювання тягнулося порівнюючи недовго, головно в початках, коли др. Абб, привернувши status quo зперед 1. IX. 1939 р., не дав належної охорони перед мародерами. Він стало урядував у Кракові, а тільки час від часу наїздив до Львова, а на місці не було до кого вдатися по охорону бібліотечного добра. Поштового зв'язку з Краковом по приході німців не було й скомунікуватися з д-ром Аббом можна було хіба випадково через якусь оказію. Та незабаром наступила на бібліотечному фронті рішуча зміна. Німецька влада рішила створити з усіх наукових бібліотек одну велику державну бібліотеку під кермою свого директора. Так на зразок львівської філії бібліотеки Академії Наук УРСР, повстала у Львові Staatsbibliothek Lemberg, в якій були об'єднані оці бібліотеки: Університетська, що творила Abteilung 1, Оссолінеум, що звалося Abt. 2, бібліотека НТШ і Народного Дому, злучені разом в Abt. 3, бібліотека технічна (Львівської Політехніки), та Педагогічна. Жидівська бібліотека сюди не ввійшла. Вона була цілком зліквідована. Стародруки німці вивезли до Франкфурту над Майном, до спеціяльного інституту, що вивчав жидівське питання, а решта пішла на фабрику паперу. Працівники цієї бібліотеки (оскільки хто не втік) були теж зліквідовані. При цій оказії потерпіла й бібліотека НТШ та й інші, що за большевиків мусіли були передати до жидівської бібліотеки жидівську літературу, яку мали в своїх збірках.

На чолі Staatsbibliothek др. Абб поставив німця, а керівниками

окремих частин лишилися ті самі особи, що були перед війною. Тільки в Оссолінеумі через смерть колишнього директора керівником став др. Віслоцький, а по таємничому арештуванні й безслідному зникненню його, др. Мечислав Ґембарович. Віслоцького арештувала поліція невдовзі по приході німців (11. VII. 1941) і, не зважаючи навіть на зацікавлення справою його зникнення д-ра Абба, який, здається, досить прихильно ставився до поляків, у всякому разі прихильніше, ніж до українців, (буваючи у Львові він конферував із Віслоцьким), не пощастило нічого довідатися про його долю. Родина д-ра Віслоцького зверталася до мене, але всі мої заходи були марні. Влада, мабуть, про око робила якесь слідство в цій справі, переслуховували й декого з службовців, але на тому й стало. Я гадаю, що Віслоцького зліквідувало Ґестапо за його слав'янофільські симпатії — він був редактором часопису «Ruch Słowiański», мав зв'язки із багатьма діячами по всіх слов'янських землях, не виключаючи й лужичан, що їх Гітлер рішив викоренити в першу чергу. Доноси на просовєтське наставлення Віслоцького ще більше припечатали його долю.

Першим директором Львівської Державної Бібліотеки був др. Йогансен, партієць, молода ще людина, з фаху теж бібліотекар. Він займався славістичними студіями і трохи розумів по-польськи. В 1943 р. др. Йогансен мусів зголоситися на фронт, а на його місце призначено Олександра Гімпеля, людину значно старшу за Йогансена. Ні на одного з них не можна поскаржитися. Це були інтеліґентні, культурні і тактовні люди, що в ні в чому не виявляли своєї «іберменшости» супроти нас. І др. Йогансен, і др. Гімпель майже не вмішувалися в компетенції керівників, що провадили свої бібліотеки як перед війною, обмежуючися звичайними звідомленнями про працю в доручених їм відділах. Др. Йогансен, хоч був партійцем, нічим цього не виявляв. Він нічим не нагадував загальновідомий тип партійця, що згори дивився на ненімців, зокрема на слов'ян. І вдачею своєю Йогансен дуже різнився від пересічного німецького службовця «на кресах» фюрерової імперії. Родом він був із Шлезвіґ-Гольштайну й це мабуть теж було причиною його відмінної від штивного прусака вдачі. Директор Гімпель нагадував мені добре знаний тип культурного й інтеліґентного росіянина й він дійсно був старим еміґрантом із Росії, скінчив петербурзький університет і готувався на професора, але війна 1914 р. з нагінкою на німців примусила його вертатися до свого колишнього фатерлянду. Гімпель добре говорив по-російськи й був для нас не Herr Direktor, а просто Олександер Олександрович. Завдяки ліберальности моїх шефів я міг примістити на працю в бібліотеці й декого з жидів, даючи їм цим змогу рятуватися перед різними небезпеками, що загрожували їх життю. Так, довший час, по приході німців у бібліотеці НТШ працювала як машиністка пані Вільф, донька відомого видавця Якова Оренштайна — пра-

цювала зовсім офіційно, за місячною платнею нарівні з християнами. Я очевидно не зголошував її правдивого походження. Працював також і її брат, а коли одного разу його були схопили німці й п. Вільф прибігла до мене з плачем, щоб рятувати її брата, я ходив з нею до Кагалу, де його тримали під охороною самої жидівської поліції, щоб його визволити. На щастя він утік і цим визволив мене від тих неприємностей, а то й небезпек, що мені загрожували за інтервенцію в справі жида. Працювали у мене як робітниці також сестри Тиля і Стася Фрідманівні, й панна Марися Штернберґ — доньки жидів, моїх сусідів, що жили в одній зі мною кам'яниці. Довший час працював і п. Берґер, що за большевиків служив у господарському відділі львівської філії бібліотеки Академії Наук. Я навіть видавав їм посвідки, що вони працюють у державній бібліотеці, але, розуміється, не вимагав від них роботи, бо, крім п. Вільф, вони не діставали ніякої платні, а властиво тільки пересиджували в бібліотеці, ховаючись перед ґестапівцями, бо тут було для них найбезпечніше.

Тільки одного службовця дістала бібліотека НТШ без мого відома, д-ра Яна Янова, колишнього професора львівського університету, але оскільки це мені відомо, сталося це не з ініціятиви дирекції Staatsbibliothek. Досі в бібліотеці НТШ були самі українці, а тепер прийшов поляк. Але мушу зазначити, що др. Янів був службовцем зовсім льояльним супроти бібліотеки й нас службовців. Він приділений був до рукописного відділу, де опрацьовував старі кириличні рукописи. Зокрема чимало праці поклав він, описуючи кириличні рукописи франкового архіву.

Звіти мав я подавати щотижня, але в дійсності подавав раз на два тижні. Всі бібліотечні потреби — направи всякого роду, купівля й оправа книжок, тощо — полагоджувано з німецькою акуратністю. За німецької влади бібліотека НТШ оправила далеко більше книжок, ніж за совєтської, а тим більше за свого самостійного існування. Куповано книжки тільки такі, що торкалися так чи інакше України. Зокрема дістала бібліотека НТШ цим шляхом багато видань з дублетного фонду бібліотеки Академії Наук у Києві, що їх за безцінь розпродувала німецька управа академічної бібліотеки.

Крім того дуже багато книжок, головно совєтських видань, передавали до бібліотеки НТШ різні школи та інші установи, які мусіли збуватися придбаних за большевиків книжок. Багато різних видань передав нам Книготорг, дуже багато ми самі здобували з залишених большевиками мешкань, установ, касарень тощо. Ми возили кілька місяців цілими фірами безхазяйські фонди, рятуючи їх від знищення німцями, які забирали їх на фабрики паперу. Між такими безхазяйськими фондами часто попадалися дуже цінні речі. Німецька цивільна і військова адміністрація, як я вже згадав вище, з погордою дивилася на ненімецькі книжки,

бо, крім українських чи російських, нищила безпощадно й польські. Багато польських книжок було взагалі вилучено з продажі, напр. твори Сенькевича, Жеромського, Конопніцької, Реймонта й багатьох інших письменників. Так само невільно було продавати й книжок друкованих англійською та французькою мовами. Але в Staatsbibliothek під орудою д-ра Йогансена й дир. Гімпеля панували зовсім европейські відносини. Ніяких спецфондів, як то було за Польщі, а особливо за большевиків, не було. Очевидно, літератури проти Гітлера й націонал-соціялістичної партії невільно було давати читачам, але з книгосховища її не вилучували. Були неприємні речі, але вони не залежали від тих директорів. Так невільно було спроваджувати українських видань — книжок і часописів — з іншої области, напр., з України, Протекторату, або Райху до Генерал-Губернаторства і, навпаки, але я всякими шляхами, головно через різні оказії, старався добувати українські друки зпоза Генерал-Губернаторства і призбирав значну кількість української преси з Чехословаччини й Німеччини та з Великої України. Варто піднести, що з приходом д-ра Йогансена припинилося хазяйнування військових властей, про яке я згадував вище. Тепер була на місці влада, до якої можна було звернутися по охорону, а то др. Абб сидів у Кракові ніби за кордоном, через який спочатку не легко було дістатися, або десь роз'їздив і апелювати до нього не було ніякої змоги. Але на щастя бібліотека НТШ від «позичок» та експропріяції німецького офіцерства мало потерпіла, втративши поза згаданими вище дублетами тільки кілька скаталогованих книжок, що представляли для неї більшу вартість.

Становище бібліотечних працівників за німецької окупації було остільки кращим від становища за большевицької влади, що німці не силували нас до ніяких перевишколів, мітінґів, виявів льояльности супроти фюрера, соцзмагань, вивчань «Майн Кампф»-у тощо. Отже відпрацювавши своїх 8 годин, ми могли зайнятися власними справами. Бібліотечна праця не була сцентралізована й, хоч кожна наукова бібліотека входила в сітку т. зв. Львівської Державної Бібліотеки, проте обробку видань, які надходили до тієї чи іншої бібліотеки, провадила кожна з них окремо. Закуповувалося книжки — наукова німецька література — головно для 1-го відділу (себто університетської бібліотеки), де була тепер централя Державної Бібліотеки й осідок дирекції, а бібліотека НТШ і почасти Оссолінеум збільшували свої фонди переважно коштом полишених большевицькими установами та громадянами. З цього джерела бібліотека придбала колосальну масу книжок. Правда, серед них була й сила-силенна дублетів. Частину висортованих дублетів советських видань, головно шкільних підручників, влада наказала віддати на фабрику паперу. Спеціяльні бриґади складені з жидів, здирали з них палітурки.

Вони йшли до палітурень на оправу, а решта до папірень. Але ніхто чужий не мішався до висортовування цих підручників і ми могли зберегти для бібліотеки НТШ і Народного Дому достатню кількість примірників кожної книжки. Не дати цілком було, розуміється, незручно. А втім, жиди приходили самі й під милий Біг з плачем просили, щоб їм дати таку роботу, бо це продовжувало їх життя, й це було головною причиною, що я з болем серця віддавав їм зайві фонди на знищення. Але в порівнянні з тим нищенням, що його зазнала бібліотека НТШ за большевиків, — це була іграшка. Большевики знищили силу-силенну вже скаталогованих фондів та безліч ще нескаталогованих і дублетів — майже все, що позносили до бібліотеки українські громадяни перед їх приходом і в перших місяцях їх панування у Львові.

Але все ж таки завдяки запобігливости й жертвенности персоналу бібліотеки, що не щадячи часу і труду, стягав, зносив і звозив до бібліотеки різні видання, бібліотека НТШ в роках 1939—1941 зросла майже вдвоє, але багато з призбираного впало жертвою большевицького господарювання.

Робітникам бібліотеки доводилося працювати у важких матеріяльних відносинах, бо німецькі державні платні для ненімецьких службовців (Angestellter) були нужденні, а на картки, видавані для тубільного населення, мало що можна було купити. На жаль Український Комітет, що опікувався українською людністю і з щедрою підмогою приходив українській інтеліґенції, зокрема письменникам і науковцям, ставився до працівників бібліотеки НТШ з подивугідною байдужістю, наче б то бібліотека НТШ, що перебувала в тимчасовій ворожій окупації, не була високоважливою українською національною установою, а її робітники не працювали для добра української нації й української культури. Адже ж для них особисто корисніше було б покинути бібліотеку, а перейти на працю до котрогось із відділів Українського Комітету, службовці якого одержували й кращі платні й гарні харчеві приділи для себе й своєї родини. Проте вони всі лишилися на своїх стійках, щоб зберегти національне добро, а тим часом провід Комітету дивився на них як на якихось чужинців, що не заслуговують на поміч загально-української установи. І хоч керівник бібліотеки не раз клопотався перед управою Комітету за своїх співробітників, усі його представлення лишилися без успіху, не зважаючи на те, що з бібліотеки НТШ та послуг її персоналу користало майже виключно українське громадянство і в великій мірі чолові люди самого ж Комітету! Така була вдяка за безкорисну патріотичну працю персоналу бібліотеки. Прикро про це навіть згадувати . . .

Під німецькою владою перебула бібліотека НТШ до половини липня 1944 р. Евакууючи Львів, наказала влада вивезти й найцінніші видання й рукописи Staatsbibliothek взагалі й Abteilung 3,

себто НТШ і НД зокрема. Десь на початку 1944 р. дир. Гімпель сказав мені, що німецька влада готова допомогти вивезти на захід усю бібліотеку НТШ, якщо таке бажання висловить Український Комітет. Але й ми, бібліотекарі, й провідні українські люди рішуче виступили проти вивозу бібліотеки поза межі Львова, не бажаючи позбавляти краю його культурного скарбу, та й боялися наразити цей скарб як не на цілковите, то принаймні на частинне знищення при перевозі. Та чи й можна було бути певним, що німці не заберуть книжок бозна куди й не захотять собі присвоїти — обурливі факти з занапащенням книгозбірень і архівів Українського Наукового Інституту у Варшаві й бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі змушували нас віднестися до німецьких пропозицій вивозу з великою резервою, тим більше, що німці вважали бібліотеку НТШ не власністю українського народу, а власністю німецької держави. Під большевиками бібліотеці не грозила ніяка небезпека, крім забирання частини фондів до Спецфонду. Була може рація вивезти хіба Спецфонд, але він у великій мірі був уже розставлений по полицях у книгосховищі і вибирати наново було б великою роботою, на яку властиво вже й часу не було. Але хоч і не дійшло до вивозу цілої бібліотеки, проте центральна бібліотечна управа зажадала безапеляційно евакуації бодай найважніших стародруків, різних білих круків, щонайцінніших збірок, першовидань, вартісних рукописів тощо. Але й тут ми не пішли на руку німцям і дали власне найменш вартісне. Із стародруків спакували до вивозу тільки латинську схолястику, з видань новішого часу різний хлам та трохи дублетів. З рукописів лише дещо, що не мало ваги для літературознавця. Архів Грушевського, Франка, Маковея і інші збірки лишилися на місці. Так само зробили ми і з фондами Народного Дому. Всього разом із обох цих українських бібліотек вивезено до Кракова 14 скринь, які зложено в сутеринах тамошньої Staatsbibliothek.

Далеко більше потерпів Етнографічний Музей НТШ. Керівник його др. Гарасимчук так само хитрував, щоб не дати вивезти щонайвартісніших збірок, проте комісар німець, що доглядав за львівськими музеями, сам узявся за евакуацію й забрав, що хотів. Усі керівники колишніх установ НТШ — бібліотеки, Етнографічного і Природописного Музеїв мусіли під загрозою Ґестапо поділити долю евакуованих на захід збірок.

До всіх тих страт, що їх зазнала бібліотека під час війн та змін режимів, слід іще додати втрати випозичених книжок. І в 1914 р. і в 1939 р. і в 1941 р. пропало і у приватних випозичальників і по різних наукових установах Польщі, СССР та Німеччини дуже багато різних, не раз дуже цінних, просто унікальних видань. Особливо багато пропало книжок і часописів, що їх позичив був Український Науковий Інститут у Варшаві та Берліні за Польщі, Український Науковий Інститут у Берліні та різні німецькі на-

укові заклади за німецької окупаційної влади. Український Науковий Інститут у Варшаві для свого видання творів Шевченка користувався перед німецько-польською війною щедрою рукою з бібліотеки НТШ і багато Ševčenkiana, що їх випозичив, пропало навіки за німецької окупації, особливо під час польського повстання. Пам'ятаю, пропала ціла збірка часописних і газетних Ševčenkiana, подарована Кониським, річники деяких київських українських газет 1917—18 рр. — есерівська «Боротьба» тощо. Серед збірок цього Інституту був незвичайно цінний архів М. Драгоманова, що його купив для Інституту покійний його директор проф. О. Лотоцький від пані Лідії Шишманової, доньки Драгоманова. Цей архів згорів разом із іншими скарбами Інституту під час варшавського повстання. Варто тут пригадати, що в своєму часі п. Шишманова пропонувала Науковому Товариству ім. Шевченка придбати архів її батька, але проф. К. Студинський, що був тоді головою НТШ, не погодився на оферту п. Шишманової, вважаючи ціну, що її вона жадала, за занадто високу. Це була величезна помилка проф. Студинського, яку годі йому простити. Якби архів цей був у бібліотеці НТШ, то не пропав би марно. А гроші НТШ завжди могло дістати на придбання архіву, якби було відізвалося в цій справі до українського громадянства в краю й за океаном. Багато цінних видань, головно совєтських, до географії України, що їх позичив для своєї наукової праці проф. др. В. Кубійович, теж згинуло в наслідок воєнних подій. Менше пропало по наукових закладах і бібліотеках Совєтського Союзу, бо вони позичали розмірно небагато, але те, що за совєтської окупації позичала бібліотека до Києва чи Харкова, напевно пропало. Але треба тут зауважити, що не зважаючи на хвальбу совєтських бібліотекарів про той пошанівок, що його ніби-то мають до книги совєтські бібліотеки й читачі, доля книжок там навіть за мирного часу була гірка: з ними поводилися поварварски, а то й крали, навіть самі ті, що були покликані їх зберігати. Я пам'ятаю, що випозичене Ленінградською Державною бібліотекою ім. Салтикова-Щедріна з бібліотеки НТШ одно видання НТШ, чи не «Праці географічної Комісії», що ми його вислали цілком нерозрізаним, вернулося цілком розпанахане і почеркане червоним олівцем. Якийсь совєтський «учений», на прізвище Мишастов, читаючи, просто розривав листки тим самим олівцем, що ним підкреслював уступи або речення, які його особливо зацікавили. Я пропонував дир. Зайкінові відіслати це видання назад до Ленінграду з відповідною заввагою, але він на це не погодився. Розуміється, йому не хотілося компромітувати всесоюзну установу. Та й дир. Зеленко не дуже дбав про охорону бібліотечних фондів, що були під його опікою. Перевезені з бібліотеки НТШ до Оссолінеуму стародруки складалися в незамкненому приміщенні, де вешталися і службовці і робітники, що ставляли

там полиці, а коли я звернув на це увагу дир. Зеленка, він був видимо невдоволений моєю заввагою й дав це мені відчути.

В усякому разі персонал бібліотеки НТШ докладав усіх сил, щоб добро НТШ — книжкове й рукописне — зберегти по змозі якнайкраще в тих тяжких часах, що їх довелося всім нам переживати, не дати йому загинути, а навпаки, яко мога збільшити на користь української науки й культури.

Розуміється, з новим приходом большевиків на західню Україну, вони відновили тут свої порядки й бібліотека НТШ знову ввійшла в склад львівської філії бібліотеки Академії Наук УРСР з усіма наслідками цієї інкорпорації. Можемо, одначе, зазначити такі зміни: Архів і бібліотеку Івана Франка, що їх він записав був Науковому Товариству, розуміється в тім переконанні, що вони полишаться там назавжди, большевики — проти його волі й всупереч здоровому глуздові — перевезли до Києва до бібліотеки Академії Наук, де примістили в Інституті Української Літератури. А знов Заклад Оссолінських розпарцелювали, віддавши частину (ніби-то лише polonica) полякам, які відновили цей заклад у Вроцлаві. На жаль нам невідомо, як поділили збірки: що пішло до Вроцлава, а що полишилося у Львові, бо ж багато так зв. polonica є заразом і ukrainica.

Зокрема цікаво було б знати, як поділено рукописи і стародруки.

Д-р Василь Ящун

СУДОВА РОЗПРАВА ГЕДЕОНА БАЛАБАНА

архимандрита Жидичинського манастиря на основі оригінальних документів

ВСТУП

Постать львівського єпископа Григора — Гедеона Балабана ще досі на сторінках історії української Церкви не є як слід висвітлена. Один із чільних представників галицького шляхетського роду, мабуть вірменського походження, Корчак-Балабанів, Григор-Гедеон, зазначив себе різко в кінці XVI ст. як гордовитий шляхтич, який, чи то в обороні свого роду, чи то привілеїв свого становища, як архимандрит багатого жидичинського манастиря, а пізніше як львівський владика, завжди висував себе й свою родину на перше місце.

Це, до певної міри стало родинним привілеєм Балабанів: ще за життя еп. Тучапського, батько Гедеона, чи радше ще тоді Григора у світському житті, Марко Балабан, «виходив» собі — як це було тоді у звичаї — у польського короля Зиґмунта Августа експектативу на галицьке владицтво. Коли ж Тучапський помер (1549), то король доручив тодішньому польському архиепископові Петрові Стажеховському (1540—1554), який змагав за присвоєння собі права надавання, презентувати до поставлення Марка Балабана (1549—1568).[1] Користаючи з цього «звичаю», Марко (в єпископстві Арсеній) вистарався експектативу на владицтво своєму синові Григорові, в чернецтві Гедеонові, який ще за життя батька й правив цілою епархією та був фактично владикою.

Коли ж після смерти Арсенія Балабана, король і львівський латинський архиепископ не дали владицтва Гедеонові, він розпочав одверту війну: він протестує, їздить від села до села, завзиває до бунту проти новопоставленого єпископа Осталевського; шляхта, прихильна Гедеонові, не пускає до своїх церков еп. Осталевського, сам Гедеон із озброєними слугами не пускає еп. Осталевського до єпископської палати у Львові, де може, там громить єпископських слуг і т. п. І хто зна, як довго тривала б ця «війна», в тому часі до речі, щоденне явище, коли б не смерть Осталевського, у висліді чого Гедеон Балабан стає львівським владикою (1569—1607).

Але й тут авантюрнича жилка Гедеона не дає йому спокою і він по-

---

[1]) A. M. Ammann S. J. Abriss der Ostslavischen Kirchengeschichte. Wien 1950. pag. 197.

чинає «війну» з львівським братством та рівночасно другу «війну» з луцьким єпископом за жидичинську архимандрію. Та саме в цьому часі виникає справа здійснення Унії з Апостольською Столицею. І щоб мати оперття проти львівського братства, оцих «сідельників і кожемяків», до яких еп. Балабан відноситься з нетаєною погордою, а рівночасно «замиритися» — принаймні на якийсь час — із ворогом ч. 1, луцьким єпископом Кирилом Терлецьким, Балабан стає ініціятором Унії і одним із перших її пропаґаторів, бере участь у з'їздах владик і ін.

Заходом Балабана відбувається конспіративний з'їзд чотирьох владик у Бересті (24. червня 1590 р.), на якому виготовлено декларацію, що починається словами «В імя Боже станься!». В ній читаємо, що «бажаючи одного старшого пастиря і правдивого намісника св. Петра на престолі римськім, найсвятішого папу, своїм пастирем признавати, мати його своєю головою, йому підлягати й слухатися завжди ...»[2] *Застерігаючи собі тільки «оби нам обряди й всі справи, себто Служба Божа й весь церковний порядок, як здавна св. Східня Церква держить, полишений був від найсв. римського папи незміненим», наші владики підписують цю декларацію власноручно: Кирило Терлецький, з Божої ласки єпископ луцький і острозький, Леонтій Пельчицький, єпископ пинський і турівський, Гедеон Балабан, єпископ львівський, галицький і Камінця Подільського, Діонісій Збируйський, єпископ холмський і белзький.*

І нагло, впродовж переговорів у справі Унії, Балабан починає вагатися, а врешті, щоб впевнити кн. Острозького, завзятого противника Унії, що він із згаданою декларацією не має нічого спільного і що він ніякої участи в переговорах у справі Унії не брав, заявляє публично у володимирському суді, в приявності кн. Острозького (що був володимирським старостою) і численних шляхтичів,[3] *що він не давав підпису на декларації Унії: згадані чотири владики (Терлецький, Пельчицький, Збируйський і Балабан) дали Терлецькому чотири «мамрами под печатми и подписми рук наших» «тобто «ін блянко»), щоб на них виписати скарги до короля і сенаторів на утиски православних ... Тимчасом, мовляв Терлецький на цих «мамрамах» понаписував щось інше і з того вийшло якесь «постановене над порядок і звичай закону релігіи греческоє», проти чого Балабан протестує.*

«Розуміється, — пише, обговорюючи цей виступ Балабана М. Грушевський,[4] *— Балабан оповідає байки, що в Бересті 1590 р. (і в Сокалі 1594 р.) не було мови про Унію і Терлецький пописав ці декларації без відомости і згоди владик; Балабан використав для цього факт, що на тих з'їздах дані були владиками бляньети з підписами й печатками й видумав з того історію про фальсифікацію Унії. Це не перешкодило місяць пізніше Копистенському (перемиському єпископові) повторити ту саму історію і занести подібну ж протестацію перед перемиським ґродським судом, буквально повторяючи оповідання Балабана. Протестація Збируйського, яку він поспішився занести проти оповідання Балабана, не зробила, очевидно, враження, не зважаючи на цілком логічну й сильну арґументацію. Тим*

---

²) М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V. «Книгоспілка», Ню Йорк, 1955. стор. 566—567.

³) Груш. V. стор. 591.

⁴) Груш. V. стор. 592. У примітці на ційже сторінці Грушевський, покликуючися на таке ж становище Франка, Студинського і Прхаски, пише, що «найбільш влучно збив виводи Балабана Збируйський, вказавши, що коли йшла мова про скарги на утиски Православної Церкви, зовсім не мали

часом Балабанова байка про сфальшування унійних деклярацій була підхоплена противниками Унії і потім спопулляризована для цілого ряду століть автором «Перестороги». Незалежно від того, сам факт публичного відступлення від Унії двох (тобто Балабана й Копистенського) був для неї тяжким ударом».

Та коли треба вповні погодитися з арґументацією М. Грушевського щодо «байок» Балабана (тим більше, що знаємо, як Балабан сфальшував був грамоту[5] в некористь львівського братства, так знову ж годі погодитися з його твердженням, що «публичне відступлення від Унії двох владик», тобто перемиського владики Михайла Копистенського (1591—1610) і львівського Гедеона Балабана, було для неї «тяжким ударом».

Щодо М. Копистенського, то він був жонатий і після поставлення в єпископи «не мав охоти жінки покидати»,[6] а тим самим, хоч би навіть він і підписав був Унію, то єпископом він не міг бути. Незалежно від того, як дійшло до поставлення в єпископи одруженого священика, треба теж узяти до уваги, що після смерти попередника Копистенського, єп. Арсенія Брилинського, у тимчасовій адміністрації перемиську епархію держав Балабан і немає сумніву, що Балабан, тримаючи на владичому престолі одруженого єпископа, тримав у своїх руках і епархію. Таким чином «публичне відступлення від Унії» недійсно поставленого в єпископи одруженого священика, ніяким ударом для Унії бути не могло.

Інша справа із львівським владикою, Гедеоном Балабаном, який був спершу гарячим ініціятором Унії, а згодом відступив від неї, наражуючися на клятву й усунення його від єпископських функцій (червень 1594 р.).

Ледве чи можна погодитися з тим, щоб такий зручний і передбачливий у своїх «дипломатичних» потягненнях владика, як Гедеон Балабан, міг тільки під впливом «розмови» з кн. Острозьким з ініціятора Унії переміниться у ворога її. Причина на нашу думку, цієї переміни мусіла бути глибша[7] й саме відповідь на це дають надруковані тут документи в перекладі й мовній обробітці д-ра Василя Ящуна.

Чи ці документи-рукописи (оригінальні й копії судово завірені) були вже надруковані, сьогодні, з уваги на брак відповідного архівного матеріялу, годі провірити.[8] Не маємо теж змоги провірити, чи й де та хто поставив в єпископи Гедеона Балабана. І ось у згаданих матеріялах, що їх друкуємо, згідно із зізнаннями цілої низки свідків «Гедеон Балабан, світська людина, ніколи архимандритом (Жидичинського манастиря) не був і не є, і свячень не має, про що знає вся Волинь» (документ ч. 10); «прізвище Г. Балабана є серед прізвищ інших духовних осіб — говориться у луцькому городському суді, — а чейже він є і не був духовною особою і з ним ведено справу, як зі світським чоловіком» (документ ч. 16).

чого давати на це блянкети чотири владики осібно від митрополита і інших владик».

[5]) Груш. т. с.

[6]) Груш. V. стор. 571—572.

[7]) Гр. Лужницький. Українська Церква між Сходом і Заходом, Филаделфія 1954. стор. 251—260 і стор. 650—651.

[8]) Збірка оцих документів — це моя власність. Напередодні II-гої світової війни переводжено «чистку» міського архіву Варшави й дуже багато цінних архівних матеріялів, які безпосередньо не торкалися історії міста Варшави, усунено. Між цими усуненими матеріялами, завдяки знайомству з одним із урядовців маґістрату Варшави, я знайшов згадану збірку документів, що її згодом вдалося мені вивезти зі Львова. **Гр. Л.**

Отже, якщо б згадані реляції були справді правдиві, тобто коли б Гедеон Балабан не мав свячень, а тільки тяглістю завідуючого львівською епархією впродовж життя свого батька, еп. Арсенія, а після його смерти й смерти Осталевського, силою захоплення львівського владицтва (що в тих часах було звичайним явищем) став єпископом, то тоді відступництво його від Унії є зовсім зрозуміле, бо він теж, так як і Копистенський, єпископом дальше бути не міг.

Щоб не стратити львівського владицтва, щоб не стратити адміністрації перемиського владицтва та, навіть і збройною силою, поки можна, держати при собі жидичинську архімандрію, Гедеон Балабан рішився відступити від Унії з Апост. Столицею, бо з хвилиною приступлення до неї, усі ці джерела прибутку й почестей остаточно припинилися б. А так залишаючися православним владикою, Гедеон Балабан до кінця життя свого міг лявірувати в цьому розгардіяші, який тоді існував на Україні, серед тих, як пише Грушевський[9] «різних митрополитів і архиєпископів, що господарили в київській митрополії як у себе дома, чи то називаючи себе патріяршими екзархами й намісниками, чи виступаючи під різними шумними титулами, до патріяршого включно, а серед котрих часто не можна було зміркувати, чи маєш до діла з дійсними достойниками, чи нагнаними турецьким правительством екс-єрархами, чи нарешті — з обманцями й пройдисвітами».

Тобто: відступлення від Унії Гедеона Балабана не було ніяким ударом.

Проф. Др. Григор ***ЛУЖНИЦЬКИЙ***

[9]) Груш. V. стор. 560.

ОПИС ДОКУМЕНТІВ

Кількість, розмір, урядове завірення і т. пд.

Усіх документів — тридцять. Їх черговість, встановлена автором опису відповідає хронологічному чергуванню дат судового процесу. Ці документи-рукописи, виконані багатьома почерками письма, обіймають 76 сторінок. Це оригінальні виписи з судових книг кінця 16-го й початку 17-го століть, які подають судовий процес Гедеона Балабана, архимандрита Жидичинського манастиря при соборній церкві св. Миколая. Ця кількість документів (30), по всякій правдоподібності, не узмістовлює повністю всіх етапів судового процесу, чи радше, не обіймає всіх деталів, що так чи інакше в'яжуться з собою Гедеона Балабана, як позиваючою стороною, й іншими особами, наведеними в документах, як стороною пізваною. На це вказують заторкнення певних справ у документах у такому сенсі, що ті справи вже були раніше і що документи, які згадують про них, є продовженням документів, в яких згадані справи вже були подані раніше. І так зміст документу ч. 16 наводить правдоподібність існування ще іншого ранішого документу, в якому докладніше згадано про правно-судове становище пізваної сторони по смерті головної її особи Олександра Семашка. Імовірно бракує в цьому місці частини документу, що своїм розміром дорівнював би двом, а може й більше сторінкам. Та цей брак не відбирає можливости пізнати головні мотиви правно-судового вдороження справи і висліду контроверсій між позиваючою і пізваною сторонами, бо одне й друге є обняте змістом дальших документів. Подібне явище є в документі ч. 5, в якому є наглядний брак певної частини того ж документу. Більша трудність є з документом ч. 26, в якому мабуть бракує двох або й більше сторінок, і змісту, якого бракує, важко додуматися. Документ ч. 29 також не представляє цілости. Імовірна величина ненаявного тексту дорівнювала рукописові біля двох сторінок.

Документи написані на грубому папері. Величина поодинокого листка дорівнює 13 інчам у довжині і 8 1/4 інчам у ширині.

Деякі документи є дуже, деякі менше знищені, а певна кількість заховалася в задовільному стані.

Певна частина документів завірена печатками й оригінальними підписами, на деяких немає тієї повної форми завірення. Одначе цей факт не оспорює їх автентичности. Він пояснється тим, що ті документи не були призначені безпосередньо для судоводства, бо тій цілі служили самі судові книги, а були копіями, або дослівними переписами текстів із судових книг, призначеними для архівів. Оригінальні підписи були в тих книгах. Переписувач вписав власноручно імена й прізвища осіб, що власноручно вписалися в тих книгах. У деяких документах немає й цих прізвищ, вписаних переписувачем, а тільки прізвище коректора і інціял прізвища переписувача або тільки цей останній. Лише в документах чч. 13, 15 і 22 немає також і інціялу переписувача. Та документ ч. 22 точно відповідає за змістом документові ч. 19, який є завірений. Документи ч.ч. 13 і 15 мають докладні протокольні числа та є, по всякій правдоподібності, дослівними щодо змісту й форми копіями ненаявних документів, які були завірені, як це є напр. з документами чч. 22 і 19.

ДОКУМЕНТ ч. 1[1]

(точний переклад)

Я (,) Аврам[2] Поплавський (,уря)дник яровицький (,) зізнаю оцим моїм листом (,) що в теперішньому тисяча п'ятсот вісімдесят дев'ятому році ,) в місяці травні (,) двадцять третього дня (,) оповідав мені його мость пан Григорій Балабан (,) настоятель Жидичинського манастиря (,) про його мость князя Романа Санґушка (,) браславського воєводича (.) Оповідаючи (,) показував у Василя Буринського синю від побиття рану під правим оком і поломані та потовчені вилами сінешні двері (,) що вели до пекарні в Жидичинському манастирі (.) Цього (саме, тисяча п'ятсот) вісімдесят дев'ятого року (,) місяця травня (,) двадцять третього дня (,) його мость князь Роман Санґушко (,) браславський воєводич (,) приїхав до села Жидичина з своєї маєтности Серник з кількадесятьма людьми (,) узброєними (,) наче до бою (,) в різне воєнне оружжя і в різні стрільби (,) та затримався перед (Жидичинським) манастирем (.) Жадної (дійсної) причини (цього приїзду) до львівського його мости отця владики не було (,) так як (напр.) до мене самого (. Причиною було лише) з'ясування йому серницьким урядником неправдивого стану речей про чоловіка

[1] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає одну сторінку рукопису.

[2] В рукописі: Абрам.

Д.ч.1.

19 [illegible] Поплавский [illegible] сознаваю [illegible] моим листом [illegible]
[illegible] тисеча пятсот [illegible] месяца мая двадцат третего дня [illegible]
[illegible] что я [illegible] Волосович [illegible]
[illegible]

[illegible]

гільтая з Тростенки (,) який під час ярмарку[3] (,) що недавно відбувався в день св. Миколи (,) у вищенаведеному році (,) побив (,) поранив і малощо життя не відібрав підданому боголюбивому Романові Красковичеві (.) Приналежні цього зраненого (,) спіймавши гільтая (,) передали його, як лиходія, в Жидичинський манастир (,) щоб (там) він або побачив над собою владу пана[4] (,) або дав за себе поруку (,) та щоб сповнив вимоги справедливости відносно Романа Красковича (,) якщо цей житиме (.) Роман Санґушко (,) бажаючи визволити його[5] від сповнення тих вимог шляхом насильного пірвання його з манастиря (,) наслав власне своїх слуг (, —) а саме (:) Семена Мировицького (,) Степана Бобицького (,) Степана Шолуху (,) Кирика і багатьох інших (,) яких імена й прізвища мость сам краще знає (, —) на Жидичинський манастир (,) яким завідував його мость всечесний отець Гедеон Балабан (,) львівський владика (,) жидичинський архимандрит. Там же ті (,) вищенаведені слуги й післанці (,) на бажання й за відомом його мости (Романа Санґушка,) на його власне зарядження (,) насильно напали на Жидичинський манастир (,) не звертаючи зовсім уваги на святу церкву ні на спокійне місце (—) кладовище (.) Найперше мені самому від його мости відповідь на поздоровлення учинивши (,)[6] (збудили сумнів у їх льояльність супроти мене.) Вслід за такою їх поведінкою пан Григорій Балабан (,) не чуючися певним щодо свого життя (,) негайно замкнувся в манастирських сінях при пекарні (,) де був гільтай і зранений Роман Краскович (.) Напасники (тимчасом) відбивали й ламали двері (,) щоб спіймати Архимандрита (.) При цьому побили й ранили Василя Буринського (,) манастирського слугу (.) В той спосіб зробили насильство й безправство львівському отцеві владиці і мені самому[7] (.) Скривавили манастир і головну святу церкву, і кладовище (,) сповняючи волю й наказ свого пана (.) Цю розповідь списавши (,) я дав його мості панові Григоріеві Балабанові для піддержання його права (.) Цей мій лист (, виданий) під моєю печаткою (,) написаний вищенаведеного року і дня (.)

---

[3] Під час відпусту в день св. Миколая відбувався також і ярмарок.

[4] Влада пана, під якою він тоді находився. Ця влада мала тимчасовий характер. Її дійсність вигасала з моментом відшукання постійного пана та передання йому підданого після полагодження формальностей викупу.

[5] т. є гільтая.

[6] Зміст цього речення повинен відноситися до третьої особи, тобто, замість «мені самому» повинно бути «йому самому», зн. Григорієві Балабанові від його мости Романа Санґушка. Інакше зміст речення мусів би відноситися до особи Аврама Поплавського, яровицького урядника, що було би недоречністю. Це речення слід розуміти так: Передовсім вони, даючи відповідь на здоровлення від його мости, зн. висказавши поздоровлення від Романа Санґушка, сами дали на нього відповідь, не чекаючи відповіді Григорія Балабана, що цей уважав за зухвальство.

[7] Мені самому, як приватній особі.

(Ініціял підпису нечиткий; печатка витиснена на папері. Зміст печатки нечиткий. На другій стороні документу є позначення) L. Y. P. № 40⁰ (і такий зміст:) 1589-го року, місяця травня, 23-го дня (;) сусідська розповідь пана Аврама Поплавського (,) яровицького урядника (,) про наїзд на Жидичинський манастир (,) (здійснений) кн. Романом Санґушком (.)

ДОКУМЕНТ ч. 2[8]

(точний переклад)

Я (,) Андрей Ґолоховський (,) і ми (,) Іван і Станіслав Тусаровські (,) і я (,) Якуб Васільковський (,) і я (,) Іван Шуминський (,) і я (,) Петро Палюховський (,) і я (,) Іван Лютинський (,) жителі земель львівської і галицької (,) заявляємо оцим нашим листом (слідуюче:) До нас дійшла відомість від пана Григорія Балабана (,) також жителя львівської землі (,) що пан Роман Олехнович Козинський (,) земельний власник у луцькому повіті (,) мав подати через якогось Станіслава Яновського (,) возьного луцького повіту (,) городський луцький позов панові Григорієві Балабанові там же (,) в повіті луцькому (,) в тисяча п'ятсот дев'ятдесят другому році (,) в місяці лютому (,) тринадцятого дня (. Змістом позву було) насильне придержання й побиття на вільній дорозі (,) в маєтності Жидичинського манастиря (,) його слуг[9] (,) Івана Марецького і Саса[10] Петровського (.) Під час того побиття його слуг (,) що його мали поповнити на власне зарядження пана Григорія Балабана піддані села Боголюбе (,) приналежного до Жидичинського манастиря (,) відбувся грабіж грошей у готівці та інших речей (,) про що обширніше (говорить) списана й до позву долучена скарга пана Козинського (.) А ми всі (,) вищенаведені особи (,) заявляємо в оцьому нашому письмі кожному, хто цього потребуватиме (,) що пан Григорій Балабан у той час (,) в який возьний (,) згідно зі своїм зізнанням (,) мав би доручити йому позов про згадане побиття й грабіж (,) в тій околиці в луцькому повіті не був (.) Він був (у той час) у своїх справах тут (,) у нашому краю (,) у львівській землі (,) в М'ясопустну Неділю (,) і полагоджував свої діла (.) Про це ми добре знаємо (,) і (,) якщо возьний зізнав (,) що він подав позов панові Грігроієві Балабанові (,) то те його зізнання і вписання в книги є фальшиві (.) Цю нашу заяву (в формі) цього листа ми дали панові Григорієві Балабанові (і завірили її) нашими печатками й власноручними підписами в цілі справлення та-

---

[8] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає одну сторінку рукопису.

[9] Т. є слуг Романа Олехновича Козинського.

[10] Т. є Євстахія.

B. 2

[illegible]

кого фальшивого свідоцтва згаданого Станіслава Яновського (,) возьного луцького повіту (,) проти пана Григорія Балабана (.) Писано в Галичі (,) 1592 (-го) року (,) місяця лютого (,) тринадцятого дня (.) (Ініціял підпису нечиткий. Слідує п'ять печаток, витиснених на папері. Зміст печаток не дасться відчитати. Під печатками слідують підписи різними почерками латинськими буквами:) Станіслав Тусаровський, Якуб Васільковський, Анджей Ґолуховський, Йоан Лютинський.

(На другій сторінці документу є позначення) L. Y. P. 3. № 54 (та такий зміст у польській мові:) Свідчення 7-ох жителів львівської землі для пана Григорія Балабана про фалш у поданні позву (паном) Козинським (.)

ДОКУМЕНТ ч. 3[11]

(точний переклад)

Випис з книг Городських Володимирських (.) Від Народження Господа тисяча п'ятсот дев'ятдесят шостого року (,) місяця квітня (,) двадцять шостого дня (.) Пан Григорій Балабан (,) завідатель усіх дібр Жидичинського манастиря (,) діткнений (морально,) писав і присилав до Володимирського Городського Уряду (,) до мене (,) Федора Загоровського (,) володимирського підстаросту (,) розповідаючи з жалем та обвинувачуючи Василя Кравця (,) званого («) Коростель (»,) та Павла (,) який назвав себе («) Співак (».) (Ці останні) заявили (,) що є слугами отця Кирила Терлецького (,) владики луцького і острозького (.) Вони то (,) вищезгадані особи (,Коростель і Співак,) у тому (,) (тисяча п'ятсот) дев'ятдесят шостому році (,) двадцять третього дня (,) місяця квітня (,) увійшовши в Жидичинський манастир (,) невідомо (,як) прийшли до тієї кімнати (,) в якій я з гістьми (,) що в той час у мене були (,) сидів (,і,) не маючи до мене жадної потреби ні знайомости зі мною (,) промовили піднесеним голосом (:,,) Вашої мости наша служба (".) А тому (,) що (я) сидів на кріслі (обернений) плечима до дверей (,) почувши так сильний голос (,) обернувся в сторону дверей (,) бажаючи побачити (,) хто б це міг бути (.Тоді) вони (,) рівнрочасно обидва (,) припали до мене з руками (,) бажаючи мене привітати (.Я,) не знаючи їх (,) тільки того Коростеля (,) якого я бачив при луцькому владиці (,) спитав їх (,) хто вони та кому служать (.) Вони мені сказали (:,,) Ми слуги його мости отця владики луцького (,) а приїхали ми тут доцільно (, щоб) відвідати вашу мость (.") Опісля я спитав їх (,) чи (вони) були з отцем

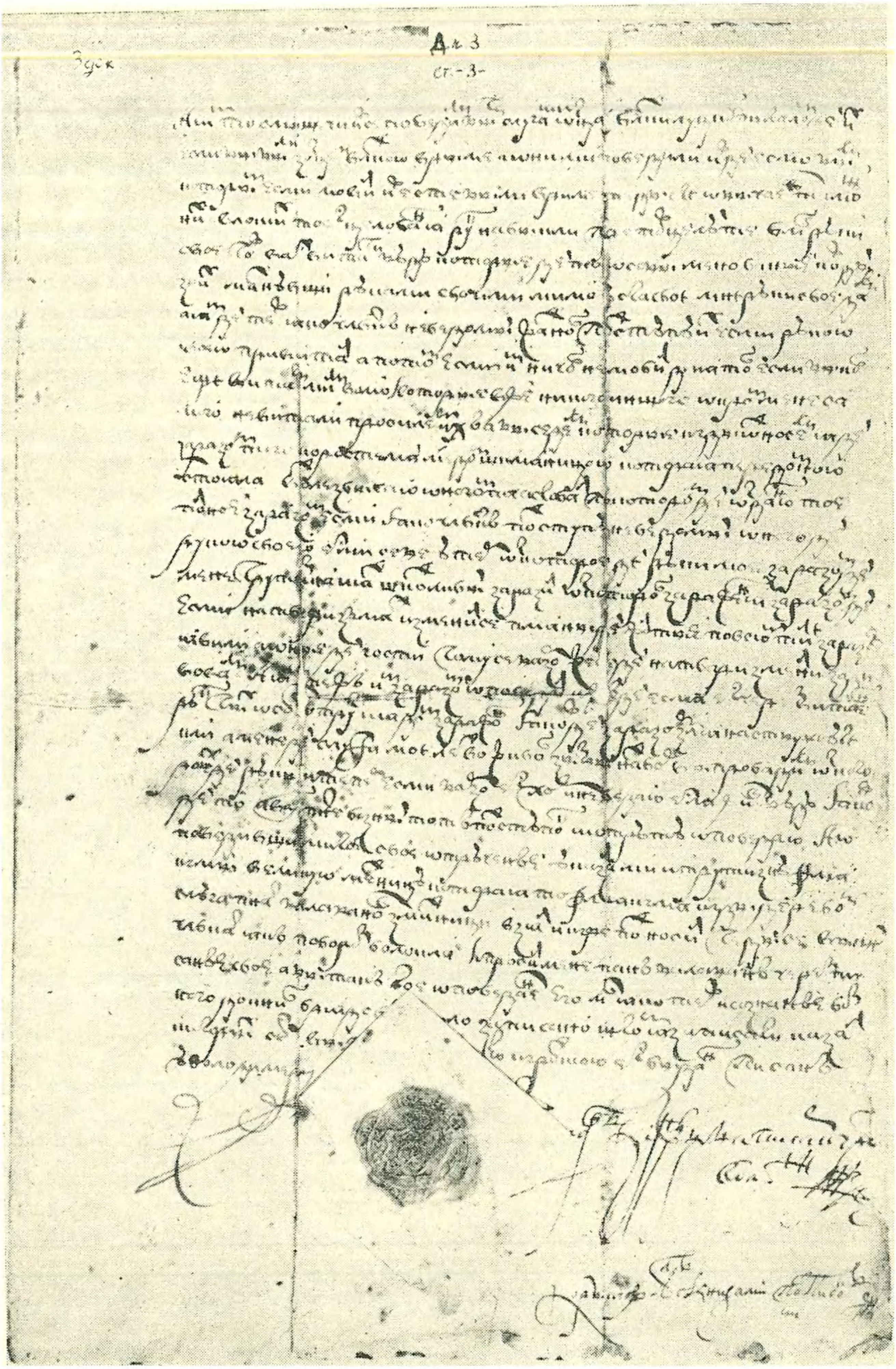
[11] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає три сторінки рукопису.

Д.г.3

ст.1

[illegible]

[illegible]

Д № 3
ст.-3-

владикою луцьким у Римі (.) Вони мені відповіли (:„) Ми були (.") Після цих слів (, припавши) до мене (,) хотіли зі мною вітатися (.) Я їм сказав (:„) Тому (,) що ви були там (,) в італійських сторонах (,і,) будучи там (,) присвоїли (собі) італійський звичай (,) а саме (,) цілування рук (,) то й цілуйте (,) ваша мость (,) перше свої руки (,) а щойно тоді я вас привітаю (.») Тоді вони (,) кожний зокрема (,) махнувши руками коло своїх уст (,) вітали мене своїми руками (.) Я також (,) чоловік щирий і несвідомий жадного підступу ні фалшу (,) їх своєю рукою привітав (.) Після привітання я вичікував (,) чи (ще) когось другого (з моїх) гостей вітатимуть (. А коли я побачив, що) ті особи (,) крім мене одного (,) нікого більше не вітали (,) я попросив їх сісти (.) Коли (вони) лише сіли (,) тоді тому Василеві я подав склянку меду (,) яка стояла передо мною (,) щоб підкріпився (.) Після цього подання склянки (меду) я зараз обтер собі уста тією рукою (,) якою їх вітав (.) Під час цього обтирання негайно млість і великі нудоти (ввійшли) в (мої) уста (,бо) з руки моєї їдь і отрута в мене вступили (.) Млість зараз розійшлася по моєму тілі і (спричинила) змінений вигляд (.) Рівночасно появилися на тілі жовті плями (,а) на обличчі блідість (,) на що вони (,) гості (,) зі здивуванням дивилися (,не знаючи,) що це таке могло зі мною статися (.) А я їм сказав (,) що я отруєний тими особами (,т. є) Василем Коростелем і Павлом Співаком внаслідок подання їм рук до вітання (.) Опісля мої слуги (,уважаючи) мене за мертвого (,) випровадили (мене) з кімнати (.) А вони (,) названі особи (,) як мої підступники (,) вчинивши такий підступ і фалш відносно моєї особи (,) отруївши мене через (подання) своїх рук (до) вітання (,) невідомо (,) чи з наказу свого пана (,) слугами якого себе назвали (,) чи з чийогось іншого поручення (,) чи може зі своєї власної волі (,) сами негайно з манастиря втекли (.) Про цей то підступний учинок я проти тих вищезгаданих осіб і проти кожного такого (,) на якому б це тепер чи пізніше мало виявитись (,) оцим свідчу і протестую і (,) якщо мені Пан Біг приверне перше здоров'я (,) ужию правних заходів щодо цього підступу отруєння відносно кожного такого (,як вищезгадані особи.) Поряд із цим оповіданням пана Балабана (,) генеральний возьний пан Василь Гуляницький (,) явившись теж особисто того самого (,) вищезгаданого дня (,) в цілі вписання (звіту) в Городські Володимирські книги (,) заявив цими словами (:«) В теперішньому (тисяча п'ятсот) дев'ятдесят шостому році (,) в місяці квітні (,) двадцять четвертого дня (,) я був у Жидичинському манастирі (.) Там я бачив пана Григорія Балабана (,) дуже хворого (,) ледве живого (.) Я бачив на тілі його мости жовті плями (,) наче таляри (.) І оповідав мені сам пан Балабан (,) що цю хворобу він набув від якогось Василя Коростеля і від Павла Співака (,) які то особи заявили передо

мною (,)[12] що вони є слугами отця владики луцького і острозького (.) Ці (особи,) в теперішньому (тисяча п'ятсот) дев'ятдесят шостому році (,) в місяці квітні (,) двадцять третього дня (,) явившись несподівано тут (,) у Жидичинському манастирі і (,) ввійшовши сюди (,) в цю кімнату (,) в якій я сидів (тоді) зі своїми гістьми (,) промовили сильним голосом (:«Вашої мости наша служба (».) Я сидів на кріслі (,) обернений плечима до дверей (.) І коли я почув (,) що хтось так глоосно говорить (,) обернувся в сторону дверей (,) щоб побачити (,) хто це такий (,) що заговорив таким сильним голосом (.) А коли я обернувся (,) то вони зараз (припали) до мене з руками (,) бажаючи мене привітати (.) Та я (,) не знаючи їх (,) руки їм не подав (,) але спитав їх (,) хто б (вони могли) бути (.) Вони відповіли (:«Ми слуги отця владики луцького (,) а приїхали тут доцільно (,) щоб відвідати вашу мость (».) А я (,) почувши (,) що (вони) сказали (,а саме,) що є слугами отця владики луцького (,) спитав їх (,) чи (вони) були з отцем владикою в Римі (.) Вони відповіли (:«) Ми були (».) (Тоді) я сказав їм (:«) Тому (,) що ви були в Римі і присвоїли (собі) тамошній італійський звичай цілування рук (,) то цілуйте ваша мость (перше) свої руки (,) а (щойно тоді) я привітаюся з вами. (»Тоді) то ті названі особи (,) кожний зокрема (,) махнувши руками коло своїх уст (,) подали мені свої руки (.) А я також (,) як людина несвідома жадного підступу (,) їх своєю рукою привітав (,) не кажучи їм нічого відносно цього (,) чи ще кого (з присутніх гостей) мали б бажання привітати (.Але) вони вже нікого іншого (,) крім мене не вітали (.Тоді) я попросив їх сісти (.) Як тільки вони сіли (,) я почастував зараз цього Коростеля склянкою меду (,) як це велить звичай (.) Після цього подання тієї повної (склянки) я рівночасно (,) не будучи свідомий (якогось) підступу (,) тією своєю рукою обтер собі (свої уста,) від котрої то руки зараз отрута й їдь шкідлива мене заразили (.) Від цього зараження я вмить зблід і змінився на обличчі (,) на цілому тілі появилися зараз жовті плями (,) і всі гості дуже дивувалися (,) що я так на лиці змінився (.) А я їм також зараз розповів (,) що я отруєний і заражений їддю внаслідок (подання до) вітання рук тих осіб (.) І ті особи зараз утекли з манастиря (,) а мене мої слуги ледве живого випровадили з кімнати на подвір'я (.) І від цих (то) рук я й є зараз дуже хворий і не знаю (,) чи буду жити (.) Так то й вам (,) пане возьний (,про) цей підступ і отруєння оповідаю (.) Розповівши мені (про) цей свій випадок (,) показав мені отруту[13], велику митницю флегми (,) яка тягнулася мов мотузок (,) коли слуга пана Балабана взяв її деревом з митниці і підносив вгору вище (зросту) чоловіка (.) І просив мене

[12] Т. є Григорієм Балабаном.
[13] Зн., один з наслідків отруєння.

пан Балабан у своєму письмі (,) щоб цю розповідь його мости, як також і зізнання возьного (,) вписати в урядові книги (,) що я (й) зробити казав (.) Цей випис видано під городською печаткою (.) Писано у Володимирі (.) Станислав Кандиба (,) писар городський володимирський (Підпис скорочений і нечиткий.) Кореґував з книгами підписаний (Підпис нечиткий.) (Печатка кругла, витиснена на папері (,) має такі слова по польськи:) Влодзімірська печенць ґродзка. (Така сама печатка є на сторінці першій вгорі праворіжної частини.)[14]

ДОКУМЕНТ ч. 4[15]

(точний переклад)

Я, Богдан Омелянович (,) староста степанський (,) зізнаю оцим моїм листом (,) що в біжучому тисяча п'ятсот дев'ятдесят сьомому році (,) в місяці серпні (,) двадцять шостого дня (,) боголюбивий Гедеон Балабан (,) жидичинський архимандрит (,) спільно з крилошанами Жидичинського манастиря розповіли мені (про) цей насильний напад і подали (як спричинників цього нападу:) вельможного Олександра Семашка на Хупкові (,) браславського каштеляна (,) луцького старосту як головного діючого (,) і помічників його мости (,) а саме (:) всечесного отця Кирила Терлецького (,) владику луцького і екзарха острозького (,) пана Щасного Ґалензького (,) луцького підстаросту (,) пана Сасіна Русіновіча берестецького (,) луцького городського писаря (,) луцьких городських урядників (, а саме:) його мость пана Миколая Семашка (,) луцького старостича і ключника (,) пана Івана Білостоцького (,) Яна Несвецького (,) Василя і Марка Виґур (ів,) Івана Олізаровського (,) Василя (,) Федора і Івана Свищовських та слуг його мости пана старости (, а саме:) Юрія Кошиківського (,) луцького надграбйого (,) пана Бальцера Витовського (,) Куца та інших слуг його мости пана старости (,) яких його мость пан староста краще знає (і) яких імена й прізвища йому відомі (. Подали) також слуг луцького владики (:) Василя Коростеля (,) Івана Терлецького (,) Григорія Кмиту (—) теременського урядника (,) Василя Смоленського (,) Мойсея (—) рожицького попа і багатьох інших слуг (,) боярів (,) підданих (,) їх помічників (,) їм самим краще знаних (. Згадуючи всі ці особи, вони, т. є. Гедеон Балабан з крилошанами, розповідали) про це (,) що (сталося) в біжучому тисяча п'ятсот дев'ятдесят сьомому році (,) в місяці серпні (,) з двадцятого на

[14] Позначення реєстр.: L. Y. P. 3. № 50.

[15] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає дві сторінки рукопису.

4 док.

[illegible]

[illegible]

двадцять перший день цього ж місяця серпня (,) з середи на четвер (,) десь біля півночі (.) Його мость пан староста луцький приїхав пляново кілька днів передтим з іншої своєї маєтности до замку свого луцького староства (,) де порозумівся і приготовився з багатьма своїми помічниками й слугами (.) Маючи доцільну змову й порозуміння зі всіма вищезгаданими особами й помічниками (,) не зважаючи зовсім на Божий страх (,) ні на зверхність його королівської мости (,) ні на строгість посполитого права (,) ні на мир (,) яким посполите право забезпечує шляхетські доми і самих шляхтичів (,) не дивлячися зовсім на це все (,) його мость пан староста луцький (,) хоч носить на собі з титулу своїх обов'язків старости цю повинність кожного скривдженого перед кривдами боронити (,) замість оборони (вчинив напад.) Зібравши своїх слуг (,) боярів (,) вибранців (,) гайдуків (в числі) майже кількасот людей (і, узброївши їх разом) з цими вищенаведеними особами в оружжя (,) якого вживається під час війни (, т. є.) в рушниці (,) в гаківниці (,) в луки й піки (,) наслав їх силою (,) терором (,) за тиранським звичаєм (,) ніччю (,) в згаданому часі (,) з середи на четвер (,) на Жидичинський манастир (,) на моє мешкання (.) Там я жив собі спокійно при церкві згідно з правом і привілеєм (,) даними мені на це його королівською мостю (,) яких я (не тільки) не був позбавлений правно на основі статуту посполитого права (шляхом) засудження (,) але навіть (і шляхом) пізвання (. Тим то особам, він, луцький староста,) дав наказ мене самого забити (,) замордувати (,) а моє і манастирське майно ограбити й розібрати (. І) ті то, вищезгадані помічники (,) зі всіма тими зібраними людьми і з його мостю паном браславським (,) сповняючи наказ його мости пана браславського (,) наїхали ніччю силою (,) з жахочиненням (,) з великим криком і густою стріляниною (,) на Жидичинський манастир (,) у Жидичині (. Вони напали) на дім (,) моє спокійне мешкання при церкві (,) на кладовищі (,) на (мене,) чоловіка спокійного (,) що користав з посполитого права й спокою та нікому нічого ні в чому невинного (й) безпечного (.) Проламавши в кількох місцях остроги (і) насильно (,) жаходійно відбивши фіртки в обох воротах (,) впали (в подвіря,) обступили дім (,) в якому я проживав і (в якому) в той час мав сховані свої речі (,) та вчинили раптову й густу стріляннину з гаківниць (. Вслід за цим) почали вибивати й виймати двері до сіней і кімнатні вікна (.) Я (,) почувши таку стріляннину й вламування в дім (,) а не знаючи (,) що (там) таке могло діятися (,) тихесенько (,) заднім виходом (дому,) вискочив на подвіря (разом) з гістьми (,) які були тоді в мене й мали свій нічліг у Жидичинському манастирі (,) а саме (:) з паном Яном Волуцьким (,) з паном Матвієм Лавриновським (і) з паном Павлом Лепковським (.) І коли я вже (,) випавши з кімнати (, найшовся) на цвинтарі (,) тоді (,) побачивши немалу скількість узброєних людей (,) почав утікати до головної мурованої

церкви (,) збудованої (в честь) святого Миколая (,) де могло бути спокійне й безпечне місце (.) Вони (,) одначе (,) спостерігши мене (,) почали накликувати один другого сильним голосом цими словами (:) Він (,) Балабан (!) Бий (,) забий (!) Я (,) почувши це (,) скоро мусів утікати з своїми гістьми до церкви (.) А вони в цьому ж часі прострілили мене з гаківниці в ліву ногу (,) нижче коліна (.) Також прострілили з гаківниці праву руку моєму слузі Григорієві Ступницькому (. І) дім (,) моє спокійне мешкання (,) і Жидичинський манастир (,) і церкву святого Миколая сильно (цим нападом скривавили і (в цей спосіб більше (зло вчинили,) чим порушення посполитого права (.) Внаслідок того (,) згідно з церковними обичаями (,) Служба Божа в Жидичинській церкві не може відправлятися (.) Опісля стріляли з гаківниць у церкву (,) де я замкнувся (,) стараючися дістати мене в свої руки (.) Баню церковну (,) покриту бляхою (,) і мур побили (;) також дзвіницю стрільнами ушкодили (,) а потім сходи від церкви відкинули (,) церкву кругом обступили (і) мене п'ять днів (,) почавши від двадцять першого (,) аж до двадцять п'ятого дня (місяця) серпня (,) в церкві з тими гістьми шляхтичами і моїми слугами ув'язненням (,) голодом (і) всяким дошкулюванням і небезпекою виснажували (.) А опісля (,) вибивши (і) вирубавши двері до церкви (,) церковні скарби (,) як ось срібло (,) золото (,) книги (,) оправлені образи (,) ризи (,) стихарі (,) великі й малі свічки насильно забрали (,) пограбували (і) церковного сторожа (,) на ім'я Гарасим Цегольникович (,) ранили в праву руку вище ліктя (.) Дальше (,) до моєї кімнати (,) де я мав заховані свої (речі,) і до інших комор та спижарень двері повибивавши й повирубувавши (,) замки повідривавши (,) усе моє майно від малого до великого витягнули й забрали і куди лише хотіли (,) згідно зі своєю волею й розумом (,) повідвозили (.) Писано в Богушувці (,) року і дня вищенаведеного (.)

(Слідують витиснені на папері 2 печатки:)

(Підпис:) Богдан ОНС

рука власна

(Позначення:) L. Y. P. Z. № 2

ДОКУМЕНТ ч. 5.

(Короткий зміст)

Гедеон Балабан подає в деталях шкоди зроблені в церковному і в його приватному майні під час наїзду та оцінює вартість приватної шкоди на суму шість тисяч сто дев'ятдесятьох польських золотих.

ДОКУМЕНТ ч. 6.

(Короткий зміст)

Федір Балабан, брат Гедеона Балабана, поправляє неточності, які він зробив недавно в своєму протесті в справі наїзду на Жидичинський манастир, а саме, там повинно бути: «Цей насильний наїзд на Жидичин був у тисяча п'ятсот дев'ятдесят сьомому році, в місяці серпні, з двадцятого на двадцять перше, серед ночі, т. є. з середи на четвер, на боголюбивого його мость отця жидичинського архимандрита Гедеона (Григора) Балабана Стратинського, і в тій справі мій брат, як тільки матиме кращі й докладніші інформації, хто цей наїзд зробив, постарається внести докладний протест».

ДОКУМЕНТ ч. 7

(Короткий зміст)

На прохання Федора Балабана і на припорученння Городського Володимирського Уряду, возьний луцького повіту Федір Сверидовський разом зількома шляхтичами і Федором Балабаном їдуть 23-го серпня 1597-го року до Жидичина. Там застають луцького городського суддю Сасіна Русіновіча берестецького і возьного Матіса Славоґурського. Федір Балабан розповідає прибулим на місце про свого брата в зв'язку з його втечею з помешкання до церкви, в якій він тепер замкнений. Гедеон Балабан крізь двері церкви розповідає возьному Сверидовському подробиці щодо наїзду, заявляючи, що й зараз в усіх кімнатах і стайнях перебувають ті, що зробили наїзд, лиш пан Русіновіч не хоче їх нікому показати. Спроби Федора Балабана піти з возьними і своїми людьми до цих кімнат, щоби побачити згаданих наїзників, не мають успіху. Русіновіч не позволяє їм це зробити.

ДОКУМЕНТ ч. 8.

(Короткий зміст)

Зміст цього документу цей самий, що й документу ч. 4, за винятком початкової і кінцевої частини. Перша (від початку до: й нападу на Жидичинський манастир) включає дату 3-го жовтня 1597-го ркоу і прізвища судді, підсудді, судових урядників і возьних; в кінцевій частині подається вартість пограбованої приватної власности Гедеона Балабана на суму 6190 польських золотих.

ДОКУМЕНТ ч. 9.

(Короткий зміст)

Генеральний возьний Ян Валевський заявляє, що дня 3-го вересня 1597-го року він вложив у ворота двора луцького старости Олександра Семашка, в Лаврові, два позви Гедеона Балабана, спрямовані проти Семашка: один позов відноситься до переведення скрутинії[16]) Луцьким Земським Судом, який діятиме в луцькому земстві; другий — до справ наїзду, які з'ясовані будуть перед Городським Володимирським Судом у городі Володимирі в 1597-ім році.

ДОКУМЕНТ ч. 10[17])

(Точний переклад)

Випис з книг земських судових справ з («) років (»)[18] луцького повіту (.)

(Від Народження Господа) 1597 (-го) року (,) місяця жовтня (,) десятого дня (.)

На луцьких земських судових («) роках (»,) які від дня святого Михайла (,) римського свята (,) у вищенаведеному році припали і судові каденції виконувати почали (,) перед нами (, т. є.) Федором Чаплицею Шпановським (-) суддею (,) і Іваном Хриницьким (-) підсуддею (,) луцькими земськими судовими урядниками (,) всечесний Гедеон Балабан (,) Жидичинський архимандрит і крилошани (,) явившися особисто в суді як позиваюча сторона (,) зложили позов на його мость пана Олександра Семашка на Хупкові (,) браславського каштеляна (,) луцького старосту (,) як на пізваного (.) Цей позов є списаний цими словами (:) Жигмонт Третій (,) з Божої ласки Король Польський (,) Великий Князь Литовський (,) Руський (,) Пруський (,) Жмудський (,) Мазовецький (,) Інфлянтський (,) Ґотський (,) Вандальський (,) Дідичний Король (, —) Тобі (,) народженому[19] Олександрові Семашкові на Хупкові (,) Браславському Каштелянові (,) Луцькому Старості (,) наказуємо Твоїй Вірності (, зв'язаній з посіданням) всіх дібр Твоїх і (з урядом) Твоєї Особи (,) явитися особисто на скаргу і (для) правного розглянення справи Гедеона Балабана (,) жидичинського архимандрита (,) і крилошан Жидичинського манастиря (,) перед нашим земським судом у господарськім луцькім замку на земські

---

[16] Скрутинія — тайне голосування; допит; прослідження;

[17] Цей документ є написаний давньою польською мовою та обіймає дванадцять сторінок рукопису.

[18] «РОКИ» — це судові сесії.

[19] Т. є шляхтичеві.

луцькі («) роки (»,) які припадуть і судові рішення видаватимуть у теперішньому (1597 (-ому) році (,) почавши від (дня) святого Михайла (,) вищезгаданого римського свята (. Він бо, Гедеон Балабан) взиває Твою Вірність в цілі заслухання (висліду) скрутинії (,) яку він переводитиме перед вищезгаданим луцьким земським судом на луцьких земських («) роках (»,) що незабаром будуть у господарському луцькому замку в Луцьку (,) а іменно в цій справі (,) в якій Твою Вірність оскаржила вищезгадана позиваюча сторона (. Вона власне) заскаржила (Твою Вірність) правно (,) правдиво й справедливо о насильний і праву посполитому противний (наїзд у виді) наслання слуг (,) боярів (,) підданих (,) Твоїх вибранців і різних помічників та їх слуг (.) Ці помічники (—) це (:) всечесний отець Кирило Терлецький (—) луцький владика і острозький екзарх (,) Щасний Ґалензький (—) луцький підстароста (,) луцькі городські урядники (:) Микола Семашко (—) Твій син (,) луцький старостич і ключник (,) Іван Бялостоцький (,) Ян Несвецький (,) Василь і Марко Віґури (,) Іван Олізаровський (,) Федір і Іван Свищовські і Твої слуги (:) Юрій Кошиківський (—) луцький надграб'я (,) Бальцер Витовський (,) Куц та багато інших (,) як також слуги і чури і всі вищенаведені Твої помічники (,) яких імена й прізвища (,) Твоя Вірносте (,) сам краще знаєш (.) А слуги луцького владики (:) Василь Коростель (,) Іван Терлецький (,) Григорій Кмита (—) тременський урядник (,) Василь Смоленський (,) Мойсей (—) рожищький піп і багато інших слуг (,) боярів та його підданих (,) яких імена й прізвища (,) Твоя Вірносте (,) сам краще знаєш (.) Отож саме (,) наїзд на Жидичинський манастир (,) виконаний пізваною стороною (, відбувся) в теперішньому (15) 97 (-ім) році (,) в місяці серпні (,) з середи на четвер (,) з двадцятого на двадцять перше (,) на його[20] спокійний дім, що його дали йому Ми (—) Господар на основі певного права (.) Ці то (,) вищезгадані помічники Твоєї Вірности зі слугами й боярами (,) з вибранцями й підданими (, узброєні) в різного рода оружжя (,) що його вживається під час війни (,) на поручення Твоєї Вірности (,) згідно з волею (,) знанням і наказом (Твоєї Вірности,) наїхавши з великим жахочиненням у час і в день вищезаподаний (,) зі середи на четвер (,) десь біля півночі (,) на Жидичинський манастир (,) спокійний дім позиваючого (, робили ось що:) Вломившися насильно в кількох місцях (,) а опісля (,) відбивши обидві фіртки, вдерлися в манастирське подвіря (і попрямували) негайно до дому на цвинтарі (,) де містилася кімната Балабана і де він проживав та в той час з гістьми своїми спав (.) Зчинивши страшенні крики та стрілянину (,) почали добуватися до цього дому (,) вламлюючися насильно в нього та вирубуючи (в ньому) двері й вікна (.) Він (,) почувши це у сні (,) почав утікати з гістьми через задні сінешні

[20] Т. є на дім Гедеона Балабана

двері того дому до головної мурованої церкви під патронатом св. Миколая (.) Коли ж вони (,) напасники й післанці Твоєї Вірности (, побачили) його (,) миттю скочили за ним і почали стріляти й бити густо з рушниць і гаківниць (.) А він чим скоріше втікав до церкви (. Тоді) його прострілено з гаківниць в ліву ногу нижче коліна (,) а його слугу Григорія Ступницького в праву руку (.) Балабан дістався з трудом на верх цієї церкви з гістьми й з кількома своїми слугами та (там) замкнувся (.) До нього (вони) довго (,) сильно й густо стріляли (,) щоб дістати його (в свої руки. В (-) наслідок цього) подіравили (,) побили й понищили кулями з гаківниць церковну баню (,) покриту білою бляхою (,) і церковний мур (.) І (,) залишивши сліди згаданого насильства там, в Жидичинському манастирі (,) його[21] (,) що скривався в церкві (,) мучили голодом і жахом і карали ув'язненням через кілька днів (,) від 21 (-го) аж до 25 (-го) серпня (,) окруживши довкола (церкву) та відваливши від неї сходи (.) В тому ж часі (,) повідбивавши замки (,) пограбували (й) забрали його майно (,) яке було там у його кімнаті (,) в коморах і землесховищах і всюди-інде (.) Вкінці всі церковні скарби з церкви св. Миколая (,) які лише в ній були (,) як (ось:) срібло (,) золото (,) книги (,) оправлені образи (,) ризи (,) ліхтарі (,) свічки великі і малі і (все,) що їм тільки подобалося (,) зрабували і куди хотіли (,) туди ці речі відвезли (, чи пак) відставили (.) Сторожа церковного на ім'я Арасим[22] ранили в праву руку вище ліктя (,) дім його[23] шляхетський занепокоїли (,) зранили[24] (,) зі всього (майна) обрабували (,) а опісля (,) набравши (, чи пак) награбивши досхочу (,) звідтам (,) т. є. з Жидичинського манастиря (,) відійшли п'ятого дня (.) Згаданий позиваючий (,) взявши з певного уряду поручених йому (цим урядом) кілька возьних (і) шляхту (,) яка була з ним (,) усе це урядово доказав і довколишнім сусідам про це насильство (т. є.) наїзд розповів (,) сліди його показав і рішучо ствердив (його заіснування,) про що обширніше говорить протест позиваючої сторони і реляція возьних у їх з'ясуваннях і обжалуваннях (.) Це все буде Твоїй Вірності ширше й докладніше пояснене й з'ясоване на біжучій судовій сесії (.) Тому (,) Вірносте Твоя (,) коли він для дійсного видання правди й заподання свідоцтва приведе своїх свідків (,) людей добрих і вірогідних і цього всього добре свідомих (,) і поставить їх після покликання для переведення скрутинії перед луцький земський суд на згадані («) роки (»,) що незадовго припадуть (,) і (коли він) згадану скрутинію чинитиме згідно зі звичаями і посполитим правом (, тоді також треба,) Вір-

[21] Т. є Гедеона Балабана.
[22] Т. є Гарасим
[23] Т. є Гедеона Балабана
[24] Т. є Гедеона Балабана

носте Твоя (,) цього всього правно прослухати (.) Тоді також могтимеш подати своє з'ясування (,) якщо матимеш переконання про свою невинність (,) бо хотітимеш і розумітимеш (,) що одна лише може бути правда (.) А позиваюча сторона також готова слідкувати й прослухати його[25] (.) І це все (,) що відноситься до самої скрутинії (,) будеш (,) Вірносте Твоя (,) правно поправляти і слідкувати (,) а що відноситься (до) твоїх помічників (,) то вони (—) Балабан з цими всіма (—) вільну скрутинію собі задержують (.) Писано в Луцьку (,) року Господнього 1597 (-го) місяця серпня (,) 31 (-го) дня (.) Михайло Гулевич[26] (,) Воютинський писар (.)

Позиваючий: Після відчитання цього позву позиваючий просив (,) щоб таку скрутинію (,) до якої є запізвані його мость пан браславський[27] як головний діючий (,) а луцький владика (,) всечесний Кирило Терлецький і інші як помічники (,) перевести (,) задержавши собі інші (,) в суттєвій речі правні оборони (.)

Пізваний: А пізваний (,) через свого управненого шляхетного Войцеха Станішевського (,) задержавши собі всі оборони та правні прероґативи (,) до цієї справи приналежні (,) висказався проти компетенції суду і позиваючих і (проти) самої справи (,) що пізваний не може тієї скрутинії проти його мости пана браславського попирати (,) бо є (зазначено) на з'їзді (,) чи (радше) Соборі Берестейському старшими[28] Христової Церкви грецької релігії (,) що згаданий архимандрит не мав свячень за непослух та за його приставання з аріянами новохрещенцями й іншими відступниками[29] (,) та за це (,) що не висвятився[30] (,) зістав виклятий[31] всечесним отцем митрополитом київським і іншими владиками (,) в доказ чого показав відімус[32] з книг Берестейського Синодального декрету (.) Його мость король (,) ствердивши цей декрет після особистого звернення до себе митрополита та інших владик (,) велів повернути під своє заряджування церковні добра (,) які були в користуванні виклятих (.) З'ясувавши це (,) пізваний просив (,) щоб суд не допустив до попирання тієї мнимої кривди згаданого позиваючого (,) як такого (,) що синодальним і королівським декретом є відштовхнений від приставання з людьми (,) а щоб дозволив (чинити) відносно нього[33] дальші кроки (.)

---

[25] Т. є з'ясування

[26] У документах написаних давньою українською мовою є Михайло Гулевич

[27] Т. є Олександер Семашко

[28] Т. є владиками.

[29] Т. є відступниками від правдивої Христової Церкви.

[30] Зн. не був висвячений

[31] Бо, не маючи свячень, виконував уряд духовної особи.

[32] Т. є завірений витяг документу

[33] Т. є позиваючого

Позиваючий: На це позиваюча сторона заявила (,) що пізваний не докаже (існування) будьякого права (,) на основі якого викляті не могли б користати з права (.) Його мость отець архимандрит про жадну клятву (,) що на неї покликувалися в суді (,) не знає (.) При цьому (вона) не є згідна з канонами (церковними,) бо в канонах говориться (,) що дванадцять владик мають судити (,) а два (владики) мають позивати (.) До цього не слід у земському суді підносити (справу клятви (супроти когось,) хоч би (цей хтось) був дійсно виклятий (. Це слід чинити) хіба (лише) в духовному суді (,) бо (,) як баніція існує у світському праві (,) так у духовному праві (є) клятва (.) А тут є світське (,) а не духовне право (.) Тож не може світський суддя вирішувати (,) чи клятва правильна (,) чи ні (,) бо такий суддя[34] не повинен (встрявати) в судові справи (,) приналежні до (компетенції) духовного (судді,) щоб не втягати духовних (справ) у світські (.) До цього (слід додати, що) наложити клятву (правно) не міг митрополит сам (один,) бо (,) згідно з 15 (-им) параграфом першого закону (,) на Другому Синоді (, така клятва) не може мати жадної зобов'язаности (.) Він бо сам її вимірив (,) коли визнав (над собою) другу зверхність (.) Крім цього (,) жадного процесу (,) ні в останньому його ступені згідно з духовним правом (,) ні екзекуції немає в Confirmatia[35] його королівської мости (,) до якої (,) одначе (, він, пан браславський,) мене не припозивав (,) але (,) єдино внаслідок невірних інформацій про справу (,) отримав від його мости короля це (,) чого бажав (.) Поминаючи це все (,) хоч би клятва й добра була й належним порядком вимірена (,) не докаже (пан браславський існування) такого права (,) щоб її підносити в світській справі (й) перед світським судом (.) Ба що більше (,) позиваючий (, покликуючися) на конституцію з 1562 року (,) доказує (можливість) допущення виклятих до права(.) Хоч вона[36] ухвалена раніше (послідуючих за нею законів,) то право є (таке,) що чого немає в нашому праві (,) це слід позичити в других (;) хай (пізвана) сторона виявить відносно цього своє правне становище (.) А крім того та конституція містить у собі питання релігії (,) яка служить як грецькому так і католицькому законам[37] (.)

Пізваний: А управнений пізваної сторони сказав (,) що (це,) що відноситься до конституції (,) заторкненої в суді згаданою позиваючою стороною (,) що викляті можуть судово полагоджувати свої справи (,) не може ні трошки помогти цій позиваючій стороні (,) бо ця конституція не охоплює собою цих справ (.) Вона (була) ухвалена добрих кільканадцять літ перед унією і відно-

[34] Т. є суддя земського суду
[35] Т. є декрет
[36] Т. є конституція
[37] Слід розуміти так: На засадах якої спираються закони як греко — так і римокатолицької Церкви.

Rzym. do they sprawy nalezącze tak przeciwko wielebnemu sadu y stron
y sumay sprawy powiedział pozwany nie może they sprawy do serulniey przi
ciwko ze Je° mcz Pan Bracławski popierać gdi iest na zjezdzie
albo soborze Brzeskim przez stan kościoła Bożego relligie Greckiej
klatwe ... wiało namienionym Archimandrytom ktori poswieczenia na sobie nie miał
zadaie ... za nieposłuszenstwo y obcowanie z Arianami Nowokrzczencami
... y innemi odszczepieńcy y iako gdi sie nie poswięcił od kościoła bożego
wodstrwa był od wielebnego oycza Metropolita Kijowskiego y innych władik wi
... klatwe na co pokazał widomość z xięgy ... z decretu synod
... skiego ktori decret za oczewistym odmówieniem Metropolitskim y
innych władik Krol Je° mcz stwierdziwszy dobra cerkiewne ktore
klatwe byli wyzywanie do stoli swoiego przywracać raczył czo ukazawszy prosił aby sąd wymienowanego powoda iako tego ktori od ob
cowania słusznie iest decretami Synodowim y Krolewskim odstrczo
non do thego popierania they niwielmeny krzywdi nie przypuszczał a gdy
wantnem namiem dalszego postępku dopuścił, A za tho powodowa strona
powiedziała ze nie pokazał pozwany thego zadnego prawa aby klatwy
nie miały bić do prawa przypuszczany Je° mcz oczec Archimandryt
zadnej klatwie niewinien Ta ktorą pokazowano z sądu ktedi nie według
Canonow odprawiona iest gdi Canoni swiadczą ze dwanaście władik
maią sądzić A dwa maią poświacać do thego nie może w zupełnem sądzie
szczebi dosyć był klatwy zadawać klatwy chiba z duchownimi bo iako
... naprawie świeckim zadaią tak z duchownim prawie klatwa, A
thu sprawa iest swiecka nie duchowne nie może Sądzia swiecki rozeznawać
iesli słuszna albo nie klatwa gdi sprawa ziemska sprawi sądowe duchow
nemu nalezącze nie ma wydawać duchownicy wszelkiej Do tego nie może
Metropolita sam klatwy gdi według prawa ... na ... duchowny
Articulu 18 zadney mocy niema nie może gdi tho sam sprawił gdi ... pod
czwierdzenie ... druga wlożył, nad tho zadnego processu ani ostatniego stopnia
według prawa duchownego ani exequtiej nie pokazał Confirmatia Je° K
mcz ktorej do ktorej nie przypominał ale tylko na zlecenie sprawy od ktoregoś ...
tho czo szczerze otwarzał mimo tho wszystko ze by klatwa dobra była y słusznie
porządkiem odprawiona, nie pokazał otym zadnego prawa abi nie sprawował ...
kiey

силася тільки до нездачі десятин та була простою леґітимністю,) здійснюваною єпископом офіціялом і компетентними чинниками в церковній ієрархії (,) що було випливом єпископського значення в парафіях (.) Але ж бо це викляття сталося на Соборі для всього християнства і предметом його (була справа) не про копу жита (,) або десятину (,) а (така, що заторкає) кривду всемогучого Бога і легковаження зверхности старших Христової Церкви та зверхности його мости короля (,) нашого пана (.) Бо як у світському праві є дво- або трояк і баніції (, —) є прості (,) що відносяться до справ певних кривд і довгів (,) які називаємо буденними (;) є (й) другі (,) зв'язані з кримінальними справами (,) з яких одні лише Сойм розглядає (,) другі теж староства (, —) але жадний із тих (носіїв баніції) не може правно переводити будь-якої своєї справи (,) заки від такої баніції (,) буденної чи кримінальної (,) не звільниться (,) так також і позиваюча сторона (,) як довго не звільниться від такої клятви (, —) а інакше звільнитися не може як тільки за дозволом своїх коронних рад як духовних так і світських (, —) так довго не може попирати жадної кривди, яку він за таку вважає (,) та до жадного правного добродійства не може бути допущений (,) задержавши собі (,) як вищезгадано (,) всі правні оборони (.)

Декрет: Суд (,) задержавши всі оборони обох сторін (,) не віднімаючи нічого духовній справі (і) прихиляючися до вищенаведеної конституції (,) допустив позиваючу сторону до розправи (,) а пізваному наказав вижидати (.)

Пізваний апелював; апеляції не допущено: Пізваний апелював до його королівської мости (.) Суд (,) задержавши всі оборони обох сторін (і) зовсім нічого не віднімаючи правам духовних (,) та бачачи (,) що цим жадна сторона не ображена (,) тієї апеляції не допустив (.)

Пізваний свідчив: Пізваний (,) уважаючи (,) що це є виявом його обтяження (,) свідчив (.) А суд також свідчив (,) що з пункту правильности ця апеляція не мала бути допущена (.) Тоді управнений пізваної сторони (,) будучи під охороною апеляції і свого свідчення (,) задержавши собі виключно і ненарушено всі правні оборони (,) як вище (згадано,) сказав (,) що земський суд не може бути компетентним судом для тієї (, вищенаведеної) справи з тієї причини (,) що ті добра (,) про які говориться (,) що на них зроблено наїзд (,) його мость король (,) як староста й виконавець своїх декретів (,) велів негайно відібрати й привернути до своєї розпорядимости (;) на доказ цього показав лист його мости короля (,) підписаний (його) власною рукою і завірений печаткою Меншої Канцелярії (.) Цим то листом його мость король наказав у той час (,) не зволікаючи (,) ті добра від згаданого позиваючого (,) як від чоловіка світського (,) обов'язково відібрати (,) що й пізваний зробив (.) При цьому про таку волю і наказ його

королівської мости повідомив згаданого позиваючого своїм урядовим листом (,) установляючи йому реченець румації до 12-ох тижнів (.) Коли ж минув реченець румації (,) пан браславський поступив не так (,) як це згадана позиваюча сторона заявляє (,) мовляв («) наїхав (»,) («) наслав (», тощо,) але (,) будучи сам в той час хворий і це власне в той (самий час,) про що всі знають (,) в цілі відібрання цих дібр (,) згідно з наказом його королівської мости (,) не вночі (,) як це згаданий позиваючий подає (,) але серед білого дня вислав (,) згідно з правом (,) своїх замкових урядників (:) народжених Щасного Ґалензького (—) підстаросту і Сасіна Русіновіча берестецького тодішнього писаря (, —) луцьких городських урядників і з ними двох возьних зі шляхтою (.) Коли вони там приїхали з королівськими листами (,) тамошня Капітула віддала цей Жидичинський манастир (їм, т. є.) урядові (,) возьним (,) шляхті (. Члени Капітули) не боронили (,) але (,) навпаки (,) добровільно (,) як дідичі тих дібр (,) уступили (,) передали церковні ключі і дозволили все списати (,) як про це урядова реляція возьних (,) яку показував[38] у суді (,) обширніше говорить (.) Вслід за цим ці добра були привернені до луцького замку (.) Але згаданий позиваючий (,) легковажачи собі наказ його мости короля (,) приготовивши собі багато харчів (,) людей і стрільб у Жидичинській церкві (,) замкнувся в ній і скрився і (,) мимо урядового напімнення (,) не хотів вийти (.) Пізваний (,) одначе (,) не хотів бути гарячковим у цій справі і поступити згідно з власним осудом,) але про цей спротив повідомив його мость короля (,) прохаючи (від нього) дальших інструкцій (.) На це його мость король велів вислати йому свій другий лист (,) в якому апробує відібрання цих дібр (своєю) зверхністю (,) а проти згаданого позиваючого (,) як того (,) що противиться зверхності його мости короля (,) казав правно поступити (,) що й зроблено (.) Тому то цей згаданий позиваючий не може твердити (,) що його ув'язнено (,) бо сам (він,) добровільно замкнувшись у церкві (,) вперто там перебував (.) (Отже) тоді йде про добра (,) які його мость король у своєму зарядженні має (і) відносно яких ніхто інший не є компетентний розсуджувати (,) згідно з конституцією (,) ухваленою на Вальному Варшавському Соймі в році 1589-ому (,) а тільки його мость король (.) До того й посполите право в своєму 45 (-ому) параґрафі (,) в 4 (-ому) розділі говорить (,) що (,) якщо б староста провинився чимсь у своєму уряді (,) тоді не може бути потягнений (до відповідальности) ніде інде (,) як тільки перед суд його мости короля (.) А що тоді (,) як виявилося (,) там жадного наїзду не було (,) а (тільки) exequutia decreta[39] і наказ

---

[38] Яку показував пізваний.

[39] Т. є exsecutio decreti, або exsequendum decretum: виконання декрету, або: декрет, що повинен бути виконаний.

його королівської мости (,) в чому скрутинії (,) як в інших справах (,) на котрих пізваний визнається (,) немає (,) тому то ані до прослухання скрутинії в справі цієї мнимої кривди (,) ані до видвигнення її в некомпетентному випадку (,) як зазначено вище (,) пізваний не повинен (мати жадного відношення. Тому то) й просив (він,) щоб суд визнав себе некомпетентною інституцією (в цій справі) і зробив пізваного вільним від цієї справи (,) задержавши собі повністю і ненарушено всі правні оборони (,) як проти некомпетентного позиваючого (,) так і (проти) речі самої (в собі.)

Позиваючий: На це позиваюча сторона доказала конституцією про скрутинії з року 1575 (-го) та з останнього 1588 року (,) що скрутинії не можуть (бути) переводжені ніде інде (,) як тільки перед земським або городським судом на земських або городських («) роках (»,) які вперше після заіснування (матерії скрутинії) будуть діяти (.) А що (пізвана сторона замилює очі цим (, що,) мовляв (,) якщо староста заподіє комусь кривду (, то він) має відповідати перед королем (, слід сказати,) що тут не йде про жадну кривду (,) тільки про скрутинію (,) якою позиваюча сторона (хоче) виявити (самий) учинок (,) а не кривду саму в собі (.) (Тому то) й пізвала пана браславського до скрутинії (. Та) цим ще не говорить (Балабан,) чи (пан браславський) вчинив цей ексцес як староста (,) чи як приватна особа (.) Не знає (пізвана) сторона (,) якою дорогою доходитиме цього сторона позиваюча (.) Тому то в жадну дискусію в цьому відношенні позиваюча сторона не входить (, а) тільки просить (,) щоб згідно з її позвом наказано їй перевести скрутинію (,) задержавши повністю інші правні оборони (:)

Декрет: Суд (,) не обезвартіснюючи ні трошки листів його королівської мости (,) ні прав духовних (,) та визнавши компетентність суду (,) наказав сторонам дальше поступати (.)

Пізваний апелював: Пізваний апелював до його мости короля («) за двором (»,) включивши (в апеляцію) мотиви (, а саме,) що йде про добра його мости короля (,) які (й) є в розпорядженні його мости короля (,) відносно яких земський суд виніс рішення і визнав себе компетентним судом (.) Суд апеляції не допустив (.) Пізваний свідчив в цілі узглядненння апеляції («) за двором (»,) а уважаючи недопущення її образою для себе (,) апелював до трибуналу (. Але) й тієї апеляції не допущено (. Пізваний) знов свідчив в цілі узглядненння апеляції та (в справі) образи (з приводу недопущення апеляції.) А суд свідчив також (,) що пізваному не діється жадна кривда (.)

Пізваний: Будучи тоді під охороною апеляції і свого свідчення (,) управнений пізваної сторони сказав (,) що згаданий позиваючий не може бути компетентною позиваючою стороною в цій справі з тієї причини (,) що підписується і титулується жи-

дичинським архимандритом (,) яким (він) ні досконалим (,) ні висвяченим[40] не був і не є (,) що (він[41]) різними доказами й свідоцтвами зараз доказати готов (.)

Позиваючий: На це позиваюча сторона сказала (,) що тепер не слід встановляти якогось терміну (відносно) права й контроверсії (,) тому й він у жадну контроверсію входити не хоче (,) а тільки для інформації докаже судові (,) що справа скрутинії не може бути стримувана такими винятковостями зі слідуючих причин (:) Поперше (,) позиваюча сторона зробила протест (,) який не тільки (,) як це розуміє пізвана сторона (, є зв'язаний) з наїздом на дім і з ув'язненням (,) але потягає за собою кілька разів (більші наслідки, спричинені напр.) потайним (,) невідомим пограбуванням рухомих речей (,) триманням у в'язниці (тощо,) а це все без висвітлювання справ (,) чи то буде архимандрит чи (інший) покривджений[42] (.) Не слід (,) отже (,) тому що пізваний не знає (,) яким шляхом позиваючий буде з ним розправлятися (,) признати цю екзекуцію (.) Подруге (,) справа наїзду на дім вимагає того (,) щоб цей (,) що (справу) про наїзд порушує[43] (,) доказав своє право до дому (;) а на це (,) не з огляду на контроверсію (з пізваним,) а лише для інформації[44] (,) вказує привілей (—) Consens[45] короля його мости на архимандритство (,) опісля визнання львівського владики (,) опісля (,) як прийшов до посідання через подання возьних (,) з чого (власне) є наявна правильність (його) поступування (.) Потрете (, пізваний) вносить цю оборону не на часі (,) бо в першій інстанції (,) яка розглядала це (—) якщо це (взагалі) має[46] місце в суді (—) сам визнавав його духовним архимандритом (,) заявляючи (,) що правильно наложено на нього клятву (,) бо на світську людину не можна накладати клятви (.) Почетверте (,) всі його процеси (,) в яких (він) з обуренням ввесь час боронився (,) нічого іншого в собі не криють (,) як тільки признавання духовенства[47] і посесії[48] (. Бо) навіщо складано румацію коли (він) її не мав (?) Чому винесено мандати на екзекуцію (,) якщо (він) не належав до духовенства (?) Поп'яте його висновки (,) якими (він) старається (очеркнути, що) позиваючий

---

[40] Зн., не маючи свячень, не був архимандритом „de iure" та не міг виконувати правно функцій духовної особи, які випливають з правного рукоположення.

[41] Зн., пізваний.

[42] Зн., без огляду на те, чи це відноситься до особи архимандрита, чи якоїсь іншої покривдженої особи.

[43] Зн., що справу наїзду подає на судову дорогу.

[44] Ця фраза від слів: «не з огляду» до «інформації» повинна бути в дужках.

[45] Т. є згода; від лат. consens.

[46] Зн., якщо це (взагалі) може мати місце в суді, або: якщо це (взагалі) належить до компетенції світського суду.

[47] Зн., признавання духовного стану.

[48] Зн., право посідання.

є світський (чоловік,) не відносяться до акції[49] (,) бо це не було б нічиєю іншою кривдою (,) як тільки самого позиваючого[50] (.) (Тоді,) якщо пізвано (його) як шляхтича (,) то (це) значить (,) що духовний є високий шляхтич (.) З цих то причин позиваюча сторона просила (,) щоб ці винятковості пізваної сторони відложити на бік (,) та щоб суд згадану позиваючу сторону допустив до виведення скрутинії (,) задержавши інші правні оборони (.)

Пізваний: А управнений пізваної сторони сказав (,) що згадана позиваюча сторона показує дозвіл його мости короля на заряджування цим архимандритством (,) але цей акт не відноситься до минулого (,) а мимо того уже дев'ять років заряджувано цим архимандритством (,) на що потрібно було (мати) апробату його королівської мости (.) Інакше (бо) не смів (хтось) до нього[51] приходити (,) як тільки за ствердженням його мости короля (.) А тому (,) що такого ствердження не маєш (,) то й заряд архимандритством) найшовся in abusum[52] (.) Поряд із цим не було жадного посвячення[53] (,) і цього не признає архиепископ митрополит (.) А й взагалі ці речі якісь нові й натягнені (.) Також (,) якщо йде про ув'язнення або інтромісію (,) на яку позиваюча сторона покликається на основі володимирських актів (т. зн.) неприналежного повіту (, то це виглядає неясне.) На це вказав монумент Луцький (,) що цей же возьний (,) того ж власне дня (,) 14 (-го) вересня (, тисяча п'ятсот) дев'ятдесят шостого року та опісля (,) тут (,) в Луцьку (,) виконував свій уряд якраз під час тодішнього судоводства на тутешніх городських луцьких («) рочках (»,) коли цю реляцію мав зізнавати у Володимирі (.) І було би більше пристойно зізнати це тут (,) у належному уряді (,) і тільки на одну милю (віддаленому) від Жидичина (,) чим їхати (аж) десять миль для (передання) цього зізнання (.) Вказуючи на неправильність і підступність тієї реляції возьного та на це нове підступне (признання) заряджування (,) покликувався на випис з луцьких книг і зараз у даному суді доказав із книг (,) що після цієї реляції возьного (,) яка була 14 (-го) вересня (,) 1596 (-го) року (,) інтромісія цих дібр (відбулася) дня 17 (-го) вересня (,) цього ж року (.) Тоді то Гедеон Балабан (,) луцький владика (,) жидичинський архимандрит з капітулою Жидичинського манастиря (,) через возьного генерала Василя Гуляницького (,) цьому Григорові Балабанові (,) який тепер свіжо називається Гедеоном (,) не як жидичинському архимандритові (,) але як світському чоловікові віддав (лише) одну маєтність (,) приналежну до Жидичинського

---

[49] Зн., не повинні мати жадного відношення до самої судово-правної процедури.

[50] Зн., він сам особисто терпів би, коли б не мав свячень.

[51] Зн., обняти заряд архимандритством.

[52] Т. є в надужитті; від лат. abusus.

[53] Зн., Гедеон Балабан не мав жадних свячень, що стверджує архиепископ митрополит Михайло Рагоза.

манастиря (, а саме,) Боголюбе[54] в правний заряд (,) як і інші (це робили,) після цієї володимирської інтромісії (,) щодо правдивости якої кожний може легко переконатися (.) Проти цієї реляції і визнання права заряду цього архимандритства в імені його мости пана браславського (,) цей управнений свідчив (,) що це є нове копання ями (,) немов би перед його мостю паном воєводою київським (,) бажаючи в своєму часі з тим (,) з ким його мость згідно з правом належну матиме справу (,) правно поступати і всіми (можливими) доказами (правність) доказати (.) А доказуючи (,) що згаданий позиваючий після цього (вище)заподаного признання права заряду ніколи не був архимандритом і насильно в цей теперішній титул вшрубувався (,) предложив у цьому ж суді багато писемних доказів (, як) протести (,) реляції возьних (,) судові декрети до актів згаданих земських («) років (».) Ними він доказував (,) що цей згаданий позиваючий ніколи не писався архимандритом (,) ані ним не був (.) Він був тільки світським чоловіком (,) завжди подавався як Григор Балабан (,) всіх кривд як жидичинський урядник іменем львівського владики — жидичинського архимандрита доходив (,) і сам цей владика львівський як жидичинський архимандрит (виступав урядово) і судовим декретам підпорядковувався (.) Також не на того Григора Балабана (,) який тепер (,) ошукуючи Бога (, рівночасно) хвалить (Його) Всемогучого (,) нову й свіжу чернечу капузу на себе вложивши (,) але на отця львівського владику (,) жидичинського архимандрита по ввесь цей час покликувалося (.) Навіть показав протест (,) зроблений у Володимирському Городському Уряді братом згаданого позиваючого (,) паном Федором Балабаном (,) відносно віднесення реєстру цих дібр до акту (з) 20 серпня згаданого року (,) який не в імені архимандрита (,) а Григора Балабана як світського (чоловіка) пише і тому (,) коли згідно з листом його мости короля уряд[55] їздив з возьними ці добра відібрати (,) тоді (він) не в своєму імені (,) а в імені львівського владики (,) жидичинського архимандрита висказувався (,) про що всі знають (,) і про що знає уся Волинь (,) (а саме,) що (він) ніколи жидичинським архимандритом не був (,) і не є (,) і висвячення не мав (,) і на Синоді в Бересті вписався у друковані книжки послом з руського воєвідства як світський чоловік (—) Григор Балабан (.) Вкінці доказав на основі листа самого львівського владики з підписом його власної руки (,) що видвигаючий справу згаданої кривди (,) пишучи (лист) в справі з'їзду в Кременці (,) де вибирано депутатів (,) уважає її[56] за свою особисту (.) Це все різними відповідними арґументами доказав (, заявляючи,) що вже тоді виявилося (,) що там нічого (в нього в суті речі) немає та що він

---

[54] Боголюбе — це присілок, що належав до Жидичинського манастиря.
[55] Т. є урядники.
[56] Т. є кривду.

не мав рації відносно будьякого посідання (згаданих) дібр (.) Вслід за цим також (не має рації) відносно справи виведення скрутинії (,) яка не може бути (здійснена) в цій формі (,) бо скрутинія має місце лише тоді (,) коли не знається про пізваного (.) Але тому (,) що пізваний знає (,) що вчинив (,) тільки не так , як (це) представляє згаданий позиваючий (,) але як наказував йому його уряд згідно з наказом його мости короля (, —) при чому показалося (,) що це не його кривда (,) як згаданий позиваючий представляє (,) а чиясь інша (,) що ясно виходить з документів (— ,) тому то теж (він)[57] не може бути правильною позиваючою стороною (,) якщо йде про цю згадану кривду (,) а тим самим (неправильно) було визнати його позиваючим[58] (,) бо я свої оборони переводив правильно (,) задержуючи собі некомпетентність позиваючого і оборону в повній силі (.) І просив (,) щоб суд (,) узнавши тамтого[59] некомпетентним позиваючим (,) вчинив пізваного вільним від тієї справи виведення і прослухання скрутинії (,) яка (,) згідно з правом (,) не може мати місця в такій матерії (. При цьому) задержав собі повністю всі правні оборони (,) як вищенаведено (.)

Суд не хотів слухати присяги. Декрет: Суд (,) не квестіюючи важности листів його мости короля (,) ні не зменшуючи важности справ духовних (,) задержав повністю оборонні докази обох сторін (і) узнав тамтого[60] позиваючим у цій справі (,) бачачи (,) що архимандритство надано позиваючій стороні згідно з волею його королівської мости (.)

Пізваний просив про апеляцію: Пізваний апелював до його мости короля («) за двором (»,) а зазначивши (,) що апеляція має бути правильно допущена (,) подав такі причини (:) Перше (,) що цим признанням компетентности позиваючій стороні суд зробив cognitio[61] відносно королівських декретів і заряду королівських дібр (,) бо якщо його мость король узнав (,) що він[62] цих дібр посідати не може (,) але їх (слід) привернути до його розпорядимости (,) тоді також (він — Балабан) цієї кривди (,) як не своєї (,) не може доходити (.) Друге (,) в цій вищенаведеній справі жадного декрету ні жадних кроків для досліджування робити не сміє (,) доки не буде рішення його мости короля або трибуналу щодо цих декретів (,) від яких апеляція (,) хоч допущена (,) але (зроблена) в цілі попертя (справи. Тож) і просив (,) щоб апеляція (,) як така (,) що має на увазі головну річ (,) була допущена (.)

Суддя з писарем апеляції не допустили. Підсуддя допустив: А я (,) суддя з писарем такої апеляції ані

---

[57] Т. є Гедеон Балабан.
[58] Т. є позиваючого стороною.
[59] Т. є Гедеона Балабана.
[60] Як вище.
[61] Cognitio = розпізнання, розсудження.
[62] Т. є Гедеон Балабан.

до його мости короля (,) ані до трибуналу не допустили з цієї причини (,) що тут йде тільки про скрутинію (,) а не про головну річ (.) А я (,) підсуддя (,) контроверсійні докази обох сторін (,) між якими йде спір про компетентність позиваючого і про права (,) в чому апеляція правильно повинна бути допущена (, —) тільки (,) що мій колеґа пан суддя зі мною (,) як своїм колеґою не хотів згодитися (— ,) заявив всім, що були на сесії в суді в цей час (, що) згідно з моєю совістю і посполитим правом (,) я бачу правильність (мого поступування. Тому) я цю апеляцію до трибуналу пізваній стороні допустив і назначив обом сторонам («) рік (») перед Судом Головного Люблинського Трибуналу (,) коли та справа між справами Волинського воєвідства з реєстру припаде (.)

П і з в а н и й: А управнений пізваної сторони сказав (,) що тому (,) що суд є порізнений (,) то й суддя без підсудді як свого колеґи рішати й скрутинії слухати не може (,) що доказав на основі посполитого права (.) Але тому (,) що пан суддя (,) помимо (становища) свого колеґи і товариша (,) не погодився з ним відносно цієї апеляції та (,) помимо засад і правних параграфів допустив згадану позиваючу сторону до скрутинії (, пізваний) свідчив проти пана судді (,) що (цей) порушив у цьому відношенні посполите право (,) заявляючи (,) що з ним як у (справі) попертя своєї апеляції (,) так і (у справі) обтяження й шкоди в належному суді правним шляхом (розправиться.) Крім цього заявився також проти варжности скрутинії (,) як неправильної (,) якої в явних речах не переводиться (,) додавши ще й це (,) що ту скрутинію відважилися переслухати (,) нарушуючи посполите право (,) пан суддя з писарем (,) якого повинністю на судах згідно з правом є тільки писати (.) Свідчився також і проти пана підсудді (,) що (цей) допустив його апеляцію до трибуналу (,) а не до його мости короля (,) заявляючи (,) що з ним (правно) полагодиться (.)

С в і д ч е н н я с у д д і і п и с а р я: А я (,) суддя з писарем свідчили (,) що не проти (,) але згідно з правом посполитим цієї апеляції не допустили (.)

С в і д ч е н н я п о з и в а ю ч о г о: А позиваючий свідчив проти пана підсудді (,) що пан підсуддя (,) будучи в уряді не як суддя (,) а як цей (,) що судить і радить з паном писарем (,) не згодившись на таку апеляцію з більшістю судових компетентних чинників (,) на велику кривду й шкоду позиваючої сторони (,) апеляція (. . .)[63] про таке обтяження проти пана підсудді позиваюча сторона та про шкоди (,) які в наслідок цього понесе (,) свідчив (,) заявляючи (,) що правно полагодиться з паном підсуддею в належному суді (.)

---

[63] Цілий рядок зовсім не до відчитання внаслідок витертя на зложеній частині.

Свідчення підсудді: А я (,) підсуддя (,) також свідчив (,) що позиваюча сторона на мене невинно[64] вносить (зажалення,) а не вперто[65] і не так, як це подає позиваюча сторона (,) але (,) згідно зі самою справедливістю і правильністю і посполитим правом та чистою совістю (,) я правильно цю апеляцію допустив (,) бо я є таким же суддею (,) як і пан суддя і не дораджувати панові судді каже мені право (,) а поряд із ним судити (.) (. . .)[66] як в некомпетентній поступати не можу й з цим відходжу (.) А позиваюча сторона просила нас — суддю і писаря (,) щоб ми наказали через возьного видати зміст присяги (.) І ми (,) суддя з писарем (,) надали йому[67] генерального возьного (,) шляхетного пана Івана Бурчавського для диктування такої присяги (.) Позиваюча сторона зложила (цю) присягу при мені (,) судді (,) і писареві (,) не поминаючи свідків (,) яких ставитиме (,) ні цього, що вони не є нею підкуплені (.) А я (,) підсуддя (,) хоч (і) був у цій кімнаті (,) але (,) як возьного не приділив[68] (,) так і тієї присяги не слухав (.)

Позиваючий свідчив проти підсудді: А позиваюча сторона свідчила проти пана підсудді (,) що (, мовляв) пан підсуддя повинен це вчинити з обов'язку свого уряду та (ту) апеляцію зі свого боку допустити (;) цим (він)[69] не свідчив проти нього[70] (. До того,) відійшовши від суду (,) не хотів слухати скрутинії і цим заподіяв велику кривду позиваючій стороні (.) А щоб справедливість здійснювалась (,) заявив (,) що полагодиться з ним правно в компетентному суді як щодо обтяження, так і щодо шкоди (.) Це все записано для пам'яти в судові земські книги (,) з яких і цей випис під нашими печатками видається (.) Писано в Луцьку (.) Нечиткий ініціял переписувача. На лівобережньому марґінесі останньої сторінки міститься реєстр, чи пак протокольне позначення:) L.Y.P.Z. № 33.

ДОКУМЕНТ ч. 11

(Короткий зміст)

Гедеон Балабан являється особисто на «Луцьких Земських Судових Сесіях» 30-го жовтня 1597-го року, заявляючи, що причиною наїзду Семашка на Жидичинський манастир було його дав-

[64] Зн., на мене невинного.
[65] Зн., а не впертого проти права
[66] Цілий рядок не до відчитання внаслідок витертя.
[67] Т. є Гедеонові Балабанові.
[68] Зн., не брав участи в приділенні возьного.
[69] Т. є підсуддя.
[70] Т. є пізваного.

не бажання прилучити сусідній церковний ґрунт того манастиря до свого. Балабан до того не допустив і підсилив вороже наставлення Семашка, який тепер погрожує Балабанові. Балабан пише про це королеві і отримує від нього листа, в якому король пропонує Балабанові, щоб він сам собі забезпечив життя під порукою 2.000 кіп литовських грошей, а старосту напоминає не турбувати «шляхтича Григорія Балабана».

ДОКУМЕНТ ч. 12

(Короткий зміст)

Гедеон Балабан та члени його капітули складають у Луцькому Земському Суді присягу, що вони не перекупили своїх свідків. Г. Балабан жадає переведення скрутинії в своїй справі, але підсуддя Іван Хриницький жадає апеляції до Головного Трибуналу. Суддя і писар не годяться і виходять з кімнати, не заслухавши Балабанових свідків. Балабан заявляє, що це зроблено доцільно, щоб його справа проволікалася.

ДОКУМЕНТ ч. 13

(Короткий зміст)

Житмонт III Ваза пише листа до єпископа Кирила Терлецького, в якому, покликаючися на скаргу Гедеона Балабана, взиває єпископа приїхати дня 2-го березня 1598-го року до Варшави на Сойм та подати пояснення в справі видання неправильних декретів.

ДОКУМЕНТ ч. 14

(Короткий зміст)

Генеральний возьний Василь Гулянницький заявляє, що на зарядження послів волинського воєвідства, вибраних у 1598-ім році на луцькому соймику в Луцьку до Головного Вального Варшавського Сойму, він був 9-го лютого 1598-го року в Варшаві і просив ксьондза Яна Барманського, коронного підканцлера познанського єпископа, про три мандати: два для грекокатоликів в особах єпископів Кирила Терлецького і Іпатія Потія і один для (православних[71]) в особі Гедеона Балабана. Одначе, старання генерального возьного не мали успіху.

[71] У документі цього слова немає, та воно логічно виходить з контексту.

ДОКУМЕНТ ч. 15

(Короткий зміст)

Трибунал дає наказ шляхтичеві Янові Несвецькому, помічникові Александра Семашка під час нічного наїзду на Жидичинський манастир, явитися особисто перед Головним Коронним Трибунальським Судом Малопольщі в Люблині в 1598-ім році для заслухання касації неправного декрету про допущення апеляції від скрутинії.

ДОКУМЕНТ ч. 16

(Короткий зміст)

Відчитано позов Марка Собєського, люблинського воєводи і луцького старости по смерті Олександра Семашка, в якому він наказує єпископові Кирилові Терлецькому явитися особисто на «Луцьких Городських Сесіях» у Луцькому Замку, бо є заскаржений Г. Балабаном як помічник померлого Олександра Семашка в наїзді на Жидичинський манастир.

Оборонець пізваної сторони твердить, що позиваюча сторона не повинна мати місця в суді, бо є банітом.

Позиваючий предкладає лист короля, в якому відкладається справу баніції.

Оборонець пізваної сторони заявляє, що цей лист не може помогти позиваючому, бо в ньому є неправильні дані: а) прізвище Г. Балабана є серед прізвищ інших духовних осіб, а чейже він не є, і не був духовною особою, і з ним ведено справу як зі світським чоловіком. Це доказано декретом короля. б) відрочення баніції може бути тільки на 6 місяців, а якщо щось є видане з королівської канцелярії понад право, воно не важне.[72]

Луцький Городський Суд признає позиваючій стороні «locum standi» в своєму суді.

Оборонець пізваної сторони оспорює правильність позву та компетентність городського суду. Ці справи, які позиваючий називає кримінальними, належать до компетенції Сойму.

Суд назначує обом сторонам реченець розправи перед Головним Трибунальським Судом у Люблині.

ДОКУМЕНТ ч. 17

(Короткий зміст)

Гедеон Балабан обвинувачує в городському уряді в Луцьку єпископа Кирила Терлецького, 13-го жовтня 1599-го року, у во-

---

[72] З того видно, що принайменше шість місяців уже минуло від дати відрочення баніції.

рожому наставленні єпископа до цого особи. Приписує єпископові спробу отруїти його в минулому, співучасть єпископа в пляні старости зробити наїзд на манастир і т. п.

ДОКУМЕНТ ч. 18

(Короткий зміст)

Генеральний возьний волинського воєвідства Андрей Дубницький являється 1-го серпня 1600-го року в городському уряді в імені єпископа Кирила Терлецького для справлення неточностей, зроблених тим же урядом, та для предложення й вписання листа від короля з датою 23-го квітня 1600-го року, в якому король повідомляє всі духовні й світські власті, що Г. Балабан, званий раніше жидичинським архимандритом, згідно з королівським декретом став банітом і виклятим, баніцію іґнорував, справу проволікав, не довів до злагоди, і тому він наказує їм перевести на всіх його рухомих і нерухомих добрах екзекуцію згідно з декретом.

ДОКУМЕНТ ч. 19

(Точний переклад)

Жигмонт Третій (,) з Божої Ласки Король Польський (,) Великий Князь Литовський (,) Руський (,) Пруський (,) Жмудський (,) Мазовецький (,) Інфлянтський (,) Ґотський (,) Вандальський (,) Дідичний Король (.)

Тобі (,) народженому Іванові Хриницькому (,) Нашому Луцькому Земському Підсудді (,) з Твого уряду і з усіх Твоїх рухомих і нерухомих дібр (,) дебудь і якимбудь правом вони були б у Твоєму посіданні й під Твоїм зарядом (,) наказуємо (,) щоб Твоя Вірність перед наш Головний Трибунальський Суд у Малопольщі (,) в Люблині (,) в теперішньому (1601) тисяча шістсот першому році (,) коли справи в перший понеділок зараз після Провідної Неділі припадуть і судово будуть вирішуватися (,) і (коли) ця справа також візьметься з головного судового реєстру на порядок дня (,) сам (,) особисто (,) правно й обов'язково явився для конфронтації з його мостю всечесним Гедеоном Балабаном (,) жидичинським архимандритом і всією капітулою тогож Жидичинського манастиря (.) Вони взивають і припозивають Твою Вірність в такій справі (:) Вони пізвали в бувшому (1597) тисяча п'ятсот дев'ятдесят сьомому році на («) Луцькі Земські Роки (»,) які від дня св. Михайла (,) римського свята припали і судові справи вирішувати почали (, таких осіб:) бл. п. його мость Олександра Семашка на Хупкові (—) браславського каштеляна (,) луцького ста-

[73] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає одну сторінку рукопису.

Д. с. 19

19) [illegible]

[illegible]

росту (,) і боголюбивого отця Кирила Терлецького (—) луцького владику й острозького екзарха (,) Щасного Ґалензького (—) луцького підстаросту (,) Сасіна Русиновіча берестецького (—) бувшого луцького городського писаря (,) Миколу Сємашка (—) луцького ключника (,) Івана Білостоцького (,) Яна Несвецького (,) Василя Виґуру і багато інших до переведення скрутинії (,) бажаючи це осягнути шляхом унаявнення певних свідоцтв (.) Їх обвинувачено (,) будьто як головних спричинників (,) будьто як помічників у терористичному нічному наїзді на маєтність і манастир у Жидичині (.) І сперечалися перед луцьким земським судом (,) про що обширніше описано на (цій) їхній контроверсії (,) що Твоя Вірність спільно з їх мостями (,) визнавши позиваючу сторону правним позиваючим у цій справі для дальшого переводження доказів (, поступив згідно з суддею і писарем.) Пізвана сторона неправно просила допустити апеляцію в цьому (рішенні.) І (тоді) Твоя Вірність не в узгідненні зі своїми колеґами (—) суддею і писарем (,) не порадившися з ними (,) неправно допустив пізваній стороні апеляцію і сам лише один видав такий неправний декрет (.) А суддя з писарем (,) не допустивши (,) згідно з правом (,) пізваній стороні апеляції (,) видали після договорення з позиваючою стороною роту присяги (,) яку позиваючий спільно з капітулою перед всіми Вами трьома і пізваною стороною зложив (,) а саме (,) що (він) своїх свідків (,) яких візвав до скрутинії (,) не піднаймав і не перекупив (.) Опісля договорювався і просив (,) щоб його свідки (,) яких (він) візвав (,) перевели скрутинію (.) Тоді Твоя Вірність (,) там же (,) згідно з бажанням пізваної сторони і зі шкодою сторони позиваючої (,) не бажаючи слухати виводів свідоцтв від скрутаторів (,) відійшов з пізваною стороною і скрутинії не слухав (. Він, позиваючий) свідчив проти Твоєї Вірности в цьому (власне) відношенні (,) як також у справі неправного допущення апеляції для пізваної сторони та в справі непрослухання скрутинії від його скрутаторів (,) візваних ним до вислухання доказів позиваючої сторони (.) Бажаючи унагляднити це Твоїй Вірності та правною дорогою доказати (це) Твоїй Особі (,) взиває (Твою Вірність явитися.) Бо хоч після цієї апеляції згаданий Олександер Сємашко (,) наш бувший луцький староста (не живе,) народжений Микола Сємашко (,) теперішній луцький староста і ключник (,) будучи з ним (т. є. Олександром Сємашком) до часу цієї апеляції (разом,) відновив цю справу по смерті свого батька (і тому) є пізваний (.) Тому то й Тебе (,) Твоя Вірносте (,) згаданий наш жидичинський архимандрит спільно з капітулою не занедбав візвати на («) Луцькі Земські Роки (») волинського воєвідства зараз же тоді (,) в тому (тисяча п'ятсот) дев'ятдесят восьмому році (,) в цілі з'ясування цього (,) що та апеляція не мала бути допущена (.) Отож тепер (,) в тисяча шістсот першому році (,) взиває і припозиває Тебе (на ці «роки»,)

які зараз після Провідної Неділі в понеділок припадуть і зачнуть своє діяння (.) (Отже наказуємо) Твоїй Вірності обов'язково явитися в згаданому часі і відповідати на це (,) що позиваючою стороною буде обширніше й докладніше порушене та вкінці усправедливитися (.) Писано в Луцьку в тисяча шістсот першому році (,) в місяці березні (,) першого дня (. Після цього йде підпис іншим почерком:) Михайло Гулевич воютинський писар (. З лівої сторони:) Позов луцький земський (і нечиткий ініціял прізвища. Na середині кругла печатка, витиснена на наклеєному квадратику паперу. Напису на печатці не можна відчитати. Зміст вищенаведеного документу є подібний до змісту документу ч. 22. Реєстр. позначення:) L.Z.P.I. № 32.

ДОКУМЕНТ ч. 20

(Короткий зміст)

Сасін Русіновіч берестецький, б. луцький городський суддя, отримує наказ явитися перед Головним Трибунальським Коронним Судом Малопольщі в перший понеділок після Провідної Неділі, 1601-го року, в справі баніції Гедеона Балабана. Баніція була наложена шляхом неправильної процедури Асесорського Суду, в чому Сасін Русіновіч з покійним Іваном Красінським грали суттеву ролю. Вона була вирішена «privata autoritate» на шкоду позиваючого, яку він оцінює на 10.000 кіп литовських грошей.

ДОКУМЕНТ ч. 21[74]

(Точний переклад)

Жигмонт Третій (,) з Божої Ласки Король Польський (,) Великий Князь Литовський (,) Руський (,) Пруський (,) Жмудський (,) Мазовецький (,) Інфлянтський (,) Шведський (,) Ґотський (,) Вандальський (,) Дідичний Король. Тобі народженому (. . .)[75] Несвецькому (,) потомкові Івана Несвецького (,) який відійшов недавно з цього світу (,) і Вам (. . .)[76] Несвецькому і Іполитові Ікутському (,) як природним[77] Юрію Ґалензькому (,) потомкові Щасного Ґаленського (,) і Тобі (,) Іванові Харлинському (,) луцькому підпокоморникові (,) як опікунові (,) і всім іншим опікунам (. . .)[78]

---

[74] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає півтори сторінки рукопису. Документ дуже знищений.

[75] Це місце в документі не записане.

[76] Це місце в документі не записане.

[77] Рядки слів від: «Несвецькому (,) як . . .», до: «природним» перекреслені в документі. Над ними вписані рядки слів, яких переклад слідує після слова «природним» до «хочемо».

[78] Два слова не до відчитання.

(яких,) згідно з заподаними іменами (,) цим позвом мати хочемо (,)[79] опікунам (,) згідно з законом (,) вищезгаданому живучому потомкові (,) як також Тобі (,) народженій (...)[80] Чекунській Івановій Несвецькій (,) дружині (Івана Несвецького,) як власній опікунці згаданого Несвецького (,)[81] Твого сина та як такій (,) що посідає спадкову часть по небіжчикові Іванові Несвецькому (,) Твоєму мужеві (; також) всім іншим опікунам (,) якщо би вони вважали (,) що якесь природне опікунство (є) зв'язане з їх іменами (,) цим позвом їх мати хочемо[82] з усіх дібр Твоїх рухомих і нерухомих наказуємо Тобі (,) щоб Ти перед Нашим Головним Трибунальським Коронним Судом Малої Польщі (,) в Люблині (,) в теперішньому тисяча шістсот третьому році (,) як тільки справи волинського воєвідства в перший понеділок після Провідної Неділі припадуть і судово будуть розглядатися і ця справа буде викликана порядком (справ) з головного судового реєстру (,) сам особисто (,) правно й обов'язково явився для контроверсії з його мостю всечесним отцем Гедеоном Балабаном (,) Жидичинським архимандритом і всією капітулою того ж Жидичинського манастиря (.) Він (, Балабан,) припозиває Тебе до прослухання апеляції від скрутинії Твого батька (,) який відійшов уже (з цього світу,) народженого Щасного Ґалензького[83] (,) який був пізваний луцьким земським позвом перед Луцький Земський Суд на земські («роки» від) свята св. Михайла(...)[84] (тисяча п'ятсот) дев'ятдесят сьомого року (.) Ці суди відбувалися за старанням всечесного отця Гедеона Балабана (,) жидичинського архимандрита та всієї капітули цього ж Жидичинського манастиря (в справі) скрутинії проти Твого батька (,) якого особу ми вище згадали як помічника (,) що був при бл. п. Олександрові Семашкові (,) браславському каштелянові (,) луцькому старості (,) як при керівникові (; скрутинії, якої предметом був) терористичний наїзд на згаданого позиваючого (, т. є.) Гедеона Балабана (,) жидичин-

---

[79] Рядки слів від «хочемо...» до:... «мати хочемо» в дальшій частині не є перекреслені в документі, а забезпечені окремими знаками. Їх треба пропустити в контексті речення, бо не відносяться до властивого змісту документу. Подане прізвище Несвецького в перекреслених раніше рядках того ж документу, як також зміст рядків від 79) до 82) вказують, що текст документу, виготовлений раніше, був призначений своїм змістом для Несвецького, (ім'я пропущено) сина померщого Івана Несвецького. Опісля наступило тільки mutata mutandis відносно імен і прізвищ при залишенні попереднього змісту.

[80] Місце в документі не записане.

[81] Імени не подано.

[82] Гл. 79).

[83] Слова «Щасного Ґалензького» вписані над перекресленими словами «Панові Несвецькому», зн., є поправкою, внесеною у вже раніше виготовлений рукопис, в якому було прізвіще Несвецького.

[84] Знищений берег документу, де вписане було одно слово. На підставі залишеного закінчення слова в виді складу «ку» не всилі устійнити цілого слова.

Жикгимонт третий Божю милостю король полский великий князь литовский руский
прусский жомоитский мазовецкий ифлянтский [illegible] шведский [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] капитану [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] короны
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] архимандрита дерманского [illegible]
[illegible] монастыра дерманского [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] архимандрита дерманского [illegible]
[illegible] монастыра дерманского [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] архимандрита дерманского [illegible] монастыра дерманского [illegible]
[illegible] архимандрита [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Д. к. 21

ст. -2-

позвании, яко ж и на том же зараз(ом) [illegible] повинно(сть) [illegible]
[illegible] на воеводство Волынское [illegible]
[illegible] помененым [illegible]
позыватися, [illegible] воеводства Волынско[illegible]
[illegible] не [illegible], а [illegible] помененым [illegible]
[illegible] своего свята [illegible] заповеди [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] воеводства [illegible]
справедливости [illegible]. Кончено. Писан в [illegible] року [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Позов [illegible] по [illegible] [illegible]

Року [illegible]

ського архимандрита і на той же Жидичинський манастир (,) коли то згаданий архимандрит та церковний слуга Григорій Ступницький були прострілені (.) Твій батько (,) не бажаючи слухати виводів скрутинії проти себе як помічника (і) боронячись якимись (закидами) про некомпетентність для проволоки (у вимірі) справедливости (,) неправно подав апеляцію до Головного Трибунальського Суду (.) Ту апеляцію тільки сам підсуддя (,) мимо спротиву інших його товаришів (уряду,) допустив (.) А суддя з писарем (,) не допустивши апеляції (,) веліли чинити дальші правні кроки і видали позиваючим нині сторонам роту присяги (,) що (він, Балабан) цих (своїх) свідків не піднаймав і не перекуплював (.) Скрутинію заслухали тільки суддя з писарем (.) Підсуддя слухати її не хотів (,) зробивши цим шкоду нинішній позиваючій стороні (,) але зате заспокоюючи бажання Твого батька як пізваного (.) Позиваюча сторона свідчила проти неправного допущення апеляції (.) Тепер підсуддя є пізваний в цій справі перед Наш Головний Трибунальський Суд у волинському воєвідстві до перших припозвів на вищеподаний («) рік (».) На цей то час (,) після цього свідчення позиваючого проти підсудді (,) згаданий наш підсуддя і Твій батько були пізвані до (суду) волинського воєвідства в минулому тисяча п'ятсот дев'ятдесят восьмому році (.) Тому (,) одначе (,) що духовні справи волинського воєвідства не були в той час на порядку судових вирішувань (,) а вміжчасі Твій батько (,) не скінчивши тієї справи (,) відійшов з цього світу і цієї справи не вирішено на правно (-судовій) дорозі (,) згадані позиваючі (,) відновляючи цю справу скасування декрету про допущення скрутинії (і апеляції,) в з и в а ю т ь і п р и п о з и в а ю т ь Тебе (,) як живучого нащадка (згаданого померлого, —) що ввійшов у посідання залишених ним дібр і що повинен поносити всі тягарі (,) що по ньому лишилися (,—) перед слідуючий волинський річний Трибунал (. Взивають,) щоб Ти явився (,) скасування цього декрету заслухав і у всьому обов'язково й успішно усправедливився (.) Писано в Луцьку (,) Господнього Року тисяча шістсот першого (,) місяця (. . . ,)[85] дня (. . .)[86] (Після цього йде нечиткий ініціял прізвища переписувача. Печатки немає, але цей документ, за винятком частини першої сторінки, має дослівний зміст документу ч. 24. який є завірений печаткою. Реєстр позначення:) L.Z.P.I. № 14.

ДОКУМЕНТ ч. 22

Цей документ за змістом такий самий, як документ ч. 19, лише має дату 1603 р., а не 1601 р.

---

[85] Пропущене місце в документі.
[86] Пропущене місце в документі.

ДОКУМЕНТ ч. 23

(Короткий зміст)

Ян Валевський, генеральний возьний волинського воєвідства, заявляє перед Люблинським Трибунальським Судом, що в квітні 1605-го року він доручив (, чи пак вложив у ворота дворів) позви або припозви, написані на скаргу Гедеона Балабана і членів капітули Жидичинського манастиря, в справі заслухання касації неправного декрету, виготовленого б. підсуддею, теперішнім луцьким земським суддею, про допущення апеляції від переведення скрутинії перед Луцьким Земським Судом проти помічників Олександра Семашка або їх потомків. Такі позви або протипозви адресовано до слідуючих осіб: єпископа Кирила Терлецького, Івана Хриницького, в той час луцького земського судді, Миколи Семашка — сина Олександра, теперішнього старости, потомків Сасіна Русіновіча берестецького, Свищовських, потомків Івана Білостоцького, Василя і Марка Виґурів, Івана Олізаровського, Несвецьких і їх опікунів у селі Лаврові, потомків Несвецьких, Юрія Ґалензького і його опікунів у селі Вишневе і Андрея Загуровського.

Ян Валевський заявляє, що він повідомив у кожному дворі двірську челядь про доставлення позвів або припозвів і назначив обом сторонам реченець ставлення перед Головним Трибунальським Судом у Люблині.

ДОКУМЕНТ ч. 24

Юрієві Ґалензькому наказано явитися перед Головним Трибунальським Судом у Люблині в 1610-ому році в справі, з'ясованій у документі ч. 21.

ДОКУМЕНТ ч. 25[87]

(Точний переклад)

Жигмонт Третій (,) з Божої Ласки Король Польський (,) Великий Князь Литовський (,) Руський (,) Пруський (,) Жмудський (,) Мазовецький (,) Інфлянтський (,) Шведський (,) Ґотський (,) Вандальський (,) Дідичний Король (.)

Тобі (,) народженому Миколаєві Семашкові на Хупкові (,) Браславському Каштелярнові (,) Луцькому Старості (,) з усіх дібр Твоїх рухомих і нерухомих (,) які дебудь і якимбудь правом

[87] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає одну сторінку рукопису.

Дл. 24 1607

[illegible]

є в Твоєму посіданні й вживані (,) наказуємо (,) щоб Ваша Вірність сам (,) особисто й обов'язково явився з приводу скарги й (бажання) правного попертя всечесного Гедеона Балабана (,) жидичинського архимандрита і всієї капітули Жидичинського манастиря (,) перед Нашим Головним Трибунальським Судом в Люблині зараз після Провідної Неділі (,) римського свята (,) в теперішньому тисяча шістсот восьмому році в реченці волинського воєвідства (,) яке порядком інших воєвідств (буде викликане) до судового розгляду своїх справ (.) Вони то (Г. Балабан і капітула) позивають і припозивають Вашу Вірність як в зв'язку з наслідством (Вашої Вірности, а саме, що) Ваша Вірність являється потомком бл. п. вельможного Олександра Семашка (,) браславського каштеляна (,) батька Вашої Вірности (,) так також і самого Вашу Мость в зв'язку з Вашою поміччю під час наїзду на Жидичинський манастир (.) Йде про це (,) що бл. п. вельможний Олександр Семашко на Хупкові (,) браславський каштелян (,) луцький староста (,) був пізваний на («) Луцькі Земські Роки (») від Михайлівського свята в (тисяча п'ятсот) дев'ятдесят сьомому році (,) за наїзд на згаданих позиваючих і на Жидичинський манастир в цілі прослухання виводів скрутинії проти нього, як головного діючого, і (проти) Тебе (,) як помічника, і проти всіх помічників вмішаних у цю справу (,) задержуючи собі (—) позиваючому (,) особливим позвом у належному суді вільну руку в головній справі (.) Він (, Твій батько,) боронячися тоді якимись некомпетентностями (,) що теж і Твоя Вірність (зробив,) не хотіли слухати в цій справі скрутинії (,) подали апеляцію (,) яку тільки один підсуддя Іван Хриницький (,) мимо (спротиву) інших своїх товаришів (в урядовому відношенні,) неправно допустив (.) Суддя ж наш з писарем йому апеляції не допустили й звеліли позиваючій стороні виводити скрутинію в цій справі (.) Видали позиваючим роту присяги (,) що цих (своїх) свідків не піднаймали й не підкуплювали, і цю присягу позиваючі там же й (то) при нашому підсудді зложили (.) Але Іван Хриницький (,) бувший наш підсуддя (,) вперто не бажаючи слухати свідків (,) візваних позиваючими для видання свідоцтва (,) відійшов зі суду[88] (. Тож) слухали скрутинії тільки суддя з писарем (.) Відносно цього позиваючі (,) там же (,) зложили свідчення проти підсудді (.) Опісля Твій батько відійшов із цього світу і вищеподані позиваючі позивали (...)[89] Твою Вірність (—) як це вгорі зазначено (—) до прослухання касації того неправного допущення підсуддею апеляції від (виведення) скрутинії Твому батькові й Тобі самому (,) як помічникові в наїзді (.) Та ця справа (,) одним тільки нашим луцьким земським підсуддею Іваном Хриницьким внесена до Трибуналу волинського воєвідства (,) з певних причин в межах

[88] Зн., опустив судову залю.

[89] Бракує одного слова внаслідок наднищення документу.

25 Д. с. 25 1608. Ма[illegible]

Жикгимонт Третий, Божю милостю король полский, великий князь литовский, руский, пру-
ский, жомоитский, мазовецкий, инфлянтский, шведский, готский, вандалский дедичный король.

Славетному Миколаю Смашкови [illegible]

[illegible]

Мих[illegible]

[illegible]

відношень між Вашою Вірністю і бувшим підсуддею (,) а нинішнім луцьким земським суддею (,) не найшла свого закінчення (. . . .)[90] Тож нинішні позиваючі (,) відновляючи цю справу та нав'язуючи її до минулого часу (, позивають і припозивають) згаданого Івана Хриницького (—) бувшого підсуддю і Твою Вірність (,) Тебе самого (,) з рації Твого наслідства по Твоєму батькові (,) до прослухання касації неправного декрету (,) що його виготовив підсуддя про виведення скрутинії бл. п. Твому батькові (.)[91] (Позивають Тебе) як помічника (,) якому (тим самим) допущено ( )[92] (апеляцію до Трибуналу. Припозивають) Тебе й до заслухання скрутинії в згаданій справі (,) виведеної Луцьким Земським Судом (.) В тій цілі взивають Твою Вірність обов'язково явитися (,) того всього заслухати й врешті усправедливитися (.) Писано в Луцьку (,) тисяча шістсот восьмого року (,) місяця березня (,) першого дня (. Після цього слідує підпис:) Михайло Гулевич воютинський (,) писар земський луцький (. По лівій стороні від цього підпису залишився слід з витисненої печатки на додатковому квадратику паперу. — Реєстр позначення:) L.Z.P.I. № 24.

ДОКУМЕНТ ч. 26[93]

(Точний переклад)

Випис з книг головних трибунальських справ волинського воєвідства (. Від) Народження Господа тисяча шістсот восьмого року (,) місяця червня (,) двадцять сьомого дня (.)

Перед нами (,) депутатами суду Головного Люблинського Трибуналу (,) з усіх воєвідств Польської Корони на теперішній тисяча шістсот восьмий рік вибраними й умандатованими (,—) коли припала з реєстру справа між боголюбивим отцем Гедеоном Балабаном (,) жидичинським архимандритом і всією капітулою жидичинської церкви під патронатом (св.) о. Миколая як позиваючими з однієї сторони (,) а народженим паном Василем Свищовським як пізваним з другої сторони (, — явилися обидві сторони для заслухання рішення цієї справи. А ця справа відноситься) до апеляції від декрету Луцького Городського Суду з («) Судових Років (»,) діючих у тисяча п'ятсот дев'ятдесят дев'ятому році і (включаючих) цю справу (як предмет апеляції) за припозвом із минулого року (.) Ця справа обіймає оскарження позиваючого проти пізваного (,) як помічника нижчеописаного вчинку (,)

[90] Бракує одного слова внаслідок наднищення документу.
[91] Бракує одного або двох слів внаслідок наднищення документу.
[92] Бракує одного або двох слів внаслідок наднищення документу.
[93] Цей документ написаний давньою українською мовою та обіймає три сторінки рукопису.

а саме наїзду (, доконаного) пізваним як помічником бл. п. вельможного Олександра Семашка (,) браславського каштеляна (,) луцького старости (,) на Жидичинський манастир (та на) спокійне мешкання позиваючої сторони і (заподіяння шкід у зв'язку з цим наїздом, як оце:) порубання та посічення дверей (,) вікон і столів (,) стріляння в церкву та прострілення позиваючого й інших осіб (,) які були в тому часі при ньому (,) кровопролиття на Божому місці і в мешканні позиваючого (,) виломання дверей у церкві (,) складів[94] і комор (,) зрабування й знищення церковних скарбів і іншого майна (,) яким завідував позиваючий (.) В цій справі позиваючі сторони запізвали пізваного на вищезгадані («) Луцькі Городські Рочки (»,) на яких пізваний закидав позиваючому (,) що цей не повинен мати locum standi[95] (в суді,) покликаючися на це (,) що він баніт (.) А позиваючий (,) показавши лист від його королівської мости (,) де (є мова) про сублевацію[96] баніції (,) домагався (,) щоб його допустити до справи (.) Про це сторони широко дискутували між собою (.) Після контроверсій цей Луцький Городський Суд (,) зрозумівши обидві сторони (, та зваживши) це (,) що його королівська мость своїм листом облегшив ту баніцію, наложену на позиваючого (,) і правом Сойму щодо духовних відложив її до найближчого Сойму (,) запевнивши (цим чином) позиваючому locum standi (,) наказав проекзеквувати справу проти пізваного (.) Пізваний апелював від цього декрету до Трибуналу (.) Суд цієї апеляції йому не допустив (,) про що він свідчив (.) Опісля обидві сторони широко дискутували про некомпетентність форума (.) Суд (,) зрозумівши (сторони) на основі (їх) контроверсій (, і,) признавши їм форум у своєму крузі справ (,) наказав пізваному (правно) поступати(.) Від декрету пізваний також апелював до Трибуналу (.) Суд допустив йому цю апеляцію і назначив обом сторонам рік (явки) на судові сесії волинського воєвідства (без припозвів.) Після виготовлення цієї апеляції (,) із-за цього (,) що та справа з певних причин не була успішна в бувших трибуналах (,) позиваючі (сторони) запізвали пізваного до (суду) теперішнього волинського воєвідства (,) про що цей декрет апеляції й припозву обширніше говорить (.) На нинішній сесії (,) яка правильно в цій справі припала (,) позиваючий (,) явившись особисто в суді (,) звелів трикратно покликати пізваного через возького пана Станислава Іздебського (.) Цей (на поклик) не відізвався і причини своєї неявки не подав (.) Тоді позиваючий за дозволом нинішнього Суду на[97]... нічому (,) що правильне (,) шкодити не бажаючи (,) Вашу мость

---

[94] Т. є пивниць.

[95] Locum standi, зн., місце ставлення особи; місце явки.

[96] Сублевація, зн. облегшення, зменшення, піднесення; від лат. sublevo, are.

[97] По всякій правдоподібності бракує двох або й більше сторінок документу, змісту яких важко додуматися.

як помічника в цьому ділі (т. є.) доконання насильного наїзду (,) що (, впрочому,) обширнішими словами й докладніше об'ясниться й докажеться (,) позивають Тебе (,) щоб Ти особисто й обов'язково явився на вищезгадану сесію та в усьому цьому усправедливився (.) Писано в Луцьку (, від) Народження Господа тисяча п'ятсот дев'ятдесят дев'ятого року (,) місяця травня (,) тринадцятого дня (.) Тому (,) одначе (,) що пізваний не арештував[98] і причини своєї неяви (,) як і перший раз, не подав (,) а позиваючий домагався дальшого ведення справи (,) нинішній Головний Трибунальський Суд (,) в дальшому ході цієї справи прихиляючися до посполитого права (. . .)[99], а тому (,) що пізваний вперто не повинувався праву (,) нинішній Суд накладає на пізваного (,) якому доказано вину (,) вічну баніцію й (заплату) відшкодування за грабіж (в сумі) шість тисяч сто двадцяти польських золотих (.) Для оголошення й опублікування тієї баніції, як також для переведення успішної екзекуції вищезгаданої суми (, Суд) відсилає його до Луцького Городського Суду (.) Цей Луцький Городський Суд (,) не вписуючи тієї справи в реєстр і не допускаючи сторін до жадних контроверсій (,) має наказати возьному (,) якого собі сторона вибере (,) проголосити й опублікувати цю баніцію на («) Луцьких Городських Рочках (»,) які вперше після шістьох тижнів від дати цього декрету зачнуть вирішувати судові справи (.) Після опублікування цієї баніції успішну екзекуцію вищезгаданої грошевої суми на всіх добрах пізваного (—) рухомих і нерухомих має зробити цей же Луцький Городський Суд чи будьякий інший суд і уряд (,) під юрисдикцією якого найшлися б будькі добра пізваного (,) якщо б пізваний сам утруднював (це зробити.) Це повинен (суд і уряд виконати) під (санкцією) вини (і кари,) поданих у посполитому праві (.) Це все для пам'яті записано в книги (, з яких) і цей випис видається (.) Писано в Люблині (. Після цього слідує нечиткий ініціял підпису, виконаний цим самим почерком, що й документ. На середині сторінки кругла печатка, витиснена на додатково наклеєному квадратику паперу. Внаслідок сплощення печатки не можна відчитати напису. По лівій стороні печатки написані латинкою й різним почерком такі прізвища:) Марцін Белдонський (,) депутат воєвідства ланчицького (і) Міколай Тиценіцький (,) підстароста і депутат велюнський (та згаданий вище ініціял прізвища. По правій стороні печатки є прізвища, написані також латинкою й різними почерками:) Войцех Шидловський (—) кустор кроновський депутат Ґран . . .[100], Андржей Чачкі (—) декан і депутат влоцлавський,

---

[98] Місце не ясне. Зміст поданий на сторінках, яких бракує, дав би вияснення цього місця.

[99] Зміст трьох рядків у документі не є ясний.

[100] Нечитко.

кантор позн...[101] (Нижче, під печаткою, на середині (—) нечиткий підпис. Під ним:) Кореґував Дворяцький (і згаданий вище двічі ініціял прізвища.)

ДОКУМЕНТ ч. 27

(Короткий зміст)

Ян Валевський, генеральний возьний волинського воєвідства, звітує в городському уряді про позов Гедеона Балабана на якогось Павла Поплавського, якого Г. Балабан мав тримати у в'язниці через кілька років. Згадка про якусь суму 10,000 золотих є неясна з огляду на брак багатьох слів у тексті.

ДОКУМЕНТ ч. 28

(Короткий зміст)

Говориться про Павла Поплавського, пана Ґроховського і Гедеона Балабана, одначе на основі поданого змісту не можна встановити якихсь певних відношень між цими особами і предмету судової справи.

ДОКУМЕНТ ч. 29

(Короткий зміст)

Продовжується справа, про яку згадано в документі ч. 28. Згідно з відміткою під документом, Павло Поплавський закидав Г. Балабанові, що цей ограбив його, тримав у в'язниці й бив. Суд визнав Г. Балабана невинним.

ДОКУМЕНТ ч. 30

(Короткий зміст)

Луцькі городські судові урядники повідомляють дня 23-го травня 1614-го року всіх, кому треба про це знати, що вони їздили до панів Степана і Левка Русіновичів берестецьких в цілі екзекуції 6,120 польських золотих, згідно з декретом Головного Люблинського Трибуналу, в користь Г. Балабана й його капітули. Згадані панове відмовилися заплатити подану суму грошей і заборонили ув'язнити себе в своїй маєтності Берестечко. Судові урядники звітують про це Головному Трибуналові в Люблині, у висліді чого на Русіновичів має бути наложена баніція.

---

[101] Нечитко.

Ar. 28

28 [illegible]

[illegible]

Так судовий процес покінчився зглядно корисно для Гедеона Балабана. Ця користь виміреня відшкодуванням за пограбовану в нього власність, яке має бути виекзековане польським урядом.

Неясним залишаються такі питання: а) Чому лише потомки Сасіна Русіновіча берестецького, т. є. Степан і Левко мали заплатити відшкодування 6,120 золотих, коли помічниками Олександра Сємашка в наїзді на Жидичинський манастир визнано не лише їх батька, але багато інших осіб (див. д. ч. 23). б) За противь присудові чекає Русіновичів кара баніції. Про грошеве відшкодування в сумі 6,120 зол. не згадується у випадку кари баніції, тоді, коли на Василя Свищовського наложено і баніцію, і заплачення відшкодування 6,120 зол. в) Коли відшкодування дорівнювало сумі 6,120 зол., чому уряд наложив його двічі в такій же самій сумі, іменно на Василя Свищовського і Русіновичів? г) У док. ч. 18 сказано, що Г. Балабан згідно з королівським декретом був проголошений банітом, у док. ч. 20 сказано, що баніцію наложено «privata autoritate» шляхом неправильної процедури Асесорського Суду.

МОВА

українських документів

Питання пізнання мови даного народу в різних періодах його історичного минулого в'яжеться головно з питанням пізнання писаних пам'яток того ж народу з цих періодів часу. Дослідження таких пам'яток має велике значення. Воно дає можливість пізнати правописні явища та вникнути в граматичну і синтаксичну будову мови, які були в даному чи даних періодах часу. Це значення збільшується пізнанням лексичного фонду, бо зміст пам'яток найчастіше відноситься до різних ділянок життя.

В. А. Розов, описуючи такі пам'ятки, говорить: «Скрізь і завжди люди купували, продавали, орендували, наймали, дарували, заповідали, ділили спадщину. Скрізь і завжди вони брали позики, віддавали майно в заставу, укладали всілякі економічні угоди, сварилися, сперечалися, **вступали в позови, подавали скарги** (підкреслення: В. Я). Скрізь і завжди були чиновники, що просили і одержували винагороду за свою службу. Так з'явилося безліч купчих, закладних, жалуваних грамот, прохань, **скарг, позовів і рішень про них відповідної влади»**[102] (підкреслення: В. Я.).

Ці пам'ятки-грамоти, яких найбільше відноситься до XIV-XV століть, були попереджені пам'ятками старокнязівської доби київської Русі (,) т. є здебільшого грецькими текстами, перело-

---

[102] В. А. Розов: «Значения грамот XIV-XV веков для истории малорусского языка» Киев, 1907, ст. 6.

женими на церковно-слов'янську мову й призначеними для церковних відправ, або готовими книгами, написаними староболгарською мовою, які принесено на Русь в добу її християнізації.

Говорячи про мову цих ранніх періодів історичного життя українського народу, слід прийняти за правду, що вже тоді існували дві мови: та, якою написані були згадані пам'ятки і та, якою говорили жителі Русі. Перша з них — це церковно-слов'янська, друга — це народня мова зі своїми фонетичними особливостями, які в міру історично-культурного розвитку українського народу і ходу його політичних відносин до інших слов'янських народів, кристалізувалися й поглиблювалися.

Та народна мова постепенно впливає своїм лексичним фондом і фонемами на церковно-слов'янську мову, а та знов своєю граматичною будовою і правописсю визначає шлях розвитку першої.

Цей взаємовплив діє через кілька століть, при чому в тому процесі елементи народної мови виявляються щораз сильніші, бо відповідніші для передачі людських думок і почувань, зв'язаних з буденним життям.

Від XIV століття церковно-слов'янська мова замітно поступається перед мовою народньою, а в XVI столітті витворюється вже своєрідна українська літературна, або книжна мова. Це мова з основами церковно-слов'янської із наверствуванням живої мови українського народу.

Як така, вона не відбиває повністю живої мови широких мас. Її словниковий фонд не включає усього багатства ідіомів і висловів, що були в розговірній мові. Це радше мова тогочасної інтеліґенції, яка в більшості рекрутувалася з жителів міст. Іншим родом мови інтеліґенції була мова бюрова або канцелярська.

Одним із джерел пізнання до певної міри такої канцелярської мови в ділянці юридично-судовій з кінця 16-го і початку 17-го століть, на тій частині України, що належала тоді до Польщі, є документи чч. 1, 2, 3, 4, 15, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 28.

Правописно-фонетичні особливості в українських документах

1. «Ѣ», яке ще в доісторичний період розвитку східньо-слов'янських мов відповідало приблизно дифтонґові іе із більш, то менш (як до позиції) закритим основним звуком «е», і яке в XIV-XVI ст. монофтонґізується в «и» (і), у документах транскрибується через: а) «є», нпр.: намєсникъ (д. ч. 1),[103] тоє свєтлици (д. ч.

[103] Документ число 1. У правописно-фонетичній, як також у морфологічній і синтаксичній частині подано тільки приклади.

3); б) «и», нпр.: светлици (д. ч. 3), наместникъ (д. ч. 1); в) дуже рідко перез «ѣ», нпр.: зо свѣта (д. ч. 24), вырозумѣвши (д. ч. 26), зо всѣхъ добръ (д. ч. 21). Це останнє явище слід пояснити наслідуванням традиційної церковно-слов'янської графіки.

2. Звук заднього ряду «ы» і звук переднього ряду «и» (вимоблявся досі «і») зливаються у звук середнього ряду «и», який відповідає тому ж звукові в сучасній українській мові. Доказом того явища є численні змішування цих букв у документах, нпр.: трыбунальскимъ (д. ч. 15, 25), трибунальскимъ (д. ч. 21), трибунальскихъ (д. ч. 26); причинъ (д. ч. 25), причыны (д. ч. 26), вписуючы (д. ч. 2), сведчилъ (д. ч. 26); шыроце (д. ч. 26), указавшы (д. ч. 26), иншихъ (д. ч. 1, 25); нинешнемъ (д. ч. 1, 21, 29), зраненымъ (д. ч. 1); Жидичинский (д. ч. 1, 21, 29) отживляючи (д. ч. 25), межы, грабежы (д. ч. 26). Змішування цих букв свідчить про те, що в живій мові вже не було різниці між звуками, які відповідали цим буквам, зн. було вже злиття, вислідом якого був теперішній звук «и».

Уживання в письмі «ы» і «и», двох різних графічних знаків, було продовженням традіційности форм.

Одначе в документах немає такого змішування «ы» і «и» після «к», «г», «х», нпр.: влоскихъ (д. ч. 3), трибунальскимъ, земскимъ, луцкимъ, жидичинский, инфлянтский, готский (д. ч. 21); другихъ, присяги (д. ч. 21); архимандритъ, прихиляючися (д. ч. 26). Після цих приголосних завжди є «и», а ніколи «ы».

Це пояснюється тим, що в староукраїнській (руській) мові ці консонанти були тверді і виступали в сполученні з «ы», отже були групи -кы, -гы, -хы. Потім відбулося пом'якшення і ці сполучення перейшли в -ки, -ги, -хи. Це так зване третє пом'якшення приголосних.

В українських грамотах XIV-XV століть в переважній більшості появляються сполучення -ки, -ги, -хи, хоч і випадки змішування тих сполучень і груп -кы, -ты, гы, хы, не є відсутні. Одначе, це змішування є зовсім відсутнє в документах, які відносяться до часу, коли вже наступило ствердіння «к», «г», «х» і коли «ы» і «и» вже злилися в один звук середнього ряду «и». Відсутність «ы» після приголосних «г», «к», «х» свідчить про строгість традиційної графіки, зв'язаної з часом появи сполучень -ки, -ги, -хи.

3. Процес диспаляталізації шиплячих «ж», «ч», «ш», «щ», який почався уже в давні часи, продовжується, нпр.: прочъ, фалшъ, (д. ч. 3), нашъ (д. ч. 2), претожъ (д. ч. 3), тежъ (д. ч. 3), тожъ (д. ч. 3), ижъ (д. ч. 1).

4. Процес твердіння м'якого «р», широко вживаного в староукраїнській (руській) мові і нерідко подибуваного в грамотах

(нпр.: писарь [5, 12, 32, 81], манастырѫ [31],[104] утриваленний у документах, нпр.: писара, манастыръ, добръ (у багатьох документах).[105]

5. Фонетичний закон переходу глухих «ъ», «ь» в голосні повного творення «о» і «е» завершений, хоч «е» передане всюди буквою «є», нпр.: церковъ» (д. ч. 21), що повстало з «цьркъвъ», «отецъ» (д. ч. 21), що повстало з «отьць», «подсудокъ» (д. ч. 21), що розвинулося з «подсѫдъкъ».

Ці глухі являються в документах тільки літерами, які служать, як засіб на позначення твердости чи м'якости попереднього приголосного, нпр.: урядъ, манастыръ, рукъ, ихъ, голосъ, часъ, писанъ, самъ, передъ, виделъ, былъ, въ, тутъ, заразомъ, панъ, добръ, тежъ, седелъ, мдлость, оповеданью, целованья, розказанья.

Той самий м'який приголосний «н», який в сполученні з наступним -ьє, -ья, -ью, здвоївся в сучасній українській мові, ще не є подвоєний у документах.

Одначе, поруч тих форм зі сполученнями -нья, -нью, подибуємо в документах також віддієслівні іменники без м'якого знака після «н» перед «я», «ю», нпр.: скасованя (д. ч. ;5), прислуханя (д. ч. 15), допущення (д. ч. 15).

6. Сполучення -ръ — + приголосний перетворені у відкритому складні на -ри —, нпр.: кривавити (д. ч. 1), окривавили (д. ч. 1).

7. Лябіялізація, т. є фонетичне явище, в якому «е» переходить в «о» після «ж», «ч», «ш», «щ», «дж», «j» перед наступним твердим складом, і яке ще не найшло свого завершення в XIV-XVстоліттях, має свою завершену форму в документах, за винятком «й», нпр.: **чо**ловека (д. ч. 1), **ничо**го (д. ч. 1), беспе**чо**нъ (д. ч. 1), на**шо**мъ (д. ч. 2), **шо**стого (д. ч. 3, 4), Бо**жо**го (д. ч. 3), су**жо**ныхъ (д. ч. 26), але **его, ее** (д. ч. 21).

8. Палятальність приголосних позначена м'яким знаком, нпр.: целова**нья** (д. ч. 3), мдло**сть** (д. ч. 3), і йотованими «я», «ю», «є», нпр.: при**ся**ги (д. ч. 26), Инф**ля**тский (д. ч. 21), отжив**ля**ючи (д. ч. 25), Корос**теля** (д. ч. 3), зби**тю** (д. ч. 2), росказа**нє**мъ (д. ч. 2).

9. Звук «ґ» переданий буквою «кг», нпр.: кгвалтомъ (д. ч. 1), кгродский (д. ч. 2), колекговъ (д. ч. 21), Кгроховский (д. ч. 23).

10. Наявне епентетичне «л», нпр.: зем**ли** (д. ч. 2), п**ля**мы (д. ч. 3), при дуже рідкій відсутності того ж, нпр.: земянинъ (д. ч. 2).[106]

---

[104] В. Розов: «Українські грамоти» т. I. Київ, 1928. Цифри в дужках означають число грамоти.

[105] Манастыръ з твердим «ръ» вперше відмічено в «Лексиконі» Памви Беренди, 1627 р.

[106] Поява епентетичного «л» відноситься до часу, коли губні приголосні ствердли і сполучилися з «j», мj — мл, пj — пл, бj — бл, вj — вл.

Ця рідкість доказує, що процес формування епентетичного «л» був майже повністю завершений з кінцем 16-го і з початком 17-го століть.

11. Характеристичною прикметою сучасної української мови є відсутність «т» у таких прислівниках як нпр.: «тоді», яке походить від тъгда тогди. У документах це «г» ще існує в цій другій формі, а саме «тогды» (д. ч. 3). Крім того прислівника часу нерідко подибуємо «кгди», при чому літери «кг» відповідають гартанному звукові «ґ».

12. Випадку перетворення невипадного «о» та «е» в «і» в закритому складі ще не находимо, нпр.: родовий відмінок множ. від «добро» є «добръ» (д. ч. 1, 15, 21, 25), а не «дібр», «человековъ», хоч перехідний ступінь такого перетворення, яким була переміна таких «о» і «е» в «у», де-не-де в документах зустрічається, напр.: помощникувъ (д. ч. 4), поруч «помщниковъ (д. ч.)

13. Церковнослов'янське «оу», що постало на українському ґрунті зі староболгарського носового «о» (ѫ), передане буквою подібною до грецької букви « » (ґама), нпр.: урядникъ (д. ч. 1). 4), думъ (д. ч. 4) поруч «домъ» (д. ч. 4).

14. М'якого знака в сполученнях «ск», «цк», «зк» у документах ще не подибується.

15. Титла в документах уживається для таких букв: в, и, д, т, л, н, сть, ш.

16. Прикметники утворені від іменників з кінцевим приголосним основи «н» здвоюють цей приголосний перед закінченням, нпр.: корона — коронний (д. ч. 21), сени — сенные (д. ч. 1).

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Іменники чоловічого роду з основою на «-о»

Однина

Називний відмінок

лист (д. ч. 1), поводъ (д. ч. 21, 26), панъ (д. ч. 1), манастыръ (д. ч. 1).

Родовий відмінок

повода (д. ч. 21), манастыра (д. ч. 3, 4, 21), писара (д. ч. 4), пана (д. ч. 2).

Давальний відмінок

поводови (д. ч. 26), ку манастыру, пану (д. ч. 2).

Повинно бути «поводу» подібно, як було «другу», «рабу»; «-ови» — це закінчення давального відмінка іменників чоловічого роду з основою на «-у», як це є у формі «синови». Виходить, що форми іменників чол. роду з основою на «-у» і «-о» в наслідок взаємовпливу змішувалися у відміні. Цей процес триває уже від 13-го століття.

В грамотах XIV-XV століть давальний відмінок іменника «манастырь» є «манастырю» (47, 58). Це доказ, що «р» було тоді ще м'яке.

З н а х і д н и й в і д м і н о к

листъ (д. ч. 2, 26), манастыръ (д. ч. 1), повода (д. ч. 21),[107] пана (д. ч. 3, 4).

Перші дві форми — це суто знахідний відмінок, який збігається з називним. Останні дві форми «пана», «повода» — це родовий відмінок, ужитий як додаток для відрізнення від підмета. В українських грамотах XIV-XV століть подибуємо чимало прикладів, які доказують, що іменники, які означають назви живих істот, мають ту саму форму в знахідному і родовому відмінку, а іменники, які означають назви неживих істот, мають однакові форми в знахідному і називному. Наведені приклади третього і четвертого іменників у наших документах потверджують це явище.

О р у д н и й в і д м і н о к

листомъ (д. ч. 1), голосомъ (д. ч. 1), манастыромъ (д. ч. 1), писаромъ (д. ч. 15).

У грамотах XIV-XV століть (29, 54) орудний відмінок іменника «манастыръ» є «манастыремъ». Це свідчить про те, що «р» тоді ще було м'яке, а в період писання наших документів воно вже було тверде.

М і с ц е в и й в і д м і н о к

в листе (д. ч. 2), в манастыре (д. ч. 1), в Бозе (д. ч. 1), в повете (д. ч. 2).

Форма «в Бозе» свідчить про утривалення другої палятталізації (к, г, х, >ц, з, с).

Множина

Н а з и в н и й в і д м і н о к

роки, помочники (д. ч. 4).

---

[107] поводъ, зн., позиваюча сторона, отже жива істота.

Приблизно до XIV століття гортанний «г» і задньоязикові «к», «х» змінювалися на «з», «ц», «с» перед «и» в називному відмінку множини, нпр.: намѣстники — намѣстници, подібно як у польській мові (ґ — дз, к — ц). Пізніше, одначе, такої переміни не завважується; «г», «к», «х» знов появляються перед «и». Такої переміни немає також у документах.

Родовий відмінок

выбранцовъ (д. ч. 4), гайдуковъ (д. ч. 4), бояръ (д. ч. 4). Невипадне «о» ще нігде не перетворилося в «і» в замкненому складі.

Давальний відмінок

поводомъ (д. ч. 21), помочникомъ (д. ч. 25). Отож сучасної форми з закінченням -ам, яка витворилася під впливом іменників жіночого роду «а-», «ja-» основ, у документах немає.

Знахідний відмінок

образы (д. ч. 4), помочникувъ (д. ч. 4), помочниковъ (д. ч. 4), урядниковъ (д. ч. 4). В грамотах XIV-XV століть ще зберігається стара форма знахідного відмінка, нпр.: сыни (3), старци (43). Лише в кількох випадках знахідний дорівнює родовому в іменників, що означають назви живих істот. У документах знахідний відмінок у таких іменників завжди збігається з формою родового відмінка.

Орудний відмінок

з помощниками (д. ч. 4), з шляхтичами (д. ч.), с полгаками (д. ч. 4), з луками (д. ч. 4), съ крилошаны (д. ч. 4), передъ депутаты (д. ч. 26).

До XV ст. домінує форма з закінченням «-ы» та «-и». Тільки дуже рідко появляється закінчення «-ами». У документах, навпаки: лише дуже рідко появляються закінчення «-ы»; домінуючим закінченням є «-ами».

Місцевий відмінок

на терминахъ (д. ч. 26), на рочкахъ (д. ч. 26), въ краєхъ (д. ч. 2).

Ці закінчення є спільні також для іменників жіночого і середнього роду.

Іменники чоловічого роду з основою на «-у».

Однина

Називний відмінок

судъ, статутъ

Родовий відмінок

меду (д. ч. 3), статуту (д. ч. 4), року (д. ч. 1)

Давальний відмінок
сынови (д. ч. 21), опекунови (д. ч. 21)

Знахідний відмінок
судъ (д. ч. 21), домъ (д. ч. 4)

Орудний відмінок
судомъ (д. ч. 21)

Місцевий відмінок
в року (д. ч. 1, 3), повете (д. ч. 1, 3).

Явище граматичної аналогії вплинуло на змішування відмінкових закінчень, нпр.: «поветъ» має закінчення «е» в місцевому відмінку замість «у».

Множина

Називний відмінок
роки, шляхтичове (д. ч. 4)

Родовий відмінок

Тут замітне сильне помішання, чи пак злиття форм іменників з основами на «-о» і «-у», у висліді чого всі приймають закінчення «-овъ» (з малими винятками, нпр.: бояръ), яке пізніше перетворилося на «-ів»; нпр.: выбранцовъ (д. ч. 4), гайдуковъ (д. ч. 4), сведковъ (д. ч. 21), поводовъ (д. ч. 25), скарбовъ (д. ч. 26), складовъ (д. ч. 25).

Зустрічається також скорочена форма родового відмінка множини іменника «день», яка є ідентична з формою називного відмінка однини, нпр.: пять день (д. ч. 4).

Давальний відмінок
Зустрічаються тільки закінчення «-омъ».

Знахідний відмінок

Тут знаходимо це саме явище, що й в знахідному відмінку множини іменників з основою на «-о», т. е.: форма знахідного відмінка для назв живих істот дорівнює їх формі у родовому відмінку, а форма знахідного відмінка для назв неживих істот є та сама, що й форма називного відмінка.

Орудний відмінок

Закінчення «-ами» є спільне для всіх іменників чоловічого роду з основами на «-о» «-у», хоч і закінчення «-ы» також ще зовсім не зникло, нпр.: з депутаты (д. ч. 26).

Місцевий відмінок
(див. «Іменники чоловічого роду з основою на «-о», множина, місцевий відмінок).

Іменники чоловічого роду з основою на «-і»

Таким іменником у документах є «гость». Одначе, він являється тільки в деяких формах множини і форм однини не можна розглядати.

В називному відмінку множини є «гости» (д. ч. 3), в орудному «гостьми» (д. ч. 3, 4) і «гостями» (д. ч. 4), а в родовому «гостей» (д. ч. 3).

Давня форма цього іменника в родовому відмінку множини була «гостьи», «гостии»; наведена в документах відповідає уже сучасній формі.

Іменники жіночого роду з основою на «-а».

Однина

Називний відмінок
рана (д. ч. 1), причина (д. ч. 1)

Родовий відмінок
капітулы (д. ч. 21), причины (д. ч. 1), стороны (д. ч. 26)

Давальний відмінок
кривдє (д. ч. 21), шкодє (д. ч. 21)

Знахідний відмінок
рану (д. ч. 1), мєдницу (д. ч. 3), трутизну (д. ч. 3)

Орудний відмінок
стороною (д. ч. 3)

Місцевий відмінок
в справє (д. ч. 26), на дорозє (д. ч. 2).

В давальному і місцевому відмінках «ѣ» транскрибується через «є».

У документах зустрічається також іменник чоловічого роду «владика», який відміняється за іменниками жіночого роду, закінченими на «а». В давальному відмінку є «владицє»; «к» перед «ѣ» перетворене на «ц» згідно з законом другої паляталізації. Це саме явище відноситься до наведеного іменника «дорога», в якому «г» перетворене на «з» в місцевому відмінку.

Множина

Називний відмінок

справы (д. ч. 21), особы (д. ч. 3), раны (д .ч. 28)

Родовий відмінок

коморъ (д. ч. 26), книгъ (д. ч. 3), кривдъ (д. ч. 4), особъ (д. ч. 26).

Атож родовий відмінок множини не має закінчень, а лише чисту основу іменника.

Давальний відмінок

сторонамъ (д. ч. 28)

Знахідний відмінок

справы (д. ч. 1), раны (д. ч. 28), грабєжи (д. ч. 28)

Орудний відмінок

з рушницами (д. ч. 4), особами, винами (д. ч. 26).

Форми місцевого відмінка множини не подибано в документах. Вона кінчалася на «-ахъ» і вплинула на витворення таких самих закінчень в іменників чоловічого і середнього роду в цьому ж відмінку.

Іменники жіночого роду з основою на «-я»

Однина

Називний відмінок

зємля (д. ч. 1)

Родовий відмінок

зємли (д. ч. 2)

Давальний відмінок

воли (д. ч. 19)

Знахідний відмінок

нєдєлю (д. ч. 2), баницию (д. ч. 26)

Орудний відмінок

юрысдыкциєю (д. ч. 26)

Місцевий відмінок

на нєдєли (д. ч. 21), въ зємли (д. ч. 2)

Форм множини не подибано в документах

Іменники жіночого роду з основою на «-і»

Множина

Називний відмінок
милость (д. ч. 1), смерть (д. ч. 1), срокгость (д. ч. 4)

Родовий відмінок
мость (д. ч. 1) знаемости (д. ч. 3), памяти (д. ч. 28), смерти (д. ч. 19)

Давальний відмінок
верности (д. ч. 19), ку ведомости (д. ч. 2)

Знахідний відмінок
мость (д. ч. 1), смерть (д. ч. 1), верность (д. ч. 15), боязнь (д. ч. 4)

Орудний відмінок
смертю (д. ч. 21)

Місцевий відмінок
на маетности (д. ч. 2)

Форми множини не найдено, за винятком орудного відмінка множини від «мость», т. е. «мостями» (д.ч. 19).

Іменники середнього роду

Однина

Називний відмінок
месце (д. ч. 4)

Родовий відмінок
права (д. ч. 4), воеводства (д. ч. 15)

Давальний відмінок
праву (д. ч. 26), зналезеню (д. ч. 19)

Знахідний відмінок
войско (д. ч. 4), серебро (д. ч. 4), золото (д. ч. 4)

Орудний відмінок
правомъ (д. ч. 4), небезпеченствомъ (д. ч. 4), розказанемъ (д. ч. 2)

Місцевий відмінок
при збитю (д. ч. 2), на воеводстве (д. ч. 28), праве (д. ч. 26)

Множина

Називний відмінок
имена (д. ч. 21), окна (д. ч. 4)

Родовий відмінок
добръ (д. ч. 1, 15, 21, 25), воротъ (д. ч. 4), воєводствъ (д. ч. 15), оконъ (д. ч. 26)

Форми давального відмінка не найдено.

Знахідний відмінок
окна (д. ч. 4), добра (д. ч. 21)

Орудний відмінок
словы

Місцевий відмінок
в мєстцахъ (д. ч. 4), добрахъ (д. ч. 26)

Наведені приклади іменників середнього роду у різних відмінках доказують, що їх форми майже зовсім такі, як були в староукраїнській (руській) мові, з відміткою, що «ъ» в орудному відмінку однини перетворений уже в «о». Давального відмінка множини не найдено і не можна встановити, чи його закінчення не зазнало зміни, т. є. чи було «-омъ», чи може було вже перетворене на «-амъ» під впливом іменників жіночого роду основ на «-а» цього ж відмінка.

Прикметники

Повні нестягнені форми прикметників є в значно переважаючій більшості, нпр.: велебный Гедеонъ (д. ч. 1), хвала Божая (д. ч. 1), право посполитоє, мєсцє спокойноє и безпечноє (д. ч. 4), маєтность мою манастырскую (д. ч. 4), маю протєстацию обтяжуючую (д. ч. 29), жолтыє плямы (д. ч. 3) і т. пд.

Короткі прикметники зустрічаються в функції присудка, нпр.: тепересми хоръ (д. ч. 3), не вєдаю єсми живъ буду (д. ч. 3).

Займенники

В грамотах XIV—XV століть уживаються три фроми особового займенника: «азъ», «ꙗзъ», і «ꙗ». Форма «ꙗ» є виключною формою першої особи однини особового займенника в документах. Відмінкові форми особових займенників, питальних, вказівних і означальних мають певну схожість з формами займен-

ників у староукраїнській (руській) мові і велику схожість з формами займенників у сучасній українській мові.

Головні різниці між формами староукраїнськими і формами в документах є такі: а) у документах не подибуємо «ъ» в давальному і орудному відмінках однини особового займенника «я», нпр.: мънѣ (стар. укр.) — мнѣ (д. ч. 1), мнє (д. ч. 4); б) зникла двоїна; в) форма знахідного відмінка третьої особи усіх родів злилася з формою родового відмінка, як і в сучасній українській мові; г) староукраїнський займенник «чьто», який після занепаду глухого «ь» перетворився в «што», «шчо» і сучасне «що», має в документах форму «што»; ґ) форма староукраїнського вказівного займенника «тъ» в називному і знахідному відмінках перетворена на форму «тотъ», а форма жіночого і середнього роду в називному і знахідному відмінках стає повною: та — т а я, ту — т у ю, то — т о є; д) занепав м'який знак у середині в формах означального займенника «весь», «вься», «вьсе»; е) форми присвійних займенників «наш», «ваш» «свій» відповідають формам присвійних займенників сучасної української мови.

Числівники

У документах здебільшого подибуємо числівники рядові складені, нпр.: року тысєча петсот осемъдесет деветого, месеца мая, двадцат третего дня (д. ч. 1); въ тысєча петсот деветдесет второмъ (д. ч.2); року Божого нароженья тисєча деветдесет шостого, месеца априля, двадцет шостого дня (д. ч. 3); от двадцат первого до двадцат петого дня (д. ч. 4).

Як бачимо, у складених рядових числівниках тільки останнє слово має прикметникову форму і тільки воно відміняється. Наявности чи відсутности м'якого або твердого знака після приголосного «т» в середині і на кінці числівників не вдалося устійнити, бо для тієї букви завжди уживається титла в цій частині мови.

Дієслова

1. Дієйменники (інфінітиви) кінчаються на «-ти», нпр.: взяти (д. ч. 1), визволити (д. ч. 3), быти (д. ч. 3), витати (д. ч. 3), забити (д. ч. 4), записати (д. ч. 3), замордувати (д. ч. 4), грабити (д. ч. 4), розобрати (д. ч. 4).

Скороченої форми на «ть», яка вживалася в XVII ст. майже на рівних правах з формою на «ти», в документах немає.

2. З дієслівних форм теперішнього часу найчастіше зустрічається атематичне[108] «єсмь». Засадничо воно появляється не як

[108] Атематичне дієслово — це таке, в якому особове закінчення приєднувалося безпосередньо до основи. Тематичне дієслово — це таке, в якому між основою і особовим закінченням є голосні «е» або «и».

окреме самостійне дієслово, а як складова частина перфекта. В першій особі однини воно має закінчення «и» (есми) замість частішого закінчення в давніших пам'ятках «ь» (есмь), нпр.: питалъ есми ихъ хтобы таки были (д. ч. 3), есми сиделъ (д. ч. 3), которымъ еслми поведилъ (д. ч. 3), былъ есми (д. ч. 3), ихъ есми рукою своею привиталъ (д. ч. 3).

Друга особа однини відповідає формі найдавніших пам'яток, т. є. «еси», нпр.: который еси былъ (д. ч. 15).

Для третьої особи однини уживається також стара форма «есть», нпр.: и то для памяти есть записано; и сей выписъ есть выданъ.

Для букви «т» уживається титла. В першій особі множини замість давнього «есмъ» маємо «есмо», нпр.: есмо были (д. ч. 3); в другій особі «есте», нпр.: есте были (д. ч. 3); форма «суть» для третьої особи однини не зустрічається.

3. Замість колишнього імперфекта і аориста уживається складна форма — перфект.

4. Перфект утворювався з дієприкметника на «-лъ», «-ла», «-ло» відмінюваного дієслова і форм дієслова «быти». Це допоміжне дієслово «быти» зникло найперше в третій особі однини, а згодом у першій і другій і тим чином постали форми минулого часу, т. є. чисті дієприкметники, які затратили значення дієприкметників і прибрали виключно значення дієслів.

У документах є форми перфекта (див. приклади подані під «2») і форми чистого дієприкметника зі значенням дієслова минулого часу.

5. Дієслова минулого часу, наявні в документах, нпр.: збилъ (д. ч. 1), зранилъ (д. ч. 1), приправилъ (д. ч. 1), справовалъ (д. ч. 2), зезналъ (д. ч. 2), седелъ (д. ч. 3), былъ (д. ч. 2), оповедалъ (д. ч. 3), виделъ (д. ч. 3).

6. Плюсквамперфект (давньоминулий час), який в староукраїнській (руській) мові утворювався з допоміжного дієслова «быти» в теперішньому часі (есмь, еси, есть, есмо, есте, суть) і форми передминулого часу (нпр.: послалъ былъ), і який ще в такій формі рясно появляється в пам'ятках XIV—XV ст., у документах зустрічається в упрощеній формі, а саме, втратив допоміжне дієслово «быти» в формі теперішнього часу, нпр.: кгде я былъ се зачинилъ (д. ч. 1), замість «кгде я былъ есмь се зачинилъ»; поймавши отдали были (д. ч. 1), замість «поймавши суть были отдали».

7. Майбутній час у документах має звичайно форму складену аналітичну, т. є. зложену з дієйменика відповідного дієслова і форми майбутнього часу допоміжного дієслова «быти», нпр.: тожъ я васъ витати буду (д. ч. 3); протестацию зъ нимъ чинити буду (д. ч. 28). Дієслова доконаного виду уживаються в правильній нескладеній формі, нпр.: справлюсе (д. ч. 28), припадетъ

(д. ч. 28). Складної синтетичної форми майбутнього часу, утвореної з дієйменника і допоміжного дієслова «имати», не подибуємо.

8. Наказовий спосіб утворюється від основи теперішнього часу, нпр.: претожъ целуйтє руки своє (д. ч. 3).

9. Умовний спосіб звичайно утворюється за допомогою частки «бы», яка займає свобідне місце, долучуючись до частин мови в реченні, найчастіше до займенників, нпр.: питалъ єсми ихъ хтобы таки были и комубы служили (д. ч. 3).

10. Двоїни в документах немає.

11. Супін злитий з інфінітивом.

Дієприкметники

У документах є дієприкметники активні і пасивні, теперішнього і минулого часу.

Активні дієприкметники теперішнього часу: будучихъ (д. ч. 26), лежачихъ (д. ч. 21), припадаючихъ (д. ч. 26) і т. пд. Форму на «-чий» находимо уже в грамотах XIV—XV ст. (54, 55, 81, 93), за винятком слова «будущий», яке принимало суфікс «ущ» (65, 75). У документах цей суфікс уже заступлений шиплячим «ч».

Активні дієприкметники теперішнього часу відміняються як прикметники.

Активні дієприкметники на «-лъ», «-ла», «-ло», які входили в склад перфекта і плюсквамперфекта, перетворені вже засадничо в дієслівні форми минулого часу. Де-не-де подибуємо також форму дієприкметника на «-лий», що розвинулася з форми дієприкметника на «-лъ», і яка пізніше перетворилася в форму, що її маємо в сучасній українській мові, нпр.: потомка зошлого (д. ч. 21), при зошломъ Алєксандру Сємашку (д. ч. 21).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу на «-мий» зустрічаються дуже рідко, нпр.: добрахъ рухомихъ (д. ч. 15, 19, 26), знаємихъ (д. ч. 4).

Зате є багато дієприкметників переємного (пасивного) стану минулого часу на «-ний» згл. «-ньй», нпр.: отцеви вишпомєнєному (д. ч. 21), отецъ твой прєрєчоный (д. ч. 21), со стороною позваною (д. ч. 19), на того зранєного (д. ч. 1).

Також находяться прикметники, які розвинулися з дієприкметників, і які прибрали значення іменників, нпр.: на вшелякихъ добрахъ п о з в а н о г о лежачихъ (д. ч. 21); подданныхъ (д. ч. 4).

У присудковій функції звичайно уживається коротка форма дієприкметника, нпр.: который єсть правомъ посполитымъ о б в а р о в а н ъ (д. ч. 4); сей выписъ подъ печатю кгродского єсть в ы д а н ъ (д. ч. 3); справа п р и в о л а н а будєтъ (д. ч. 19); через витанє рукъ тыхъ особъ з а р а ж о н ъ (д. ч. 3); и нє будучи б є с п є ч а н ъ (д. ч. 1) і т. пд.

Пасивні дієприкметники минулого часу на «-тий» находимо здебільшого в короткій формі в присудковій функції, нпр.: черезъ витанє рукъ тыхъ особъ о т р у т ъ (д. ч. 3).

Дієприслівники

Тексти документів замітні частим уживанням дієприслівників теперішнього часу, нпр.: нє будучи (д. ч. 1), повєдаючи (д. ч. 3), оповєдаючи (д. ч. 1), жалуючи (д. ч. 3), оферуючи (д. ч. 29), нє маючи (д. ч. 1), отживляючи (д. ч. 21), нє хотєчы (д. ч. 26), нє вписуючы (д. ч. 26), нє припущаючы (д. ч. 26) і т. пд., а ще більше уживанням дієприслівників минулого часу,[109] нпр.: учинивши (д. ч. 1), махнувши (д. ч. 3), поймавши (д. ч. 1), становши (д. ч. 1), нє допустивши (д. ч. 21), нє скончивши (д. ч. 21), нашедши (д. ч. 1), приєхавши (д. ч. 4), порозумєвшисє (д. ч. 4), поодиравши (д. ч. 4).

Прийменники

Засадничо прийменники уживаються з відмінками, з якими вони уживаються і в сучасній українській мові.

Прийменник «з» керує орудним відмінком, нпр.: зъ руками (д. ч. 3), з луками (д. ч. 4), з ощепами (д. ч. 4), з оружємъ (д. ч. 4), зъ отцомъ владыкою луцкимъ (д. ч. 3), з великимъ окрикомъ (д. ч. 4), з нимъ (д. ч. 29), с полгаками (д. ч. 4), съ крилошаны (д. ч. 4), с писаромъ (д. ч. 21), с тым (д. ч. 4).

Прийменник «зъ» уживається засадничо тоді, коли наступне слово починається з голосного або дзвінкого приголосного, а «с», коли наступне слово починається з глухого приголосного. Одначе є й випадки порушення цього закону, нпр. съ гостми (д. ч. 3), зъ середы (д. ч. 4). В одних випадках твердий знак уживається після цього прийменника, в других його немає. Це вказує на те, що цей знак уже не мав звукової вартости, а наявність його на письмі пояснюється діючим ще впливом традиційних форм правопису.

Цей прийменник уживається також з родовим відмінком, нпр.: с повинности (д. ч. 4), витяг с книгъ (д. ч. 26), з двадцатого дня (д. ч. 4), зъ избы (д. ч. 3).

Прийменник «до» уживається з родовим відмінком, нпр.: до менє (д. ч. 3), до свєтлици (д. ч. 3), до книгъ (д. ч. 3).

Прийменник «у» уживається з родовим і місцевим відмінками, нпр.: у себе (д. ч. 3), у сєнєхъ (д. ч. 1).

---

[109] Дієприслівники теперішнього і минулого часу утворилися з форми жіночого роду активних дієприкметників теперішнього і минулого часу називного відмінка однини. Напр.: форма чол. роду в тепер. часі від «повєдати» була «повєдая», форма жін. роду «повєдаючи», і серед. роду «повєдая». Форма чол. роду в мин. часі від цього дієйменника була «повєдав», жін. роду «повєдавши» і серед. роду «повєдавъ».

Прийменники «передъ» і «подъ» уживаються з орудним відмінком, нпр.: передъ мною (д. ч. 3), передъ нами депутаты (д. ч. 26), подъ окомъ правымъ (д. ч. 1), подъ печатю городскою (д. ч. 3).

Прийменник «на» уживається зі знахідним відмінком, нпр.: нашедши на манастыръ Жидичинский, на церковъ святую (д. ч. 1), наездъ на премеченого повода Гедеона Балабана (д. ч. 21). Цей самий прийменник керує також місцевим відмінком, нпр.: на добровольной дорозе (д. ч. 2).

Прийменник «ку» уживається з давальним відмінком, нпр.: ку дверомъ (д. ч. 3), ку записаню (д. ч. 3), ку манастыру (д. ч. 2).

Прийменник «противъ», «противко» уживається з давальним і родовим відмінком, нпр.: противъ отцеви твоему (д. ч. 21), противъ єму (д. ч. 21), противъ помочникови (д. ч. 15), поруч: противъ помощника (д. ч. 21), напротивко отца Гедеона Балабана (д. ч. 15), противко принципалови (д. ч. 28).

Прийменник «при» керує місцевим відмінком, нпр.: при владыце луцкомъ (д. ч. 3), при которомъ збитю (д. ч. 2).

Прийменник «въ» керує місцевим і знахідним відмінками, нпр.: в повете луцкомъ (д. ч. 2). грабежъ въ грошахъ готовыхъ и въ иншихъ речахъ (д. ч. 2), подати въ руки (д. ч. 2), въ неделю мясопустную (д. ч. 2).

Прийменник «за» керує орудним відмінком, нпр.: за которою ихъ дей пофалкою (д. ч. 1), за власнымъ розказанемъ (д. ч. 2).

Прийменник «отъ» уживається з родовим відмінком, нпр.: отъ возного (д. ч. 2), отъ кривдъ (д. ч. 4).

Прийменник «черезъ» уживається зі знахідним відмінком, нпр.: черезъ сей нашъ листъ ознаймуемъ (д. ч. 2). черезъ писанье свое (д. ч. 3).

ПОЛЬСЬКЕ СЛОВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ

Найзамітніші слова:

Барзо (д. ч. 3), видиломъ (д. ч. 1), жебы (д. ч. 1), якимколвекъ правомъ (д. ч. 25), меновите (д. ч. 1), умысльне (д. ч. 4), трапили небезпеченствомъ (д. ч.4), срокгость (д. ч. 3), водлугъ (д. ч. 4), гдеколвекъ (д. ч. 15), приволана (д. ч. 15, 19, 21), абысьте (д. ч. 21), вшелякою (д. ч. 1), теды (д. ч. 26), з владзы (д. ч. 26), подступцы (д. ч. 3), пенежней (д. ч. 26), налязши (д. ч. 26), ознаймуемы (д. ч. 2), державца (д. ч. 3), з умыслу (д. ч. 3), кгды (д. ч. 3), поневажъ (д. ч. 26), по выстю (д. ч. 26).

ЛАТИНСЬКЕ СЛОВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ

Найзамітніші слова:

Consens (д. ч. 10), vidimus (д. ч. 10), locum standi (д. ч. 26), шкрутеньюмъ (д. ч. 19, 26), шкрутаторовъ (д. ч. 19), юрисдикция (д. ч. 26), екзекуция (д. ч. 26), баниция (д. ч. 26), сукцесии (д. ч. 25), контровертовали (д. ч. 26), сублевация, confirmatia (д. ч. 19), і багато інших слів. Вони дісталися сюди внаслідок уживання їх у польському судівництві. —

СИНТАКСИЧНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ

Документи замітні довгими складеними реченнями, в яких немає розділових знаків.

Найчастіше вживаною формою дієслова є дієприкметники і дієприслівники, які значно витискають форму головного дієслова і утруднюють перекладання тексту виписів по лінії вірного задержання порядку цих форм паралельно до їх розміщенння в документах та змушують до поділу довжезних складених речень на меншу скількість таких речень і добавлення їм дієслів для яснішого з'ясування думки. Ці добавлені дієслова, як зрештою й всі інші додані слова і розділові знаки, є взяті в дужки. Одначе ці вставки в нічому не змінюють основної думки речень, ні повноти змісту речень, ні не є вони добавленням за рахунок виелімінування якогось важного слвоа з документу. Нерідко треба було один з багатьох дієприслівників чи дієприкметників замінити особовою формою дієслова, щоб отримати коротше складене речення. Без цих примінень переложений текст був би досить трудний до читання, а одно речення дорівнювало б обсягові тексту цілого документу, або, в кращому випадку, частині того тексту, якої приблизно скількість слів була би 250.

В загальному будова речень не прозора і часто заплутана. Стиль сухий, замітний шабльоновістю і подібністю висловів і фраз. Змісти розповідей чи звідомлень повторяються часто в одному й тому самому виписі, під тією самою датою.

В лексичному фонді багато синонімів, плеоназмів і чужих — польських і латинських слів. —

ПОЛЬСЬКІ ДОКУМЕНТИ

Вісімнадцять документів є написані польською мовою кінця 16-го і початку 17-го століть. Це є: д. ч.: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 27, 29, 30.

Ця мова замітна багатьома макаронізмами і дієсловами переємного (пасивного) стану. Речення довгі, подібно як і в документах українською мовою. Брак інтерпункцій. Часто повторяються ті самі частини розповідей чи звідомлень в одному й тому самому документі.

МОВНА ЛІТЕРАТУРА

[1] В. А. Розов: Значение грамот XIV—XV веков для истории малорусского языка. Київ, 1907.

[2] В. А. Розов: Українські грамоти, т. I, XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928.

[3] О. Шахматов, Аг. Кримський: Нариси з історії української мови. Київ, 1924.

[4] П. Житецький: Очерк звуковой истории малорусского наречия, Київ, 1876.

[5] St. Smal-Stockyj und Th. Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913.

[6] Ст. Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов. Прага, 1927.

[7] П. Бузук: Нарис історії української мови. Київ 1927.

[8] О. Колесса: Погляд на історію української мови. Прага, 1924.

[9] А. Кримський: Історія правопису. Записки ВУАН, XXV, Київ, 1929.

[10] Л. А. Булаховський: Питання походження української мови. Академія Наук Української РСР, Київ — 1956.

[11] Ф. Т. Жилко: Нариси з діялектології української мови. Державне Учбово-Педагогічне Видавництво «Радянська Школа», Київ — 1955.

[12] Українська загальна енциклопедія. Під головною редакцію Івана Раковського; Львів—Станиславів—Коломия, ст. 556-584.

[13] О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко: Історична граматика української мови. Державне Учбово-Педагогічне Видавництво «Радянська Школа», Київ — 1957.

[14] П. П. Плющ: Нариси з історії української літературної мови. Державне Учбово-Педагогічне Видавництво «Радянська Школа», Київ — 1958.

Григор Лужницький

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

І ЧАСТИНА

Стара доба українського театру від XI ст. до 1619 р.

ВСТУП

Історія українського театру, це історія одної із найстарших ділянок української культури й рівночасно, українське театрознавство, це одна із наймолодших українських наукових ділянок. Причиною цього є те, що український театр, який являється невід'ємною частиною українського культурного життя, не був досі предметом наукових дослідів а навпаки, як театр так і драма являлися, згідно з твердженням дотеперішніх дослідників, підвідділами історії літератури чи етнографії й їх досліджувано тільки із цього боку.

Таким чином, предметом досліду стала головно драма, тобто сценічний матеріял а із поля наукових дослідів усунено як з одного боку, подавача, тобто актора, з уваги на його відношення до мистецько-театрального вияву та театральних засобів, так з другого боку знову й самого сприймача, тобто публику — глядача. Рівночасно з цим предметом досліду не могли стати усі ці сценічно-театральні вартості, які разом із цінноцами гри актора, обстановок, виведенням на сцені маскою чи світлом творять те суцільне, що його звемо театром. Головними причинами опізнення розвитку історії театрознавства, як окремої наукової ділянки, були, на нашу думку, історія літератури й історія етнографії. Не зрозуміння драми-п'єси й трактування її як мовного чи літературного пам'ятника[1] а не як сценічного матеріялу, було цією основною помилкою історії літератури, яка не тільки опізнила розвиток театрознавства, але й у великій мірі припинила його

[1] Порів. дискусія В. Резанова з В. Перетцом в «Записки Історично-філологічного Відділу УАН» в Києві, кн. XV. 1927. стор. 227-230.

ріст. Не в меншій мірі причинилася до того й історія етнографії, яка основні первні початків театру, що скривалися у народніх обрядах, не старалася розглянути із театрального боку, ціллю своєю вважаючи антропологічний, соціологічний чи первісно-культурний підхід.[2]

Ці фальшиві підходи чи то історії літератури, чи то історії етнографії в першу чергу дуже від'ємно відбилися на дослідах слов'янського театрознавства взагалі а історії, чи радше на початках історії українського театру зокрема. Сьогоднішні досліди слов'янської драми й театру виявили основну правду, що так як «з міту створилася грецька драма, як з літератури й товариського культу французька, як зі саґи й історії англійська й німецька, так південно-слов'янська національна драма постала з баллади»,[3] що більше, коли сьогоднішні досліди ствердили, що «слов'янська драма є своерідним типом драми, який відзначається ліризмом, основаним на елементах народньої поезії і така драма стане колись зразком нової драми»[4] — нашим завданням буде саме відтворити із сивої давнини ці саме характеристичні елементи праукраїнського театру й праукраїнської драми, що їх український театр не одержав у спадщині ні від грецького, ні від якого небудь іншого західньо-европейського театру, бо від їх мав і має у собі ще з померклих, забутих віків. Ці театральні елементи нерозлучно зв'язані як з одного боку з природою, серед якої жили наші предки, так з другого боку із прикметами української вдачі, духовости й світогляду.

На чоло аналізи українського народнього світогляду вибивається перш усього емоціональність і сентименталізм, чутливість і ліризм.[5] Ці прикмети виявляються головно в естетизмі українського народнього життя, в його обрядовості. Одною із характеристичних сторінок емоціоналізму і є український гумор, цей глибокий вияв артизму української вдачі. Враз із цими рисами йдуть в парі дальші: неспокій і рухливість, більш психічні, як зовнішні риси й в основі своїй звязані з певним артизмом натури, зі стремлінням до переходу в усе нові й нові форми. Немає сумніву, що одним із головних моментів історичного розвитку цих же рис українського національного характеру треба вважати постійне тло української історії, природу України. Цією основою усталення психічних рис українців був перш усього степ.[6] Те почуття безмежно-могутнього, безмежно-великого, що викликають море, ліс і гори находимо й в степу. Степ лучить у собі ширину й

---

[2] А. Кримський, Розвідки ... 14—20.

[3] Camilla Luzerna ...

[4] St. Mladenow ...

[5] Д. Чижевський, Нариси ..., 15—20.

[6] Інакше П. Феденко «Вплив історії ... Пор. І. Мірчук «Світогляд ..., Б. Крупницький «До світогляду ...»

розмах красвиду з буйним розквітом життя природи, вяже зі собою естетичне а враз із ним релігійне почуття.

Коли ж ми із театрального боку приглянемось рисам українського народнього характеру, то зразу ж завважимо, що емоціональність, чутливість, гумор, естетизм, чи навіть психічна рухливість — це ж елементи, на які складається духова сторінка як автора, так і актора-подавця чи сприймача-глядача, тобто цих основних трьох факторів театрального мистецтва. Таким чином треба шукати прапочатків історії українського театру тільки у первісному, народньому, танково-музичному мистецтві, для якого сценою був степ, бо на ньому відбувалася танкова, поетично-музична дія.

Першим, що завдав рішучий удар нашій традиційній схемі періодизації у трактуванню усьої словесности у нашій літературі був М. Грушевський.[7] «Він рішуче й безкомпромісово поставив найстарші твори усної поезії на сам початок розвитку українського словесного мистецтва а також дальші періоди письменницького розвитку переплів дослідами про різні роди усної словесности, всюди там, де письменницькі й усні словесні твори своєю ґенезою часово сходилися. Це нове упорядкування матеріялу показалося єдино-доцільним, не лише з уваги на свою хронологічну послідовність, але також тому, що в зовсім новому світлі поставило нам перед очі справу взаємин між усною і писаною поезією та важні сюжетні й стилістичні звязки чи аналогії».

І в слід за тим, М. Грушевський[8] розглядаючи найстарші твори усної поезії як початок розвитку українського словесного мистецтва, відчинив ворота до досліду прапочатку історії українського театру. Він перший, обговорюючи на сторінках своєї історії літератури основні елементи театру, р и т м, т а н о к і згодом щойно д р а м а т и ч н у д і ю, заклав підвалини під історію українського театру.

Театрознавство у Західній Европі уже давно старалось стати самостійною науковою дисципліною, та на жаль, усі спроби не зуміли відокремити історію театру від інших дисциплін. Театрознавчі досліди поодиноких епох історії театру а то навіть і спеціяльні праці із цієї ділянки, ніяк не могли вийти на шлях усамостійнення театрознавства, як наукової дисципліни.[9]

Підчас, коли західньо-европейські дослідники старались схопити й точно означити елементи театру,[10] щоб мати можність покласти підвалини під початки історії театру, в українській науці (в неменшій мірі як і у дослідників інших словянських літератур) до майже найновіших часів існує неясність поглядів на

[7] Др. М. Гнатишак, Історія..., 22.
[8] Іст. Укр. Літ. I, 29—39, 43, 77.
[9] Лужницький, Праукр. театр...
[10] A. Kutscher, Die Elemente... J. Gregor, Weltgeschichte...

«драматичність» і «сценічність», брак поділу між драматичним письменством і інтерпретацією його, театром. Ціла низка українських літературознавців[11] йдучи втертими шляхами, стверджують існування «зародків драматичних (в розумінню театральних) елементів в українських людових обрядах», але за виїмком М. Грушевського, ніхто цих «зародків» не старався прослідити. Навіть І. Франко,[12] який живо цікавився історією усесвітнього театру, пише свої «історичні обриси» про театр виключно під кутом історії літератури театру, мовляв, він «не силувався написати вповні наукову історію нашого театру» а тільки дає «загальний нарис, скелет такої історії». Але й Франко, так врешті як і деякі театрознавці[13] обмежує минуле історії нашого театру до «зародків»: «коли загальним виразом «драма» обіймемо певну історію не тільки висказану словом, але також висловлену дійством, то мусимо признати, що народ наш (як майже всякий другий) від непам'ятних часів мав у своїх обрядах і звичаях багаті зародки драми».

Щойно 20-ті роки нашого сторіччя кидають деякі проблиски в напрямі розсліду історії театру. В цьому чималі заслуги у своїх працях поклав відомий театролог П. Рулін, який в численних працях, рецензіях замітках і статтях добивався — на жаль надаремно точного зясування завдань історії та історика театру.

Не беручи до уваги потреби точного зясування первісних елементів театру, українські літературознавці чи навіть театрознавці,[14] початком української драми й українського театру поклали «шкільний театр» (1619 р.) а до цього часу «в українській традиційній літературі, в українських народніх обрядах, піснях до танцю, віруваннях, тощо, були своєрідні зародки української драми». Що більше:[15] в дохристиянських часах, в широкому крузі народних обрядів «усе приймало драматичну форму, скрізь поставав поділ роль . . . діялог . . . солісти . . . хор . . . жвава акція. До деяких пісенних обрядів примушувалося ще в додатку перебирання поодиноких осіб у шкуру звірів, важливе з того погляду, що заступало театральні костюми й закінчувало їх драматичний характер». Наше весілля (подібне) до старовинних клясичних містерій або трагедій Софокля з їх хорами, строфами й антистрофами». Значить, ні театральні костюми, що «закінчували драматичний характер», ні поділ роль, ні діялог, ні солісти, ні хор, ні врешті «жвава акція» на думку літературознавців до історії театру (до року 1619-го) не належать.

---

[11] О. Огоновський, О. Барвінський, А. Шамрай, В. Коряк, М. Зеров, С. Єфремов, М. Возняк і ін.

[12] «Русько-укр. театр» . . .

[13] Д. Антонович, «300 років . . .»

[14] М. Возняк, Д. Антонович і ін.

[15] М. Возняк, Іст. Укр. Літ.

Між тим театрознавчі досліди в Західній Европі, з метою зясування елементів чи радше праелементів театру, пішли цим шляхом, що його вказував М. Грушевський а що відкидали (з уваги на історію літератури) літературознавці. У 30-их рр. нашого сторіччя театрознавство на зовсім нові рейки звернув А. Кучер, видвигаючи й кладучи в основу як розгляду театру так і розгляду драми, основний елемент: т а н о к. «Танок є праклітиною театру, він є найпростішою і найстарішою формою театру. Танок є праклітиною міму й драми, танцюрист є батьком мімів і батьком актора. Ні акторства ні драми не винайшов ніхто, це взагалі було безпотрібне, бо в культурному своєму рості й акторство й драма сягає прадавніх початків.

«Щоб пізнати праелементи театру не починаймо ні від режісера, ні від актора, ні від письменника, ні від сцени. Це все є пізніші наверствування. Найпримітивнішою, найстаршою рушійною силою форми театру є м і м і к а, як мистецький вияв тіла. Ні теоретично, ні практично ніякого театру й ніякої драми не можна собі уявити без міміки. А за тим іде малювання тіла, маска, костюм. Всі ці квіти, ґірлянди, пера, мушлі, шкури — це ніщо інше, як неодмінний і постійний театральний реквізит, щоб приховати свою індивідуальність а представити чужу.[16]

Таким чином праклітиною театру, його праелементом є т а н о к, найстаршою ж, первісною формою театру й драми є м і м і к а. До цього долучується третя риса: м а с к а, к о с т ю м. Між тим М. Грушевський обговорюючи ґенезу танку,[17] добачує в ній утилітарно-естетичні мотиви, а не тільки релігійний культ. Цим можна пояснити елемент краси, який сильно виступає нпр. в примітивній техніці. Це продукт свобідної творчости. Свобідна творчість неминуче підлягає мистецьким нахилам. Це глибоко заложений у фізичних прикметах природи, тільки ясно неусвідомлений закон симетрії, ритму й гармонії, який виступає перед нами у свобідних комбінаціях не тільки органічної, але навіть і неорганічної матерії.

Ритмічно-симетричний гармонійний характер, що його ми спостерігаємо від перших років людської творчости, лежить в самих її основних законах. Ритм просторовий і ритм часовий (ритм в просторі й ритм в руху) проймає цю творчість. Проявляється він в естетичних прикметах матеріяльних її продуктів (початки плястичного мистецтва) так і в процесі творчости в ритмі творчої праці, творчої діяльности, у виладуванню фізичної і психічної енергії. І воно, кінець-кінців, переходить в такі форми мистецтва, як р и т м ф і з и ч н о г о р у х у (т а н о к п а н т о - м і м а, д р а м а т и ч н а г р а) як ритм голосу й інструменталь-

---

[16] Пор. ч. 10, стор. 19, 20. J. Gregor, Die Bühnenkostüm ... R. Belgue, Die Maske ...

[17] Я. в. 29—39.

ного звуку (спів, музика) і врешті з розвитком артикулованої мови — ритм людського слова, тобто словесне мистецтво в широкому значенні цього слова.

Як бачимо твердження М. Грушевського покриваються повністю з твердженнями А. Кучера: «закон ритму й гармонії» у Грушевського, це ніщо інше як «мистецький вияв тіла в танку» у Кучера.

І коли ми під цим кутом насвітлення підійдемо до історії українського театру, то побачимо, що

1) початки українського театру й української драми сягають дохристиянських часів і прибираючи на рості й силі, не тратять своїх основних елементів,

2) ці початки, чи згодом ріст, не є ніякими «зародками» а самостійним театром у повному значенні цього слова,

3) не є вірним досьогоднішне твердження[18] наче б то українська Церква не допомогла розвиткові українського театру чи української драми, а навпаки, в рямцях обряду української Церкви створився своєрідний літургічний театр, літургічна дія, оригинальний прояв не театру в церкві — як це було у латинському світі — а церкви в театрі,

4) що основні елементи українського театру із дохристиянських часів заховалися досьогодні у нашому т. зв. побутовому театрі й тому виключений здогад, нечебто початки українського театру чи української драми розвинулися під впливом Захід. Европи, й як вислід цього

5) не виключене, з уваги на територію України, як на прабатьківщину словян, що саме на Україні, цій скарбниці найбагатшого фолкльору повстали початки прасловянського театру й врешті

6) матірю українського театру, матірю української драми, є українські народні обряди.

Періодизація історії українського театру

Хоч деякі українські літературознавці відзначили драму як окрему ділянку письменства а то навіть т. зв. «шкільну драму» звали «другостепенною формацією драматичного письменства»,[19] крім спроби періодизації Д. Антоновича історії українського театру (роки 1619-1819,-1881,-1917-1919) досі повної періодизації історії українського театру немає, з уваги як з одного боку, на виключність досліду у ділянці літературної історії драми, так

---

[18] М. Возняк, я. в.

[19] О. Барвінський, Іст. укр. літ. І, 234.

знову ж з другого боку на брак дослідів у ділянці і с т о р і ї театру.[20]

У нашій періодизації історії українського театру слід поділити розвиток і ріст його на дві головні доби: I) старинний український театр і II) новий український театр.

Історія старинного українського театру, це історія розвитку драматичних форм староукраїнських народніх обрядів і театральні засоби вияву їх, що започатковані в дохристиянську добу, адаптовані християнською Церквою, відкинені насильно накиненою шкільною драмою, чужою для українського театру, найшли захист хоч може й не в цілому, в новому українському театрові.

Історія знову ж нового українського театру, це уже історія мистецтва актора, історія завершення розвитку сценічного слова, історія розвитку костюмології, режисерії і обстанови. Це історія розвитку мистецької лінії акторів, репертуару, глядача — театрів.

Перша частина історії українського театру — це основа — друга ріст, розвиток і розцвіт.

I Стара доба українського театру триває від XI-XVII. ст. (докладніше від XI ст. до 1619 р.).

II Нова доба українського театру триває від XVII ст. по сьогодні (докладніше від 1619 р. по сьогодні).

Стару добу започатковує поганський театр, але тому, що його адаптувало християнство й ми про нього довідуємося з пам'ятників, які залишилися нам після введення християнства, ми цей період звемо

а) погансько-християнський театр.

Незалежно від нього а то навіть і рівнобіжно з цим періодом розвивається на Україні

б) княжий театр,

який є зовсім відмінний своєю формою і своїм стилем і який закінчується, тобто вливається в

в) народний театр,

що знову частинно відокремившись а частинно залишившись в народі, проявляється як

г) літургійна дія.

Літургійною дією, тобто театром в церкві, доба старого українського театру безпосередньо лучиться з добою нового українського театру.

Що до часових меж, усі ці періоди сплітаються взаємно й навіть княжий театр, який, згідно зі своєю формою, повинен заник-

---

[20] Д. Антонович, 300 років, 3—4. Пор. теж Н. П. Петровъ, Очерки... 16—17. М. Марковський ЗІФВ УАН V, 234.

нути враз із кінцем Київської Держави, ще довго (аж до XVI ст.) приховується в народі.

Усі дотеперішні огляди українських театрознавців, погодилися на дату 1619 р. як на початок українського театру. Ідучи їхнім шляхом ми беремо теж згаданий рік (виставлення інтермедій Я. Ґаватовича) до уваги не як початок театру взагалі, але як початок нової доби українського театру, яка ділиться на:

а) театр козацького барокка,

б) театр українського ренесансу,

в) театр побутового реалізму,

г) революційно-модерний театр.

Театр козацького барокка це роки 1619-1819. Роки 1619-1705 це початки українського клясичного театру та розвиток шкільної драми. Роки 1705-1728 це золотий вік української клясики, в якому паралельно розвивається українська комедія, започаткована, інтермедіями, повстає чи радше оформлюється вертеп, якого заником, тобто 1788 р. кінчається театр козацького барокка.

Театр українського ренесансу, це роки 1819-1864. Започатковує цей період «народна оперета» «Наталка Полтавка»[21] І. Котляревського, період псевдоклясицизму, кріпацьких театрів і врешті історія театрів поодиноких міст, театрального будівництва, техніки й підприємців. А все це навіяне ідеями романтизму, ідеєю відродження української наодності, яка прагне виявити себе у правдивому, професійному театрі.

Театр побутового реалізму — це роки 1864-1917. Цей період — це «золотий вік» українського театру, розвиток опери й балету, сценічного репертуару й мистецтва актора, театральної освіти й критики, що його не в силі були спинити навіть важкі обставини недержавної нації.

Революційно-модерний театр — це період, що триває він 1917 р. по сьогодні. Обнімає він нові форми й здобутки режисерії, сценічного слова, сценографії, тобто театрального малярства, історію вишколу українського актора й шукання нових форм театру та нового репертуару.

Таким чином, як стара доба так і нова доба складається з чотирьох періодів, що є різні щодо часу, але суцільні у змісті.

---

[21] «Думаю, що правильніше завершувати «Енеїдою» шкільну літературу переходової доби, а починати нову добу нашої літератури «Наталкою» того ж Котляревського, як втілення ідей нового відродження, ідей романтичної народності, котрим навіяне це відродження». М. Грушевський, Іст. укр. літ. I, 84.

СТАРА ДОБА

А. Megansько-християнський театр

1. ВЕСНЯНИЙ ТЕАТР

Світоглядове підложжя

Староукраїнські хроніки писані, чи то ченцями автохтонного походження, чи просто перекладувані із старого візантійського письменства, мають строго-український характер, а тим самим неприхильний а то навіть і ворожий до всіх тодішних поганських обрядів чи звичаїв. Очевидно, перші християнські писання не могли нічого цікавого для себе найти в тодішньому українському поганстві й тому ми сьогодні не маємо повних даних, які б нам правдиво насвітлювали тодішні українські поганські обряди чи богослужби. Якщо тут і там у хроніках находимо дрібні згадки про «бісівські танки» чи «плясанія», тобто ці праклітини початків нашого театру, то вони, нажаль, не відтворюють нам правдивого чи то так докладного й повного образу тодішних обрядів.[22]

Неменшій контролі треба піддати й чужоземні джерела, автори яких, як представники панівних народів, звисока гляділи на буття «кочуючих пів-диких Словян»,[23] описуючи ці країни з точки погляду колоній. Та уже на основі досьогоднішних дослідів можемо ствердити безсумнівно, що тодішна поганська культура України, не була зовсім така безвартісна, якби можна було собі уявити на основі староукраїнських літературних памяток чи інших чужоземних вісток.

Тодішня Русь-Україна була єдиною державою на Сході Европи, в якій християнство не зустріло кривавого опору з боку поганських мас.[24] Воно врешті й не могло стрінути, бо поганська українська релігія мала в собі три основні елементи, що їх мало й християнство: 1. Наші предки були глибоко релігійні й вірили в одну безсмертну Істоту, 2. вони вірили в позамогильне життя, 3. вони були моральними й чесними у відношенні до себе й других. Етичні вартості української поганської культури існували отже уже до приходу християнства, хоч і в необтесаному виді, їх вигладило, дало їм тверді основи щойно християнство, але вони були вроджені з природи.[25]

---

[22] V. J. Mansikka, Die Religion... В. А. Яковлевъ, Къ литературой...
[23] В. Кордт, Чужоземні...
[24] Фальшиво П. Азбукинъ, Очеркъ... За Азбукіном ці самі помилки находимо у М. Грушевського, Іст. Укр. Літ. I, 78, 88, 142, 168 і т. д.
[25] Лужницький Гр. Українська Церква...; 1000-ліття християнства...; Історичні основи українського католицизму...

Беручи до уваги, що українці є «з усіх індоґерманських народів єдиним народом, який споконвіку залишився на своїй землі[26] й не входячи ближче в розгляд питання, чи саме Україна не є прабатьківщиною Словян,[27] пять українських племен, Поляни, Деревляни, Сіверяни, Бужани й Волиняни — згідно зі згадкою літопису[28] залишилися до сьогодні на своїх місцях. Ці племена — це були нащадки старих неолітичних хліборобів, яким ліси й багна дозволили зберегти свою територію і вдержатися на своїх місцях аж до історичних часів Київської Держави. Вони зберегли свою традицію зі своїми специфічними прикметами й особливостями, вони зберегли прадавні обряди, танки й співи, свої культи і звичаї а разом з цим елементи праукраїнського театру у його розкішній поетичній формі.

Фоном, на якому відбувалася дія українського поганського театру а рівночасно імпульсом до творчости, була природа, ця природа, яку півтора століття пізніше «відкрили» московські письменники,[29] називаючи Україну «нашою Аркадією» і яка по сьогодні заваготіла величезним впливом не тільки на українській, але й на польській і московській літературах.

Серед цієї природи, серед якої жили старі українські племена, міг існувати тільки анімізм і антропоморфізм, бо богом був ручай, богами були дерева, що у сріблистій мряці місячної ночі шептали собі тайни, богами були мавки, русалки, мольфарі. Кожний і кожне з цих богів мав своє царство, царство, яке було краще й більш розкішне як якийнебудь руками створений храм. Але найкращим, найбільш величним храмом усіх цих богів, які всупереч олімпійським богам, жили в найкращій згоді, була саме природа. «Українці є релігійні, але вони не розтрясають доби, релігія для них є більш справою серця, як інтелекту»,[30] не диво отже, що драматичних, як це бачимо у старому грецькому театрі, конфліктів між українським хліборобом а його богами не могло бути. Лежить це вже у природі Українця, що він радше, відбороняється, як нападає, вдача його більш дефензивна, як офензивна. Це характерна риса оборони, це саме й є шлях серця а не шлях розуму.

Що в українському фолкльорі не заховалися міти й що до сьогодні не маємо ще якслід науково опрацьованої української мітології, не перешкоджує нам догадуватися в існування мітів у прадавних часах.[31] На формування нашого театру не є вирішне

---

[26] Reallexikon der Indogerm. von O. Schrader. Strassburg 1901. 878. Urheimat d. Indogerm. — Dr. Dirr A. Die Ukraine Heimat der Indogermanen? Süddeutsche Monatshefte, Februar 1924. 193.

[27] Dr. Rohrbach P. Die Ukraine als europ. Problem, ibid. 177—181.

[28] Лавр. Літ. під р. 898.

[29] Проф. В. Сиповський, Україна...

[30] Lepkyj B., Die Seele...

[31] Lehrbuch der Religionsgeschichte...

існування мітів, чи спеціяльно люнарно-астрального міту[32] або чи українська мітологія була витвором чужим чи своєрідним — для початків українського театру важне й вирішне є те, чи Купальський (згодом Святоіванський) обряд (веснянки-гагілки) або колядки, мали в собі праелементи театру.

У висліді можемо ствердити, що усі поганські обряди українців мали в собі не тільки праелементи театру, скажім, зародки, але, як побачимо пізніше на прикладах, ці праелементи були вже сильно розбудовані у театральному змислі цього слова. Поруч з цим, поганські українські обряди мали богослужебний характер. Виросли вони на основі почитання пантеїстичного характеру, так як ми це бачимо у початках грецького театру й так, як воно до тепер заховалося в індійській драмі,[33] мали в собі мітичний маґічний елементи.

Світ уяви примітивної людини був мітичний і маґічний[34] і таким же мітичним (відношення людини до таємної сили) і (маґічним (заклинання) театром, був театр українців-поган. А що він не міг розростися до вижин старогрецького театру, то це тільки тому, що в українському поганстві міт не еволюціонував до цієї міри, щоб наступив зудар між людиною і вищими силами. Коли б мітичний світогляд неолітичного українського хлібороба ішов шляхом інтелекту, коли б для українців усяке буття, так як для греків, було індивідуальне й конкретне, коли б, так як у греків, навіть число й місце було індивідуальне й конкретне[35] — то немає сумніву, що український поганський театр, маючи за основу богослужебні обряди, мав би побіч усіх театральних прикмет, ще й драматичний конфлікт. Але поганський український театр розвивався шляхом серця, бо емоціоналізм та чутливість були й є рушійними силами релігії українця.

І відповідно до свого народнього календаря український поганський хлібороб мав свій театр, в якому відбувалися постійно вистави, як весною-літом так осінню-взимі.

ВЕСНЯНКИ

Розглядаючи весняний театр українського хлібороба поганських часів, ми держатисямем його річного, сільсько-господарського круга, цього руштування, до якого дочіплювалися різні акти його життя.[36]

---

[32] О. Колесса, Люнарно-астральний...

[33] A. Brückner, Mitologja Słowiańska — Mitologja Polska, Warszawa 1924.

[34] Prof. Dr. J. Janko, O pravěku slov., A. Brückner, Wierzenia religijne...

[35] Д. Чижевський, Нові досліди...

[36] Грушевський, Іст. літ. І. 201, 141—142, 144.; П. Чубинський, Труди..., Матеріяли до української етнології... Етнографічний збірник...

Погляди, що християнство передчасно розбило й зруйнувало релігійну систему, якою являвся річний календарний круг,[37] не вповні відповідає правді. На нашу думку, навпаки, християнство на Україні не тільки що не розбило чи зруйнувало поганську релігійну систему, але в головному схоронило її по-сьогодні, встановляючи туди свої свята й таким чином закріплюючи її за собою. І коли історикові літератури може видаватися, що коротенькі 4 або 8-мо стрічкові гагілки чи веснянки, це залишки або уривки якогось більшого чи довшого обряду, історикові театру ясно, що усі ці, ніби повривані чи недокінчені куски мають зі собою театральний зв'язок, бо належать до однієї п'єси. Йдучи цим шляхом історики театру мусять дійти до зовсім інших висновків, до яких доходили дослідники літератури чи ентографії.

Дослідники етнографії огляди народнього календаря починають з місця січня, дослідники літератури здогадуються, що річний календарний круг починався приблизно на місяць перед «колядою» і двотижневий період між Воведенієм (21 лист. ст. ст.) і св. Варварою (4 грудня ст. ст.) відповідав римським брумаліям. А що брумалії були популярні в тракійських країнах, тобто на цьому ґрунті, де стрінулися слов'янсько-тракійські впливи, здогадно Воведеніє притягнуло до себе згадані торжества з різними символами розродження, які згодом розплилися в різдвяному нашому циклю чи в досвітчаних забавах.

Але коли брумалії і навіть залишили свій вплив на різдвяному циклю, тобто на зимовому театрі на Україні, то вони були закінченням а не початком театрального сезону. Бо найбільш і найкраще сценічно оформлений є літній, осінній і зимовий театр, найслабше весняний театр.

Згідно з етнографічними записами про «час і його поділ», рік ділиться на чотири пори року: «в е с н у, л і т о, о с і н ь, з и м у» — значить рік починає в е с н а. Дуже можливо, що початок нового господарського року міг починатися коло Воведенія чи Андрія — але початок театрального сезону починався безумовно з весною.

Християнство заховало нам драматичний діялог (свято «Стрітення» що є наче прологом до відчинення весняного театрального сезону українського поганського театру, себто зустріч зими з літом.

Л і т о: Помагай Біг, тобі Зимо!

З и м а: Дай Боже здоров'я!

Л і т о: Бач, Зимо, що я наробило й напрацювало, ти поїла й попила. Пересердя охопило Літо, воно ж стільки вложило труду й праці й у висліді панування Зими поля стоять оголені, дерева безлисті городи пусті. Кинулось Літо на Зиму й почали вони моцуватись «котре котрого переможе» . . . у висліді, «як на Стрі-

[37] Грушев., як вище.

тення тепло, то перемагає Літо а якби ніде не капнула стріха, то зима мусить ще додержувати».[38]

Не є виключено, що цей пролог був колись відограний на сцені, фоном якої було безмежне українське небо, а кулісами розлоті українські поля.

І хоч може на часок Зима ще перемагає, але земля будиться що раз то більше до нового життя.

Появою ж перших птахів починається підготовчий період до відчинення весняного театру — це, точно означуючи,[39] 24 лютого ст. ст. празник «обертенія», себто, як заховало нам його християнство «Обрітеніє чесной глави Йоана Хрестителя». В цей день, каже нарід, птахи «обертаються» з вирія, чоловік до жінки обертається» (тобто починає її більше любити) а діти їдять багато хліба.[40]

Нарід слідкує крок за кроком за вістунами весни, люди закликають весну, ворожать, радісно стрічають кожний весняний прояв. «От байбак виходить з нори на свято св. Явдохи. свисне три рази та знов ляже на другий бік а хаврашок тільки перевернеться».

... А хто ранком вийде на річку, то побачить, як щука розбиває хвостом лід.

... А з вирію летять журавлі, жайворонки.

Український хлібороб звертається до гоголя, до жайворонка, до ремеза, щоб або приспішити прихід весни або перестерегти, з уваги на поворот зими, надто скоре прибуття улюблених птахів.

І цей період, який починався 24. лютого ст. ст. а кінчився святом Благовіщення, цебто 25. березня ст. ст., що його в літературі звуть вигляданням весни, в історії театру ми назвемо підготовчим періодом.

Весняний театр відкривався святом Благовіщення, тобто дня 25 березня ст. ст. (7 квітня н. ст.) і започатковують його веснянки або як їх звуть на західних землях України, гагілки.

Веснянки це один сценічний твір, одна песа, що складається з різноманітних картин, яка йшла в різних місцях на так само улаштованих сценах, при такій самій обстанові, з цими самими реквізитами й серед таких самих декорацій, з так само розплянованими ситуаціями та в цьому самому часі.

---

[38] Труды, т. III. ст. 6.

[39] М. Грушевський завважує тут цікаве явище, що цей термін сходиться докладно з календарем Карла Великого, де «весна починається» — ver oritur' — 23 лютого.

[40] Труды, III, 7—9.

П'єса «Веснянки» починається однохоровими піснями без ігор, хороводами, підчас яких співається привіти весні, заклики та скликування на гаївку. Тематика цієї інтродукції є часто переплітана жартами як по відношенню до хлопців так і до дівчат, в загальному ж вона проста й невибаглива.

Першим основним елементом сцени є т. зв. умовність місця, де відбувається дія. Кожний сценічний образ п'єси «Веснянки» має таку умовність, таку сценічну рампу, як би ми це назвали сьогодні. Такою сценічною рампою є три колики вбиті в землю у виді трикутника в одному із наших найстарших хороводів т. зв. «Кривому танці». Весняний театр пчоинався майже завжди «Кривим танком», дія якого є проста й нескомплікована, має власну мелодію і власне лібретто.

На сцені, яку означують точно колики у формі трикутника, стають святково вдягнені дівчата, беруться за руки й двома рядами обходять трикутник співаючи:

Кривого танцю йдемо
Кінця му не знайдемо:
то вгору, то вдолину,
то в ружу то в калину,

або

А в кривого танця
Да не виведу коньца
Треба його да виводити
Конець ладу ізнаходити.[41]

В цьому архаїчного походження сценічному образці, бачимо такі елементи театру: мистецький вияв тіла, умовність місця, сценічний рух, костюми й точно неозначену постать режисера-коріфейки, тобто цієї дівчини, яка провадить хоровід виробляючи різні зіґзаґи й викрутаси. Та у дальших сценічних картинках веснянок ми находимо ще й інші сценічні прикмети.

Ось в картині «Володар» дівчата стають у два ряди, один проти другого, так, щоб був рівний один і другий ряд. Оба ряди чергуються піснями, тобто ведуть з собою антифонний спів, хоровий діялог. Кількість дієвих осіб збільшена, бо двоє дівчат бере на руки дитину й носять її довкруги капища (церкви) — в тому випадку капище (церква) є сценічною рампою, зумовлює сцену. Коли закінчать співати останню строфу, другий ряд розступається і ділиться на дві половини, творить неначе ворота, якими пере-

[41] Гнатюк, Гаївки... O. Kolberg, Pokucie...

ходить перший ряд. Помінявшись таким чином місцями, дівчата починають знову співати:

I хор: «Володар, володарочку,
Одчини да ворітечка!»
II хор: «Хто воріт кличе?»
I хор: «Царскії служечки?»
II хор: «А якого царя?»
I хор: «Царя Олександра».
II хор: «Щож нам за дар везуть?»
I хор: «Срібло та золото!»
II хор: «Щож нам цього мало».
I хор: «Щож ми вам придамо?»
II хор: «Щож ви нам придаєте?»
I хор: «Мізиннеє дитя!»
II хор: «А в чім теє дитя?»
I хор: «У сріблі та в злоті».
II хор: «На чім воно сидить?»
I хор: «На золотім кріселку».
II хор: «А чим воно грає?»
I хор: «Червоним яблучком».
II хор: «А чим воно крає?»
I хор: «Золотий ножик має,
Дорогую тарілочку,
Цілуй білую ручку!»

В картині «Король»[42] акторський ансамбль збільшується, бо хлопці й дівчата беруться за руки й стають кругом, тобто зазначують точно сценічну рампу. Біля круга ходить Король, значить головна дієва особа, довкруги якого вся драматична акція крутиться і йому співають:

Кругом города ходе, король,
Вибіра дівчину, король.
Приступи близенько, король,
Поклонися низенько, король.

Значить з тексту довідуємося, що круг дівчат і хлопців представляє (декорація) город-місто, чи докладніше кажучи мури, якими місто було окружене. Коли хор скінчить пісню, король входить у середину круга — тобто до міста — до якоїнебудь дівчини й питає в неї: «Чи підеш за мене заміж?» Ця відповідає йому: «Не піду, у тебе нема штанів» або «сорочки» або чого другого. Після цього прозового діялогу, король виходить з

[42] Усі цитати або з Гнатюка стор. 17—104. або Чубинського Труды, стор. 32—108.

круга (тобто з міста), знову ходить довкрути а хор співає цю саму пісню. Король — знову ж таки після скінчення пісні — підходить до другої, третьої дівчини, просить їх піти заміж за себе і так аж до останньої. Всі дівчата йому відказують, мовляв, у нього немає або чобіт, або шапки, або він дуже поганий й таке інше. Остання дівчина з круга, коли він питається: «Дівко, дівко, чи підеш за мене?» — погоджується — «піду» — каже вона. Тоді король палички, які збирає по землі, кладе їй, наче гостинці, на плечі, вона їх відкидає і на цьому кінчиться перша частина картини.

У другій частині скільки грачів--акторів є, кладуть (звичайно на стіл) руки, долонями у низ, одна рука на другу, щоб стала копичка. Перший чия рука нижче усіх, вийма її з-під низу й кладе зверх усіх і каже «перший», за ним теж роблять останні, приговорюючи «другий», третій каже «нижник», четвертий «вишник», п'ятий «краля», шостий «король». І кому випало «король» той стає королем. Усі останні йдуть до нього на послуги й на послухання. Один з дієвих осіб каже королеві: «Королю, Королю я твій слуга!»

Король на це: «Що ти мені за слуга?»

Дієва особа: «Що звелиш, усе буду робити!»

Король приказує: «Дрова вози!»

Дієва особа йде нагнувшись до стола, повезе лобом по столі аж загуде — це він дрова везе.

Король наказує іншому дрова рубати. Цей стукне локтем по столі й махає рукою, начебто дрова рубав і т. д.

У цій сценічній картині маємо до діла із зовсім іншою сценічною будовою, як в інших картинах. В першій яві картини, де стрічаємося з героєм дії, хор підчас сценічної павзи (оглядання дівчат, ходження довкруги) як з одного боку (у двох перших стрічках) виясноє ситуацію і інтерпретує поведінку героя, з другого боку назначує йому його дальшу акцію (у двох останніх стрічках). Якщо починається діялог, хор замовкає, герой веде акцію сам. Між героєм і дієвими особами, королем і дівчатами, наступає конфлікт, бо дієві особи протиставляться намірам героя.

В слід за цим маємо до діла з поширенням кількості реквізитів. В гру входять палички й стіл.

У другій частині картини «король», тобто у другій яві, яка може бути й першою явою з уваги на вибір героя, маємо до діла, крім чистого прозового драматичного діялогу, ще з мімікою чи радше пантомімою. Дієві особи представляють мімічно виконування завданої ролі, ролі слуги короля.

Такі мімодрами стрічаємо у весняному театрі дуже часто. Мімічна гра получена зі співом і пародійним танком є часто змістом цілих сценічних картин. Напр. у картинці «Козел», дівчата роблять колесо (сценіча рампа) а одна йде до середини.

Всі (співають) ой Див, Див тай Ладо, повідай панно правду, повідай панно правду!

Одна: Що вам маю казати, що маю повідати?

Всі: Як у вас ґосподарі скачут, як вони підскакуют?

Одна (штигулькає і співає) ой вось так вони скачут, ой вось так підскакуют.

І показує як скачуть ґосподині, парубки, панєнки й т. д.

Ґраціозною мімічною картинкою на тлі хору являється «Білоданчик». Дівчата стають навколо, а одна сідає в середині й їй співають:

Ой Іване, Білодане,
Білоданчику, Білоданчику,
Ой попливи, Білодане,
По Дунайчику.
Приглядь собі, Білодане,
Головиченьку, головиченьку,
Умий собі, Білодане
Біле личенько, біле личенько.

Насунь собі, Білодане,
Черевиченько, черевиченько.
Їми себе, Білодане,
За підбоченько, за підбоченько,
Шукай собі, Білодане,
Посестриченьки, посестриченьки.

Підчас цього співу, дівчина, що сидить, робить все так, як дівчата співають: вдає, що пливе по Дунайчику, пригладжує голову, миє собі обличчя, натягає черевики, ловиться попід боки а як заспівають «шукай собі посестриченьки», тоді встає а друга сідає на її місці й картина йде далі.

Це мімічна ілюстрація до хорового співу приймає деколи й сатиричний характер, як напр. у картині «Слабий дідусь».

В цій картині дівчата стають в колесо а одна дівчина в середині колеса сідає на землю і стогне, удаючи слабого діда. Хор співає:

Вставай діду, вівці пасти!
Наш дід розстогнався,
Наш дід розболівся.

Далі кажуть дідові пасти кури, гуси, качки, воли, коні, часом завдають і інші роботи але дід усе вдає хорого. Аж, коли при кінці хор співає

Вставай діду паску їсти!
Наш дід підфатився,
Тай до паски причіпився!

Як бачимо, поганський театр відбиває у собі теж і побутові моменти родинного життя у сатиричному насвітленні.

У сценічній картині «Дід і баба» в якому акторський склад збільшується до 40-ка осіб, дівчата беруться за руки і вибирають із посеред себе дві особи, одну, яка представляє бабу, другу, що представляє діда. «Баба» ходить в середині круга а «дід» за нею, тобто сцена є поділена на дві половини: одна частина є призначена для одної дієвої особи, друга для другої, щоб вони безпосередньо не могли зі собою зустрітися. Акція відбувається без діялогу, мімічно, а діялог, який пояснює зміст «інтриґи», перебирає на себе хор (дівчат), який співає, коли «дід» силкується зловити бабу, щоб її побити:

Чолом баба, чолом ґід,
Сварилися за обід;
За головку часнику
Сварилися до смерку.

Багатою в акцію являється сценічна картина «Просо», що до змісту якої усі дослідники погодилися на передмонґольські часи й яку, помилково, літературознавці залічили до «народнього театру».[43]

В картинці «Просо» дівчата вибирають (назначують ролі) «матір» і «хазяйку» — а всі решта це «дочки». Дівчина, що грає ролю «матері» стоїть перша в ряді, дівчина, що грає «хазяйку» стоїть на боці. Дівчата, що грають «дочок» стають одна коло другої. «Хазяйка» бере паличку (довжиною в аршин) в руки, підходить до матері й питає:

I ЯВА

Мати й хазяйка

Хазяйка: Де твоя дочка?
Мати: На що вона тобі?
Хазяйка: Щоб йшла просо жати.
Мати: Десь на тому кінці.

II ЯВА

Хазяйка іде на другий кінець ряду й стаючи перед останньою «дочкою» (дівчиною) каже:

[43] А. Алферовъ і А. Грузинскій. Допетровская литература и народная поэзія. Москва 1914. стор. 350. (народная драма). Історія української культури В. Радзикевич. Письменство. стор. 278. Львів, 1937. (початки драми). В обох випадках автори беруть найменш театральну відміну гагілки, двохорову гагілку.

Хазяйка й дочка

Хазяйка: Казала мати, щоб ти йшла до нас проса жати!
Дочка: Якого?
Хазяйка: (Підносить палку вище своєї голови): Такого.
Дочка: Не достану.
Хазяйка опускає паличку вниз і говорить:
Хазяйка: Такого!
Дочка: Не нагнусь.

Щоб її наклонити до роботи, хазяйка обіцює, що «куплю тобі сорочку» — «у мене є» відповідає дочка. Хазяйка (усе діялогом) обіцює купити спідницю, хустку, фартух, чоботи, свитку, свиняче хутро — та на все дістає відповідь дівчини «у мене є». І врешті розсердившися, бє дівчину-дочку паличкою, ця втікає вбік матері а хазяйка біжить за нею, кричучи «а за муж, а за муж». І картина тоді кінчиться, поки хазяйка не обміняється діялогом з усіми дочками-дівчатами.

Сценічно отже, акція в «Просі» уже на стільки розвинена, що її можна поділити на яви, сцени, діялогово вона уже так поширена, що ступнево піднімається («куплю тобі» —) і врешті маємо й вершок акції, — тобто, коли не хочеш працювати й маєш придане — йди собі заміж.

З п'яти яв-сцен складається сценічна картина «Ворон», в якій актори, що відограли свою роль, сходять зі сцени. В цій картині дієвими особами є ворон, мати, дівчина й діти. На переді стоїть мати, за нею, сильно взявшись за плечі стоять діти, першою з дітей є дівчина й вона держиться матері. Всі, під проводом і за плечима матері підходять до ворона, який сидить на землі й риє паличкою землю. Підчас такої мізансцени йде діялог:

І ЯВА

Ворон, мати, дівчина, діти

Мати: Вороне, вороне, що ти копаєш?
Ворон: Ямку.
Мати: На що?
Ворон: Окріп варить.
Мати: На що?
Ворон: Твоїм дітям очі заливать.
Мати: За що?
Ворон: Я понапікував, понаварював а вони прийшли, повиїдали, листочками понакривали, тай пішли.

Мати: (Звертається до дітей) Чи правда діти?
Діти: Неправда, неправда!
Мати: Окрутнуся двічі, тричі,
Чи всі мої діти?

(Числить і бачучи, що ворон хоче їх зловити кричить:: **Гай, гай!**

II ЯВА

Ворон починає бігати й старається зловити останню «дитину», мати бігає так, щоб завжди бути перед вороном а діти стараються бути за матірю. Коли воронові вдасться схопити котрусь дитину, він її відводить вбік і садить окремо — вона вже не бере участи в дальшій грі. І так, коли виловить усіх, залишається тільки дівчина. Тоді ворон сідає знову на землю і починає копати ямку.

III ЯВА

На сцені мати, ворон і дівчина

Мати: Вороне, вороне, що ти робиш?
Ворон: Ямку.
Мати: А в мене є красна дівчина, та не вдариш!
Я піду на торжок та куплю дівчині красне намисто.
Ворон: А я вкраду.
Мати: А я тобі голову пробю.
Дівчина: Вороне, вороне де твоя каша?
Ворон: На полиці.
Дівчина: А я виїм.
Ворон: А я тебе києм.
Мати: Вороне, вороне, що за тобою?
Ворон: Макогін.
Мати: Бий же мою дівчину навздогін.

IV ЯВА

Дівчина втікає, ворон біжить за нею з тростинкою і коли вдасться йому вдарити три рази її, то відводить її до дітей.

Тоді всі діти сідають разом, беруться за руки, сильно держаться. Мати приходить до них і старається розірвати їхні руки. І коли їй це вдасться (а звичайно «діти» їй в тому помагають) то ця дитина належить до неї. Відтак знову сідають на лаву й знову беруться за руки.

V ЯВА

Ворон підходить до них і старається відорвати одно від другого. Кого відірве цей уже не грає. Коли всі перейдуть у владу ворона, він кладеться на землю. Діти ховаються; Мати не дозволяє йому дивитися і він їх мусить найти. Ці, яких він не найшов, можуть його бити, поки він не прибіжить під опіку їх матері й «дівчини». Тоді вистава кінчається.

Етнографічний запис «Ворона» поділений тільки на яви й діялог, наглядно стверджує, що ця картина, нічого не додаючи й нічого не віднімаючи, є готовою закінченою одноактівкою. Уже цих кілька картин, що ми їх тільки ґрафічно оформили із сценічного боку, доказує, якою театральністю визначаються, на вид звичайні собі, етнографічні записи. А коли знову візьмемо до уваги, що деякі хороводи як «Кривий танець» або такі картини як «Воротар» або «Просо» сягають праісторичних часів і не завжди по змісті є нам вповні зрозумілі, із театрально-сценічного боку є вони бездоганні.

Весняний поганський театр одначе, не дивлячися на багатство картин їхню сценічність і кольоритність костюмів тодішнього часу (реконструуючи собі на основі народнього мистецтва) та на масовість дієвих осіб, яка то масовість тягнеться крізь усі періоди українського театру, аж до революційної модерни включно, не має в собі маґії слова, не є поклоном у бік великого невідомого, ні боротьбою з таємними силами.

Усі картини є переповнені радістю, веселістю, живучістю, до зудару між таємними силами природи й українським поганським хліборобом не доходило. Аджеж український поганський хлібороб не змагався з природою, він не видирав від неї силою те, що було конечне для його існування, вона, природа обдаровувала його своїми добрами так щедро, що він не потребував «потом лиця свого добувати хліб свій».

2. ЛІТНІЙ ТЕАТР

«Навій Великдень»

Літній поганський театр українського хлібороба зв'язаний уже з позамогильним світом. Цей театральний сезон можна поділити на дві частини. Перша частина, яка по суті являється теж підготовчим періодом, це русалії або як зве їх нарід мавський чи навій великдень. Цей період починався при кінці травня і тривав звичайно тиждень а спеціяльним днем був десятий понеділок, тобто два тижні по Зелених святах.[44]

---

[44] Труды, я. в. стор. 186.; Грушев. I, 186.; M. Murko, Das Grab als Tisch. Wörter und Sachen, Bd. II. Heidelberg 1910. 142.

Друга частина літнього поганського театру, це була вистава «Купало», що починалася 23 червня ніччю й кінчалася 24 червня ранком.

Про русальний тиждень маємо згадки в «Повісті временних літ»,[45] де згадано, що неділя русального тижня припадала на «30 дня місяця майя», в Лаврентієвському списку русалії згадуються під р. 1068.

Що до назви «Мавський» або «навій» великдень, то це слово звязане зі староукраїнським «навь», «навіє», тобто померший, мрець, небіжчик. Мабуть первісний характер свята був звязаний з культом небіжчиків-батьків. Та згодом «навка» чи «мавка» загубило первісне значення помершого члена родини й злилося з поняттям нехрещених душ, пільних німф, духів збіжжя, жінок-потопельниць та взагалі усіх, що померли неприродною смертю, або родилися неживі.

Згодом русалії, з уваги на адаптацію християнства, прибрали форму помників-трапези.[46] І хоч в цьому обряді, в якому поганські елементи змішалися з християнськими, находимо теж чимало драматичного, цей обряд до театру не належить і для розвитку його не має вартости.

Русалії — це підложжя на якому відбувалася величня містерія-вистава Купало. Уже по театральних орнаментах ми бачимо процесійний характер русалій, себто хазяйки оприскують молоком шлях, куди йде товар на пасовища, на межах піль кожний хазяїн кладе по кусочку хліба а в усіх текстах русальних пісень маємо багатозначучі слова, рефренної закраски:

проведу русалочки до бору
сама вернуся до дому . . .

Русалок, які впродовж зими жили в озерах і річках, треба відвести до лісів а що вони хоч і веселої вдачі, ганяють по полях, гойдаються на галузках, танцюють і співають в житі, то роблять і великі шкоди (головно в хазяйствах) а дівчат і парубків вони можуть і на смерть залоскотати. Тому заміжні жінки й хазяїни уряджують спільні громадські обіди по полях і не працюють, а русалки в подяку за це, що їхній день шанується, стережуть їхнього поля од всякого лиха. В день посвячений русалкам, дівчата й парубки не показуються на полі.

Відводили русалок до борів чи на поля, чи з над води в ліс дуже святочно. Та торжество це мало наскрізь релігійний характер і хоч насичений драматичними елементами, тобто учасники процесії мали на собі маски а героїня русальчиних проводів, та, що представляла собою русалку, була вдягнена в усе червоне,[47] по можності нове, з вінком на голові. Дівчина, що пред-

---

[45] Іпатієв. Список, рік 1174.
[46] Стоглав під 1551 р.; пор. М. Мурко, я. в.
[47] Петров, стор. 6. і далі. Чуб. Труды. 187—192. III.

ставляла русалку ходила по селі з піднятими над голову й перевязаними червоною хусткою руками. Обличчя у неї теж завішене червоною хусткою а ходила вона в окруженні 2-4-ох русалок. І коли уже ціле село, всі мешканці його, заквітчались вінками з пахучих трав і тримаючи в руках стеблини любистка зібралися разом, починався похід-процесія. Всі виходили за село в бір провожати із піснею на устах з рік та озер русалок і в лісі починалися гулянки. Таким чином після цього дня (себто в перший понеділок після святого тижня або Зелених свят) можна уже було купатися, русалок з процесією спроваджено в ліс і вони вже нікого не залоскочуть.

Такі самі русальні проводи стрічаємо у білоруському й у великоруському фолкльорі, такі самі переодягнення у вінки й квіти.

Текст пісень, які заховалися по сьогодні, відбивають теж зміст цього обряду й рівночасно мають у собі уже й заклинання-звернення до русалок:

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили
Да наших дівочок не ловили.

Мета цієї торжественної процесії ясна, але й рівночасно з цим ці процесії витворювали серед загалу уже релігійний настрій. І коли самі русальні проводи до театру не належать, вони сповняють функцію підготови до якоїсь поважнішої дії, до якоїсь поважної і уже скристалізованої імпрези, якою і являється драма «Купало».

І у відношенню українського хлібороба до русалок, тобто духів, які живуть на його полях, в його житі, у його ріках та граються по його лісах — ми не бачимо якогось ворожого відношення, теж годі дочутися якогось поважнішого зудару-конфлікту. Русалки не домагаються якихсь спеціяльних жертв ні молитов-заклинань, вони хочуть тільки, щоб їх відповідно пошановано й торжественно спроваджено до їхніх житлових місць. Що більше, вони за це стають неначе на службу у селян, охороняють їхні поля від всякого лиха.

Не забуваймо, що українські русалки це витвір української природи.

І. РЕЛІГІЙНЕ ПІДЛОЖЖА ДРАМИ «КУПАЛО»

В уяві українського хлібороба поганських часів уся окружаюча його природа жила. І не буде помилкою, коли скажемо, що ще сьогодні для українського хлібороба «земля — це мати на-

ша»,[48] найстрашніший проклін для нього це «щоб тебе свята земля не прийняла» а при поклонах до сьогодні українські селяни цілують землю. А за поганських часів український хлібороб персоніфікував і дерева і рослини й звірят і усе, що його окружало, що перешкоджувало чи допомагало йому в його існуванню.

Безмежні ліси, ріки й озера були мешканнями цих духів, що він їх звав русалками, чугайстрами, хованцями, домовиками, польовиками, водяниками чи іншими «блудами».[49] Усе це жило тісно із людиною, помагало їй або старалося шкодити, залежить, чи це був добрий, чи злий дух. Демонологія українського поганського хлібороба була така широка, як широкою і безмежною була країна в якій він жив, демонологія була такою багатою, як багатою була «мати його» земля. Український хлібороб неначе злився із цією демонологією, так як злився з природою. Усі його бажання, підсвідомі хотіння, чи свідоме плянування було основане на природі, яка знову в свою чергу мала постійно своїх виконавців у демонології.

Письменник М. Маркевич в своїм творі: «Украинскія мелодіи» (Москва 1831.) пише, що «въ Малороссіи — все оживлено, все умѣетъ даръ слова; въ древнемъ дубѣ таится существо неземное, въ оставленномъ домѣ есть еще жители, хотя и невидимые, рѣка, есть обитель существъ прелестнѣишихъ . . . здѣсь все является въ блескѣ поезіи. Змѣи, устремя глаза свои въ солнце, питается лучами его. Волшебница снимаетъ звѣзды съ неба и прячетъ, какъ камни дрегоцѣнные . . . утопленними выходятъ со дна рѣчного, чтобы грѣться на лучахъ мѣсяца . . .»[50]

І хоч як гармонійно жив український хлібороб з окружаючими його духами, був один такий день в році в якому чарівниці й всі злі духи були у повні сил своїх. Цей день а радше ніч, це була найбільш загрозлива хвилина сонця звороту на осінь, тоді, коли уся природа досягає вершка розросту свого, коли зілля й рослини наливаються цілющими, лікувальними соками, коли заворожені дерева починають зі собою говорити й коли на один мент цвіте цвіт щастя, папороті.

Це ніч це з 23-го на 24. червня, ніч під свято Івана Купала. Український хлібороб знав, що в цю ніч треба зосередити всю духову силу свою, щоб опертися навалі таємних сил, які постараються пошкодити добробутові його, його сімї, чи звихнути його майбутню долю. Український хлібороб знав, що перед таємними силами можна забезпечитися, що їх можна злагіднити до цієї

---

[48] Чуб. Труды. І. ст. 36.

[49] В. Гнатюк. Знадоби до галицько-руської демонології. Етнографічний Збірник т. XV. Львів 1903. т. XXXIII. Львів 1912. т. XXXIV. Львів 1912. — А. Онищук. Матеріяли до гуцульської демонології. Матеріяли до укр. етнології. т. XI. Львів 1909. ст. 1—139.

[50] Сиповський, я. в., ст. 268.

міри, що вони, якщо не стануть в найгіршому випадку байдужі, то навіть прийдуть у поміч.

І український хлібороб усе найкраще почування, усі найдорожчі дари свойого духа — поезію, вдягає у драматичну форму, найвищу мистецьку форму, щоб при помочі її не оборонятися а тільки забезпечити себе перед евентуальними майбутніми загрозами з боку таємних сил. Бере він до помочі пребагатий орнамент поганського театру, усі вірування, заклинання чи віщування, бере до помочі наймогутніші живла природи воду,[51] бо ж він і молився до води «ти очищаєш луги й береги, очисть мене від всього злого: болізни й слабости» й вогонь, бо «ми шануєм вогонь як Бога, він наш дорогий гість».[52] Він бере до помочі усе сценічно-театральне знання, яке до цього часу витворив у собі підчас весняного поганського театру й творить драму, яка являється завершенням поганського театру, «Купало».

«Купало» — це не тільки перша сюжетна драма взагалі,[53] це не тільки вершок розвитку поганського театру, — це джерело розвитку й росту українського театру взагалі.

2. СЦЕНІЧНА ПОВНОВАРТНІСТЬ ДРАМИ «КУПАЛО»

Русальні проводи, хоч і багаті в театральні елементи, по своїй суті є сценічно-статичні й таким чином в історію театру вони не входять. Їхня мета, це збудження цього молитовного настрою серед тодішньої публики-глядачів, яка має чи то брати безпосередню участь у виставі драми «Купало», чи бути глядачем але не в сьогоднішньому розумінню, майже пасивним, а навпаки, настроєм своїм безпосередньо звязаним із виконавцями й зі самим твором. І коли русальні проводи є сказати б підготовчим періодом для цілого загалу, драма «Купало», зараз же після закінчення веснянок, починає «йти» на репетиції у самих акторів.[54]

Спершу в дівочому ансамблі: пісенна підготовка провадиться переважно в свята хоч і подекуди й в будні. Дівчата або сидять і співають, або водять кружала. Звичайно на довші репетиціїпроби, збираються на майдані в селі або на вигоні, себто на точно означені місця. І тут треба зазначити, що ці проби-репетиції відбуваються в поважному настрої, можна б його назвати молитовно-мистецькому. І цей настрій співачок неначе раз-у-раз підно-

[51] Труды, І. ст. 41.

[52] Т. с. стор. 43.

[53] Петров, op. cit. стор. 23.

[54] На основі В. Камінського, Свято Купала на Волинському Поліссі. Етнограф. Вісник, кн. 5. Київ 1927. стор. 11—23.

ситься, прямуючи до цього, щоб усю радість міць та силу природи вилляти в святкування Купала.

Репетиції йдуть як з одного боку шляхом вивчення лібретта та режисерських ситуацій, так з другого боку на придбання потрібного реквізиту, тобто виготовлення окремого дерева, трісок, дров на багаття, оздоблювання цього дерева, постачання продуктів на страви й виготовлення кулів та соломи а подекуди й опудала на спалення.

Сцену роблять парубки: з п'яти купалових дерев, одно найбільше становлять посередині а інші чотири вкопують з чотирьох боків. Навкруги вкопаних дерев парубки будують амфітеатр: стовбці закопують в землю а на них кладуть дошки й таким чином саля має лавки.

Місцем де відбувається «Купало» є звичайно головний майдан на селі, або якийсь вигон за селом, часом велика поляна в лісі або левада за селом.

Драма «Купало» складається із трьох основних дій. Кажу основних, тому, що якщо брати до уваги чисельні роздріблення Купальського свята та широкий орнамент релігійно-демонологічного підложжя, цих дій буде більше. Сюди, наприклад, можна зачислити й купальську драматичну картину «Кострубонько», й «Похорони Ярила», які тематично звязані тісно з драмою «Купало» але сценічно не вносять вони нічого нового. Є це картини короткі своїм змістом, без акції, збудовані на хорах і діялогах. Теж саме можна сказати про такі драматичні сцени, як пускання вінків на воду, віщування чи інші. Все це стоїть в тісному тематичному зв'язку з драмою «Купало» й є місцевості, де цей сценічний орнамент долучується до головної драми.

Та основою драми «Купало» є три дії. Усі дії мають зміну сцени і вершок акції міститься в третій дії, згідно зі законами драми.

Перша дія відбувається т. зв. вшануванням гільця. Запаливши на ньому свічки (берестяні, воскові чи березові) дівчата хороводом стають навколо, співають і кружляють. Хором завдають питання, хором відповідають а крім цього хор переплітає діялоги поодиноких дівчат. Відповідно до обрядовості (тут головними вказівками є завваги режисера) або сідають навкруги, або закінчуючи співи, переводять кружіння. На сцені весь час підчас акції горить багаття. Дія ця, маючи за фон безкрає небо, кулісами ліс чи село, а рефлекторами багаття (воно мусить горіти впродовж цілого вечора й вночі) творить візуально правдиву театральну ілюзію, якщо ще візьмемо до уваги й кольористику святочно вдягнених дівчат-акторок. Акцію дівочого хору переплітує елемент гумору й жартів парубків, які згідно з вказівками тексту, стараються відтяжити поважний настрій і внести радість в п'єсу.

Таким чином перша дія це в с т у п. У своїх піснях дівчата співають про Купала, про сватання, про таємних духів відьм, які загрожують добробутові хліборобських родин. Діло ясне: їх треба собі з'єднати, перед ними треба забезпечитися.

Змістом другої дії являється забезпечення і з'єднання цих духів.

Друга дія це пир. Коли відспівається пісень, усі сідають за страву. Готується капусняк, рибу та горох, вдосталь буває горівки. Підчас пиру-вечері акція набирає на силі, співи стають гучніші, голосніші, пісні більш радісні, більш жартівливі. У людини, яка в честь окружаючих її демонів віддала плоди землі, щоб забезпечитися перед ними, приходить відтяження, самопевність. Демони уже не будуть загрожувати її долі, її добробутові, її існуванню.

Наступає третя дія, яка закінчує драму «Купало». Третя дія — як врешті згідно зі законами драматургії, є найбільш мальовнича й найбільш багата на сценічні ефекти. Гільце розривають на кусники, ламають, вищипують гілячки й або топлять в річці, або спалюють в огнищі а попіл розсівають. А деколи (на Житомірщині) дівчата несуть купалове гільце, оздоблене свічками на цвинтар, співаючи пісні, де згадується про відьму. Набравши у фартухи землі зі свіжої могили, вертаються з гільцем до села. Тут обходять з ним село й насипають взятої землі під ворітьми кожної оселі. Де є відьма, там повинна вона — на думку селян, вийти напроти гільця. Після цього гільце топлять в найглибшому місці річки.

Гільце спалене й з тим моментом зв'язана остання сцена третьої дії, скакання через вогонь і розкидання вогню по полях і по селі. Одні парубки беруть головні горіючого дерева й біжать з ними в поле у ліс та розкидають довкруги. Другі скачуть поодиноко або парами (парубок з дівчиною) через вогонь. Скакання парами відбувається так, що пара держиться за руки й скаче разом. Влучне скакання віщує парі щастя, невлучне недолю, нещастя. Якщо хтось опечеться, або обсмалиться то його життя «обсмалить» або «обпече».

На цьому кінчається драма «Купало».

Зі сценічного боку драма «Купало» являється вершком поганського театру. В ній находимо ми усі театральні елементи, що ми їх поодиноко розглядали в картинах веснянок а крім цього маємо тут до діла у ж е у п р а в д и в о м у з н а ч е н н і ц ь о г о с л о в а т е а т р о м, з публикою і глядачами. Акція драми, якої основою являються пісні, кружляє біля суті життя українського хлібороба в його в найбільш різноманітних проявах, себто одружіння, щасливе й нещасливе життя, незадоволення з кохання, розлука. І вся тенденція в драмі це прямування до добробуту в родинному оточенні, щасливе кохання як основа родинного добро-

буту, врожай та достаток у господарстві — як основа матеріяльного добробуту.

Та є один персонаж, який кермує цією акцією, чи радше який надає їй відповідний біг, персонаж, який є поза сценою — це відьма, ворог цього добробуту. Дієві особи згадують часто про неї в лібретті (піснях).[55] Щоб протиставитися цьому персонажеві поза сценою, на сцені виводиться найсильніші атути природи, землю, вогонь і воду.

«Купало» з боку візуально-театрального це найбільш кольористична й найбільш ефектна драма. Вміло підібрана гра світлотіня, палення і топлення гільця (чи як воно в списку дієвих осіб називається Марени й Купала), нічні процесії зі засвіченими свічками, все це дає в найвищому ступні театрально-сценічний ефект при чому конфлікт, зудар в акції є між героєм-людиною і відьмою-демонами.

3. ВПЛИВ «КУПАЛА» В ТЕАТРІ І ЛІТЕРАТУРІ

«Купало» являється не тільки вершком поганського театру взагалі, але має він по-сьогодні величезний вплив не лише на український театр і українську літературу, але також і на польську та московську.

«Дуже кольоритним музичним[56] явищем на сцені побутового українського театру явився звичай з більшою або меншою етнографічною докладністю ставити народні обряди мелодії, яких часто зберігають архаїчні риси і представляють великий музичний інтерес. Особливо часто для музичних картин на сцені використовували пісні весільного обряду а іноді й сцени весільного дійства. Більше або менше заокруглені сцени, або тільки музичні номери з весільного обряду вставлено у Старицького в п'єсах «Чорноморці» й «Циганка Аза», ще більші музичні сцени весілля з Кропивницького «Дві сімї» і особливо «Пісні в лицях» у Тобілевича в «Паливода XVIII ст.» у Янчука в «Пилип Музика»; сцени сватання пішли ще від Котляревського з «Наталки Полтавки» і стрічаються у Квітки «Сватання на Гончарівці», Шевченка «Назар Стодоля», Кропивницького «Зайдиголова» і в багатьох інших. Інші обрядові пісні, як колядки вставлено ще у Шевченка в «Назарі Стодолі», у Старицького «Ой не ходи Грицю», «Різдвяна ніч» тощо. Веснянки у Тобілевича в «Боднарівні», купальські пісні у Старицького «Ніч під Івана Купала». Цей звичай вставляти народні обряди до побутових п'єс почався від давна а іноді обрядові сцени давали зміст і для цілих п'єсок. В Галичині була сцена

[55] Труды, III. стор. 199.
[56] Д. Антонович. Триста років укр. театру. я. в. ст. 186.

«Весілля» яку ще вкінці 30-их рр. виставляв Р. Мох, і звичай використовувати обрядові дійства для сцени не упадав більше ста років. Тільки чим далі, тим ставилися до цього звичаю з більшою етнографічною дотриманістю а при кінці Лисенко на засадах музичної етнографії опрацював для сцени три циклі обрядових пісень Колядки, Веснянки й Купальську Справу. Ці побутові сцени представляють свіже і може одно з більш цікавих музичних явищ в українському театрі».

Та не менш цікаво, що до сьогодні ніхто не призадумався глибше над цим одним «з більш цікавих явищ в українському театрі», ніхто не де інде а в поганському театрі (веснянки, купало, колядки) а згодом в народньому театрі (весілля) не шукав початків українського театру зокрема а початків словянського театру взагалі.

Зворот українського нового театру до свого праджерела був зовсім логічний і оправданий умовинами, специфічного росту українського театру. Від вершка поганського театру «Купала» простий шлях до драми-феєрії, що її в українському театрі до вижин мистецтва піднесла Л. Українка у своїй драмі-казці «Лісова пісня». Першим, що започаткував цей шлях, це К. Тополя, що своєю оперою-казкою «Чари» (видана в Москві 1837 р. виставлена з музикою О. Марковича в Чернігові 1866 р.) навязав нитку звязку нового українського театру зі старим праджерелом. А цю звязь підсилили Н. Вахнянин своєю оперою «Купало» (видана у Львові 1892. виставлена в Київському оперному театрі 1928-29) М.Старицький своєю п'єсою «Ніч під Івана Купала» (перерібка сценічної повісті Шабельської «Наканунѣ Ивана Купала»[57] М. Леонтович своєю — на жаль недокінченою оперою «Русальчин Великдень» (1890-1900) та врешті С. Черкасенко своєю драмою «Казка старого млина» (Київ 1914).

В українській літературі цей «неоромантизм» — як його охрестили критики найшов відгук у найкращих своїх представників, як у М. Коцюбинського («Тіні забутих предків», «Відьма» О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала») М. Черемшини й т. д.

У московській літературі Купало найшов сильний відгук у звязку з сюжетами з українського життя. Побіч ґеніяльного представника московського письменства, українця з роду, М. Гоголя, який в 1831 р. видав оповідання «В ніч під Івана Купала» (первісний заголовок «Басаврюк) є ще ціла плеяда менших «божків» письменства, які чи то в сирому виді, чи опрацьовані своєю творчою фантазією, на Купальські теми писали. О. Вельтман («Свѣтославич» роман 1835) П. Байський («Сказка о кладахъ» роман 1830) О. Чужбинскій («Чугуевскій козакъ» роман 1838 і

---

[57] Зап. Істор. Філ. Відд. Укр. Акад. Наук. Кн. XVI. ст. 245. Київ 1928.

1839). Х. Куприенко («Малороссійскія повѣсти» 1840). В. Пассек («Очерки Россіи» — опис Купала — 1840) і інші.

Зновуж, коли приглянутися ближче процесові деформації купальської обрядової пісні в побутову пісню[58] і пісню-баляду, себто, коли прослідити докладніше одну з купальських пісень, яка відорвалася від свого календарного застосування і втратила свою практичну функцію а звязалася з групою пісень б а л я д н о г о т и п у , — можна легко навязати звязок з ґенезою с л о в я н с ь к о г о театру. Що більше, О. Веселовський[59] наводить німецький переказ з Австрії, на основі якого Ганс і Ґрета, бідняк і дівчина з багатого роду, покохали один одного, але не маючи можности подружитися, так довго дивилися один на одного, поки не перетворилися в квіти. І. Весоловський відзначає, що Гансом і Ґретою звали ляльки, які на «Іванів день» вішали на високу гілку, обмотану соломою. Цю гілку ставили посередині вогнища й коли ляльки згоряли разом з гілкою, парубки й дівчата починали стрибати через вогонь. Цим західньо-европейським обрядом відповідають українські, Ганс-Іван, а Марена або Марина східньої Церкви відповідає Ґреті-Марґариті західньої.

І кидаючи далекосяглі паралелі — чиж „Zaczarowane koło“ Л. Ридля не було прийняте, як відродження польської драматичної поезії?[60]

Український Купало захопив і польську літературу, головно т. зв. епіґонів української школи, себто О. Ґрозу й Р. Зморського. Ґроза у своїй драмі „Hryć“, dramat Ukraiński w 5. aktach (Wilno 1858) подає обряд Купала доволі ориґінально. Головно пісня в якій хлопці й дівчата просять Купала вийти з лісу й обійти гаї, ліси й поля —

Obchodź nam Kupało lasy kalinowe!
Obchodź nam Kupało gaje barwinkowe!
Niech rośnie kalina, barwinok się ściele,
Niech nam nie zabraknie kwiatów na wesele —

належить до цікавих відмін цього обряду.[61]

Р. Зморський у своїй поетичній повісті „Noc świętego Jana“ торкається теми папоротиного квіту.[62]

І так український Купало, маючи безпосередній звязок зі західньо-европейськими цього рода видовищами, своїм впливом захопив обох літературних сусідів своїх, Польщу й Росію.

---

[58] Петров, я. в. стор. 27—32.
[59] Т. с. стор. 31—32.
[60] W. Feldman.
[61] В. Гнатюк. Український фолкльор у польських переробках. Етнографічний Вісник. Кн. 7. Київ 1928. ст. 156—157.
[62] St. Zdziarski. Pierwiastek ludowy w poeziji polskiej XIX w. Warszawa. ст. 377.

ОСІННИЙ ТЕАТР

Осінний поганський театр являється тільки переходом між літним і зимовим театром і ніяких спеціяльних видовищ у нього не находимо. Єдиною сторінкою обрядового характеру являється в осінному театрі обряд обжинок (6 липня — Спаса, в тому часі на Україні жнива) і зв'язаний з цим — для етнографів і літературознавців незвичайно інтересний — обряд т. зв. «Спасової» або «Волосової бороди». Погоджуючися на тому, що в обряді «бороди» або «кози» — як його звуть по інших місцях — ми маємо залишки маґічного обряду, етнографи найшли цікаві паралелі цих залишків у всіх слов'янських народів а надто у німців і французів у Бретанії.[63]

Та обряд цей — як і врешті й цілі обжинки, ніякого сценічного елементу в собі не мають. Обжинкові пісні в більшості належать до кляси робочих[64] пісень і хоч в застільних обжинкових піснях можна найти аналогії з весільними коровайними піснями а навіть із величальними — усі пісні є сценічно-статичні, не має в них ні пляcтики слова, ні сценічної акції. Знову ж цілий обряд обжинок — хоч і були спроби його інсценізувати для потреб аматорських театрів[65] — не має передумови театру, умовности сцени, ні драматичних моментів.

Деякі обжинкові пісні мають діялоговий характер, як напр. високопоетична

Ой добраніч, широкеє поле,
Жито ядрянеє!
Добраніч, на здоровля!

Нива звертається до жниць:

Жниці молодії...
Приходьте завтра раненько
Як сонейко зійде, росиця опаде...

Але —

Вже сонейко зійшло, росиця опала
А мої жнійки не бували.
Чи повтомилися, чи поморилися,
Чи на мене нивку, забулися?

Та жниці заспокоюють ниву:

Ми не позморилися, не повтомлялися
І на тебе, нивку, не забувалися.[66]

---

[63] Проф. Д. Зеленін. «Спасова борода» східньословянський хліборобський обряд жниварський. Етнографічний Вісник. Кн. 8. Київ 1929, стор. 115. — Акад. А. Кримський «Волосова борода». Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. Київ 1927. стор. 74.

[64] Грушев. І. 194.

[65] П. Дужий, Обжинки, обрядова картина в 2-ох відслонах. Укр. В-во Краків 1941.

[66] Труды, III. 241.

Можливо, що колись — згідно зі здогадами етнографів — ці пісні були антифонно співані, але з уваги на брак структуального звязку пісенного слова з мімікою і танком, їх до театру залічити не можна.

Єдині елементи, які могли перейти із обжинок до зимового театру, тобто колядок, це магія слова, з якою стрінемося в колядках і величання — хоч це останнє поширене майже в цілому поганському театрі.

ЗИМОВИЙ ТЕАТР

Окреме місце займають в історії поогансько-християнського театру колядки й щедрівки.

Грецького походження, адаптовані повністю а то й підсилювані християнською Церквою, вони є клясичним прикладом, як народня, звичайна пісня із обрядово-маґічної форми перетворювалась поволі у правдиво-мистецьку форму. Вони є правдивим дорогоцінним джерелом прасловянського порозуміння а рівночасно з цим, вони відтворюють у своєму змісті цілу низку епох, даючи образи починаючи від передкняжої епохи, а кінчаючи сучасними часами, задержуючи при тому, одначе, свою питому, сценічну форму.

Не диво, що дослідники етнографії та літературознавці назвали українські колядки українськими Ведами.[67] По їхньому змісті можна досліджувати відтіни релігійних ідей від найдавніших часів до найновіших. Є колядки, що нагадують гимни Індрі, є колядки зі слідами найстаршого натуралістичного культу й світогляду, в деяких колядках зіллялися образи християнських святих з образами етнографічних богів, опікунів хліборобства, в деяких знову можна найти сліди чогось в роді богумільства та пантеїстичного світогляду, є колядки книжно-бурсацького характеру із Богогласників XVI-XVII вв., є колядки в яких находимо образи взяті з побуту дружини князів, удільних часів, краєвиду степового Чорноморя, ловецьких трофеїв, відгомонів міського життя з його різними ремісничими корпораціями-цехами.

І уже раніш літературознавці звернули були справедливо увагу, що колядки це неначе пісні, в яких у попсованому виді передаються риси різдвяної драми, яку представляють ті, що ходять із вертепом і звіздою.[68]

Уже по змісті колядок — незалежно навіть від їхньої своєрідної сценічної форми, яку можна б назвати однодрамою,

---

[67] Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство. т. І. Львів 1899. Збірник філолог. секції НТШ, т. II. стор. 115—120, 291. — М. Грушевський І. 149 і далі. — Труды Чуб. III. стор. 265—436.

[68] О. Весоловскій в «Сп. Вѣдомост». 1875. № 278. (Драгом. я. в.).

ми находимо у цьому змісті й впливи шкільного театру й, з другого боку, відламки княжого театру,[69] незалежно від літургічної дії. І цікаво, що колядки, які впродовж віків розвивалися під охороною і за допомогою християнської церкви та сприймали впливи різних культурно-мистецьких проявів поодиноких епох, не змінили своєї форми. Форма колядок залишилася незмінна, однодрамна.

В історії українського театру колядки, як однодрами, з уваги на свою форму, займають тому клинове місце, що ця форма межує з одного боку із закінченою уже, навіть у подробицях сценічною формою поганського театру, п'єсою «Купало», з другого ж боку стоїть вона на межі, із зовсім іншим по формі й по змісті, княжим театром. В наслідок адаптації і допомоги християнської церкви, сценічна форма колядок звязалася з літурґічним, християнським театром, та знову ж, будучи старшою по походженню, заховала в собі чимало рис поганського театру.

Ось чому колядки займають в історії розвитку нашого театру окремішне місце. Колядки у цілій своїй величі й красі найкраще заховалися на Україні[70] й безумовно є це заслугою Української Церкви. Колядки розвивалися і розвиваються на Україні під протекторатом Церкви. Може це з уваги на церковні братства, може тому, що Церква має з цього прибуток, бо «колядники беруть з церкви скарбону й хрест (для провідника більший а для себе менший) а у церковного старости дзвіночок»,[71] а може просто тому, що східня, так толерантна Церква сама створила у себе один із найкращих театрів. Таким чином обряд колядування не тільки не втратив нічого на своїй силі, але зискав на повазі, бо став освячений Церквою. Рівночасно його первісні прикмети заховалися у всій своїй силі а що найважніше, якась частина організаторських атрибутів і почестей, що спершу належали до провідника, перейшла на священика а коляди заховали свою нетикальність. Крім цього така сполука допомогла проникненню релігійних мотивів до коляд особливо, коли в церковнім братстві брали участь дяки. Незалежно, можна ствердити рішуче, що під протекційним крилом Східньої Церкви, так толератної, обряд коляд не упав, але тим краще міг перехoватися і зміцнитись.[72]

Зовсім інше становище зайняла латинська Церква.[73] «Заник-

---

[69] Напр. звязки з епохою княжого театру: «накривайте столи тисовії» (Труды III. стор. 336), «накривайте килимами» (Труды III. 337); звязок з літургічною дією: колядка «Діва днесь» (Труды III. 333) це дослівний кондак з Літургії на Різдво, колядка «Крикніте ангели» (Труды III. 340.) це текст Повечерія Великого.

[70] P. Caraman. Obrzęd kolędowania u Słowian j u Rumunów. Kraków 1933. Polsk. Akad. Um., стор. 266.

[71] Я. в. стор. 13, 19—20.

[72] У Грушевського я. в. І. стор. 148. помилковий погляд.

[73] Caraman, 207, 234.

нення а радше декаданс коляд у поляків („fantazja twórcza jest zupełnie spętana a bogactwo i różnorodność motywów całkowicie unicestwione") можна пояснити нетолератністю єрархії латинської Церкви, яка нищила поганські обряди. Аналогічне явище: цілковите щезнення похоронних пісень, що їх поляки мусіли мати, так як українці, білоруси, румуни чи інші народи Сходу.

«Факт, що коляди находимо у поляків тільки на цих землях, які сусідують з українцями не мусять бути запозиченням, може бути, що старий обряд колядування міг тільки схоронитися поблизько народу, серед якого був у розцвіті. Для обряду гнаного і вигонюваного з усюди, ці околиці були єдиним місцем схоронища, де їх не могла винищити латинська церква».

Доходимо отже до висновку, що „obrzęd (kolędowania) u Mało-Białorusinów przedstawia jednolitość doskonałą i jednorodną, jakiej może nigdzie indziej nie znajdziemy. Jedyna różnica między obrzędem małoruskiego i białoruskiego polega na tem, że ta ostatnia zdradza wybitną schyłkowość w porównaniu z pierwszą".[74]

Уже в театральному орнаменті колядок находимо сильно розвинені драматичні елементи, що їх можна зaкваліфікувати до м а ґ і ч н о г о п о г а н с ь к о г о т е а т р у, цієї підбудови колядкової однодрами. Маґічний поганський театр, змістом якого було заклинання, мав колись дуже широко розгалужені форми, як напр. у болгарів, де коляда в якій запрошувалося Бога була драматичною інсценізацією а у мордвинів була справдішним театром. У румунів досьогодні форма заклинання є наскрізь драматична.[75] Колядки — по своїй ґенезі — це первісні маґічні формули, де заклинач є актором, бо підчас заклинання він грає ролю або майбутнього «я», або вищої сили. Але тут мусимо відрізнити заклинання типу бажання (які схоронилися у нашому щоденному життю по сьогодні) від заклинань, в якому драматичний елемент виступає у різкій формі, що є основою маґічного театру.[76]

В театральному орнаменті колядок стрічаємо найчистішу й найстаршу форму маґічного театру, в якій находимо усі театрально-сценічні елементи, від сцени починаючи а реквізитом кінчаючи:

В ніч під Різдво іде хазяїн і хазяйка (або син і дочка) сумерком до саду. Мужчина несе сокиру, жінка перевесло зі соломи. Обоє спиняються перед безплідним деревом, жінка заходить за дерево, немов боронячи його, мужчина заміряється на нього сокирою. Починається діялог:

Жінка (дерево): — Не рубай мене, буду вже родити!

Мужчина: — Ні, зрубаю, чомусь не родила?

---

[74] Caraman, стор. 234—5, 266.

[75] Т. с., стор. 422—25.

[76] Два типи заклинача: 1) суб'єктивно-ліричний (просить, благає) і 2) епічно-драматичний (оповідання про що йде). Caraman, 428.

Діялог повторяється три рази (маґічна формула). За третім разом:

Жінка (дерево)- — Бійся Бога, не рубай! Буду родити лучше за всіх!

Мужчина: — Гляди ж!

Після цього жінка перевязує дерево перевеслом.[77]

Ця сценка, яка є поширена у сербів, болгарів, румунів[78] і дуже слабо у поляків, найчистішу форму заховала в українців. Підчас, коли в українців виконавці це актори (один грає пана саду, розгніваного, що дерево не хоче родити, а другий жінка, символ плодючости, репрезентує дерево, бо кожне дерево у фантазії народу є чимсь в роді жінки). Жінка в ролі дерева просить вибачення, обіцює поправу. Обвязування перевеслом, крім маґічно-симпатичного значення може мати значення маґічно-наслідовне, бо дерево так опоясується перевеслом, як вагітну жінку поясом. Рівночасно плодючість жінки переходить від неї на дерево.

В українців маємо до діла з умовністю місця, сценою, акторами, реквізитом, діялогом, акцією і закінченням, у сербів, болгарів і румунів хазяйка, боронячи дерева, не говорить в його імені, не персоніфікує його, тільки говорить від себе, тобто інтервеніює, у поляків знову ж бере участь тільки одна особа, тобто діялогу нема.

Колядка, це — як ми вже згадали — однодрама, різнородна по змісті, однородна по сценічній формі. Найкраще ця однодрама у своїй сценічній формі заховалася у гуцулів, що врешті зрозуміле з уваги на географічне положення, хоч численні паралелі находимо по всій українській землі.

Колядники-актори, ще перед виступом — колядуванням, відбувають численні проби, бо при виголошуванні тексту вони не сміють помилитися,[79] як театрально-сценічний ритуал, так і текст мусить бути докладно вивчений. Помилка яканебудь вважається «гріхом». Значить, існує віра в характер святості коляд, віра, яка піддержує традицію маґічних формул і з другого боку, знову ж, тому колядки є найбільш консервативні.

Ансамбль акторів-колядників зветься у гуцулів «табором», всі актори[80] мусять вміти грати на трембіті. Головний актор, герой, який веде акцію, чи провідник, на зразок «хореґой»,[81] зветься «береза»[82] — носильники, які несуть заколядоване — «коні», гу-

---

[77] Пор. зустріч літа у весняному театрі.

[78] Як вище, стор. 410—13.

[79] Caraman, 468—70.; В. Гнатюк, Коляди й щедрівки, Етногр. Збірник, т. 35. I. ст. XV. Львів 1914.

[80] «Як відбуваються коляди у Гуцулів» — запис П. Ш. Доникова. Етногр. збірник, я. в., стор. XVI—XXXIV.

[81] Посмертні писання М. Дикарева. Збірник філолог. секції т. VI. Львів 1903. стор. 185. Мітологічні уривки . . .

[82] Груш. I. 155. за Мат. до укр. етнол. т. XV. стор. 23. наводить також назву «счинальник». «Брезая» = болгар. маска, румун. «бреза» = замаскований.

мористична дієва особа, яка викликує сміх «уферма». Крім цього в кожному ансамблі-таборі є балет, танцюристи «плесенники», з котрих кожний має топірець і оркестранти. Кожний колядник-актор має необхідний реквізит, дзвіночок привязаний до правої руки.

Колядують в точно означений час: по Святій Вечері, 1. і 2-го дня свят аж до Йордану.[83]

Щойно, коли колядники відколядували, нарід вважає, що почалися свята. На Україні священик ділить ансамблі колядників і перша колядка відбувається в його хаті. Щойно потім ансамблі розходяться по селі.

Як зближаються колядники до хати, в якій мають колядувати, трубач-трембітар трубить на трембіті. Це неначе фанфара, що дія починається, театральний ґонґ.

На даний знак «берези» колядники здержуються і замовкають. Починається пантоміма — вступ, обрядовий танок: починає грати скрипка, відтак трембітарі а колядники разом з плесанниками — танцюристами зачинають танцюючи іти тричі до хати й назад. Наблизившись до хати (усе те діється мовчки, тільки на тлі музики) починають інший

1) танок: танцюристи вихиляються ритмічно то в одну, то в другу сторону, це нагадує якийсь архаїчний, з померклих часів релігійний танок а то тимбільше, що його часом виконують сиволосі ґазди;

2) танком підходять під дім і стають звернені обличчям до правого вікна. (Ліва сторона в повіррю народу є нещаслива).

Тоді «береза» просить дозволу заколядувати й хор починає т. зв. підвіконну колядку.

Як бачимо, вступ, (пролог-пантоміма) започаткований фанфарою, можна поділити на дві частини: мімічний танок, який ділиться на дві окремі частини а з яких друга кінчається І-шою явою акції, тобто підвіконною колядкою.

І відслона

II ява: Виходить хазяїн з хазяйкою і роздає дарунки: колач «березі» й гроші колядникам. «Береза» подає їм хрест, хазяїни цілують його а хазяйка обвязує його пасмом лену. Хазяїн просить колядників до хати.

III ява: «Береза» велить усім зняти шапки, усі знімають і входять в хату, поздоровляючи присутніх в хаті.

---

[83] Гнатюк. Колядки й щедрівки. т. І. і т. ІІ. Львів 1914. Етногр. Збірники тт. XXXV і XXXVI.

* «Уферма» — означення новішого походження.

II відслона

IV ява: В хаті стоячи співають привітальну колядку.

V ява: Хазяїн просить сідати, «береза» сідає на першому місці, хазяїни частують, при чому колядники співають кожному зокрема, після віку а то навіть і звання, колядку й рецитують побажання.

[У заможніших хазяїнів скрипач починає грати до танку й колядники гуляють спершу з хазяйкою або, якщо є, з гістьми, а навіть між собою. Ті, що не гуляють розказують дотепи.]

VI ява: Після частування і відспівання кожному з окрема, колядок-побажань, колядники стають і стоячи співають столову колядку.

VII ява: Колядники дістають подарунки й гроші, при чому «береза» виголошує відповідну промову до якої хором словно — начебто діялогово-рефренно — акомпанюють колядки. Це закінчення властивої акції зветься поколяда, значить нарід усвідомляє собі новий театральний момент і що цікаво — поколяда у повній своїй формі задержалась тільки в українців. Закінчення мають свої точні формули. Формула ця творить цілість з формального боку із колядою і не може бути поділена. Тільки в українців існує такий текстовий перехід стереотипний вірш, який всюди повторяється:

«А за сим словом, будь же нам здоров» — або —

«А за сим словом в дзвіночки дзвоним,

В дзвіночки дзвоним, низько ся клоним.

VIII ява: Кінцевий момент подяка столова, що між березою і колядниками має форму короткого діялогу, який неначе заохочує колядників до подяки:

Береза: Панове колядники! (Старша форма: Хлопці-молодці!)

Колядники: Чуємо!

Береза: Здойміть шапочки!
Колядники: Так чинимо! (Знімають шапки).
Береза: Дарує нас пан ґазда колядов!
Колядники: А ми його щастям та здоровлям —
і тут наступає довге хорове побажання врожаю, добробуту, здоровя і т. д.

Часом всі побажання висказує «береза» а хор тільки зміцнює їх окликом «дай Боже».
Береза: Дай вам Боже здоровлє!
Колядники: Дай Боже!
Береза: І дома спокій!
Колядники: Дай Боже!
Береза: І в коморі достаток!
Колядники: Дай Боже! і т. д.

III відслона й епілог — пантоміма

IX ява: «Береза» дає усім хрест до цілування і починається вихід, так, як вхід: плєсанники повторяють обрядовий танок, ідуть назад від стола до порога, при чому легко колишуться на боки, вертають знова до стола а поклонившися йому тричі, присідають три рази і задом виходять на двір. На подвірю колядники разом з танцюристами творять коло, т. зв. «круглик», беруть до середини хазяйку, хазяїна та скрипача а коли цей заграє, танцюють співаючи.

Опустивши подвіря, танцюють по дорозі ще яких 100-200 кроків.

Підчас дії «береза» свої накази подає дзвінком, який у нього є більший як в інших. Звичайно дзвонить він на початок або на закінчення коляди. Підчас колядування всі актори-колядники легко дзвонять дзвіночками і притупують ногами в такт коляди.

Як бачимо, колядка має в собі усі потрібні театрально-сценічні елементи, коли ми обряд її поділимо згідно із сценічними вимогами на яви. Кожна ява-сцена відповідає як з одного боку змістові різнородности тексту, зміні осіб, так з другого боку зміні місця і різнородности настроїв. Лінію дії маємо чітко зазначену, вона починається підвіконною колядкою, міцніє в привітальній колядці, вершок осягає в столовій колядці. В поколяді лінія дії спадає, щоб ще раз піднестися в подяці столовій і скінчитися. Рами прологу й епілогу збудовані ідентично: пролог починається одним танком, який переходить в другий і лучиться з підвіконною колядкою. Епілог лучиться обрядовим танком (танок прологу № 2) із подякою стола і переходить на подвірю в звичайний танок (танок прологу № 1).

Колядники є вістунами щастя, добробуту, найвищого оптимізму, в колядках бачимо ідеальні, вмисно перебільшені, гіперболізовані образи багатства, слави, величі господаря чи рідні його.[84] Колядки є піснями перемоги життя і тут ми стрічаємося на вид — але тільки на вид — з дивною неконсеквенцією: з колядками для померлих.[85]

Колядки для померлих мають спеціяльний обряд: дома, де хтось підчас року помер, хазяйка запалює воскову свічку й приліплює її до хліба,[86] що лежить на столі. Це є знак для колядників, що в цій хаті помер хтось з родини. І колядники, відспівавши згідно зі звичаєм, кожному присутному колядку, на самому кінці співають помершому. По змісті, померший просить в

---

[84] Груш. я. в.

[85] Caraman стор. 153. — Гнатюк т. II. стор. 268.

[86] Цей сам звичай існує в Монтенеґро — M. Murko, Das Grab als Tisch, стор. 82.

живих молитви а він за них не забуде, є часом опис, як ангели його душу в рай несли а коли приходять слова

Я встаньмо, браття, ми си підведім,
Ми си підведім, всі руки складім,
Всі руки складім, молитву скажім
За цю душечку, що відсив пішла —

всі колядники стають і в найвищому релігійному скупченні, відмовляють «Отче наш» або іншу молитву.

Колядки для померших є твором часів християнських і мабуть не найдавніших. Дуже можливо, що вони[87] повстали в розцвіті середньовіччя, коли такий ідеал позагробового життя, таку надію, і такий оптимізм, який нам представляють українські коляди, успів глибоко вритися в уяву християнських людових мас. Та незалежно від цього, земське поняття позагробового життя сприяло тільки повстанню колядок для померших, бо на думку народу — а ця думка по сьогодні жива — між одним життям і другим різниці немає. Культ померших є в українців спеціяльно просто перманентним культом і так як за поганських часів дух помершого існував і жив, так він і до тепер живе й співділає з живучими. Українці до тепер — як мабуть і перед віками — не розділюють земського життя від позагробового а вважають одно й друге життя цілістю нерозривною а смерть дверима, якими переходиться з одної кімнати в другу.

Тематично театр стрічається з культом позагробового життя у християнській формі щойно в колядках. Тут ми маємо нитку звязи з літургічною драмою, значить цілковито християнською по формі. — Що ж до поганських голосінь, то вони не мають в собі нічого театрального. Форма голосіння є цілковито не театральна й не сценічна,[88] навіть коли б ми хотіли звязати слово з ритмом мелодії. Те ж саме торкається — сьогодні майже в цілковитому занику — забав із трупом і при трупі.[89] Хоч у цих забавах можна найти й діялоги й навіть акцію в поодиноких сценах — так як врешті у кожній людовій забаві — вони формально до театру, ні до його початків не належать. Драматично — театральні елементи поганських похоронних обрядів не створили цілості — так як напр. «Купало», не стали підготовкою до якоїсь

---

[87] Caraman, стор. 153.

[88] І. Свєнціцький. Похоронні голосіння. В. Гнатюк. Похоронні звичаї. Етногр. Збірник т. XXXI—XXXII. Львів 1912.

[89] З. Кузеля. Посиженя і забави при мерлім. Зап. Наук. Тов. Шевч. 1915. т. 122. стор. 103. — Порівняти Ф. Колесси Укр. нар. думи у відношенню до пісень і похоронних голосінь. Зап. Наук. Тов. Шевч. т. 132. стор. 1—3. Кузеля в статті «Українські похоронні звичаї» в Етногр. Збірнику т. 31—32. стор. 143. пише, що це загальний звичай і наводить Beichtfrage Burchard'a з Вормс з XI с.: «et cantasti ibi (при мерці) diabolica carmina et fecisti ibi saltaciones, quas pagani diabolo docente adiuvenerunt.» Поодинокі сценки-забави поміщені на стор. 227—229, 239, 266—276. Деякі забави (обручка) стали заг. товариськими.

містерії, так як напр. русалії, ані не оформились самостійно, як це ми бачимо у весільній драмі. Не створили вони заокруглених сценічних образків, як ми це бачили в гагілках, ані зразкових однодрам, якими являються колядки.

Побіч цієї нитки звязку з літурґічною дією, колядки безпосередньо лучаться з княжим театром, не тільки тематично, але також і формально. Колядки по суті своїй це похвальні пісні, величальні, їх можна назвати одами або гимнами. Встановлювання імен власних до коляд є саме доказом, що даний Н. Н. є героєм усіх цих неймовірних пригод, є найкращий, і найславніший. Ніде так не знаходимо виразного ідеалу народнього життя як в колядках. І саме тому, що закінчення колядок мають в собі — як врешті кожний гимн — багато речітативу — а головно подяки, які що до змісту не різняться від поколяд, але щодо форми є зовсім відмінні, — звязок їх з княжим театром дуже сильний. Подяки не є подані ні прозою ні віршом, але висловлювані в ритмічних реченнях, яким часом не бракує і риму, найчастіше асонансу й вони не є співані, тільки рецитовані.[90]

Колядки й щедрівки вносять в початки театру ще один новий елемент а саме маски. На Україні ходили колядники з козою або кобилою, медведем, рідше вовком. Деякі перебираються за жінок (головно на Маланки, останній день східнього календарного року 31. XII) тому, що жінкам заборонено колядувати, й за Василя (перший день нового року 1. I.). У західних українців в навечерія Нового Року або на сам Новий Рік, колядники тягнуть плуг а часом несуть старі чепиги, наслідуючи орання і сівбу. В Чортківському повіті у вечір перед Новим Роком ходять по хатах з плугом, представляючи орання, при чому посипують землю вівсом і кукурудзою.. Та цей сценарій уже загибає, получившись з Маланкою і масками.

Серед щедрівок, чисто аґрарного характеру, що їх співають колядники, тягнучи плуг, цікаві з уваги на маски є щедрівки:

Гей! Гей!
Чи спиш, чи чуєш, пане господарю!
Прийшли коло твої хати орати.
Гей! Гей!
Дві синиці в колісниці
Два медведі у переді
Дві курці у ярмурці

---

[90] Будова голосінь в головній основі нерівномірно ритмічна, відповідає протяглому речітативу в повільнім маршовім темпі». Етногр. Збір. т. 31—32. стор. 3.

або друга щедрівка

Да й наняла м е д в е д и к а
За плугом ходить.
А в о в ч и к а сіренького
Волів погонить.
А з а й ч и к а куценького
Передні водить
А л и с и ч к у — Парасицю
Обідать носить.

Немає сумніву, що мотив цей стоїть в тісному звязку з масками деяких звірят (головно ведмідь і рідше вовк) які товаришували колись обрядові щедрівок і колядок. А що до старинного походження цього мотиву, то найкраще ілюструє його «Слово проти скоморохів» Максима Грека[91] чи інших.

Звязок колядок і гагілок із народнім театром — весіллям

Українські колядки, про які колись Шафарик писав, що „wděku plné ty prostonárodni, čisté, wonné kwéty gsanu mi milé nequáč nešli drahocenné perly"[92] мають безпосередній формальний звязок, з подібними їм врешті гагілками. Незалежно від цього, чи думка М. Мурка, що, мовляв, гагілки теж є звязані з культом померших[93] є справедлива, ми тісний звязок між українськими колядками й гагілками находимо в першу чергу у болгарів у краліцьких і лазарських піснях-інсценізаціях.[94] Те саме, заховали румуни, сербо-хорвати та інші словяни. На Україні натомість, драматична сценка під назвою «кралька» заховалася тільки на пограниччі українсько-білоруськім (гомельський повіт, кол. могилівська ґубернія).[95]

Щодо сценічної форми то гагілки, зовнішньо (обмеження сцени, підібрання відповідних — спеціяльно, святочних уборів-костюмів, різноманітність сюжетів) представляються краще, натомість драматична форма колядок є більш сувора, більш проста, та рівночасно з цим більш театрально-клясично прозора. Але як гагілки так і колядки, перші більш лірично-драматичні по формі другі знова більш епічно-драматичні, творять, коли ми глянемо на цілий746 погансько-християнський театр, якщо із перспективи театрального сезону слідкуватимемо за розвитком форми цього театру,

[91] V. F. Ržiga (Moskva). Неизданные Сочинения М. Грека. Byzantinoslavica. Ročnik VI. Praha 1935—1936. стор. 85. (стор. 105—108).

[92] Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин. Укр.-руськ. Архів. т. XV. Львів 1921. стор. 33—34.

[93] Das Grab als Tisch. op. cit. стор. 152.

[94] Caraman, я. в., стор. 576—577.

[95] Caraman op. cit. і стор. 594—606. Wpływ pieśni obrzędu wiosennego na kolędy.

прекрасні рами для одної цілости, зливаючися із нею в одно а рівночасно гармонійно контрастуючи з нею.

Ще раз треба тут підкреслити, що цілийogансько-християнський театральний сезон українського хлібороба є так гармонійно збудований, як гармонійно створила йому життя українська природа. Ми не бачимо ніяких заложень чи недотягнень, ніяких скоків, ні натягувань. Театр розвивається природньо, несилувано. Гагілки, легкі, різноколірні, повні запалу весняного пробудження, творять малі ґраціозні образки, принадні своєю невимушеністю і безжурною радістю, образки що зливаються в одну могутню п'єсу пробудженого весною життя. І в тому захопленні маленький дзвінок остороги: Літний театр. Треба приготовитися до поважного співжиття із демонами окружаючої нас природи. І в літному театрі йдуть приготування до того, щоб забезпечити себе — і, щоб в драмі «Купало» повновартісно — сценічно, виявити свій драматичний талант. Та життя природи йде невпинно вперед, мистецтво, щоб не лишитися позаду, мусить іти з нею. І знову легкий несилуваний перехід: обжинки, на це, щоб у твердих, морозом скованих формах колядок виявити величання і маґічної сили побажання на майбутній достаток і гармонію життя.

Ця гармонія співжиття з природою, гармонійне театрально-сценічне схоплення найважливіших проявів життєвого бігу українського хлібороба, мусіло найти свій завершений вислів у новім драматично-сценічній формі — весіллю. Весілля звемо народнім театром, тому, що воно є святом не тільки двох родів, чи двох статтей, але, що з ним вяжеться усе що найцінніше й суттєво-основне в народі: діти, достаток і сила роду. І рушійну силу подружжа, еротичні моменти, ми находимо й в гагілках-веснянках, і в «Купалі» й в колядках. Вються вони крізь цілий поgансько-християнський театр червоною лентою, щоб врешті найти своє мистецьке завершення у весіллі.

Але підчас коли поgансько-християнський театр, як і врешті народній театр, витворив український хлібороб силою свого драматичного, вродженого йому, таланту, усі свої, чи то взаємновідношення, чи то відношення до окружаючих його демонів природи, усі свої пристрасті, почування і настрої вдягнув у мистецьку сценічну форму й в цьому, ним створеному мистецькому царстві жив він, хлібороб, сам і користав з нього — побіч цього впродовж розвитку державно-соціяльних обставин, створився новий рід театру — княжий театр.

Мав він іншу обстанову, інших акторів, іншу форму, інший театральний орнамент. Та властива суть залишилася ця сама: в своєму поганському театрі український хлібороб у гагілках-веснянках величав весну й творчу силу її, в «Купалі» вічні живла природи, землю, вогонь і воду, в колядках своїх співмешканців — в княжому театрі предметом величання став перший хлібороб і хазяїн української Київської Держави, — князь.

Б. КНЯЖИЙ ТЕАТР

1. Літературно-мистецьке життя княжих часів

X-XII вік — це розцвіт державного життя старокняжої української доби. І коли численні спроби реконструкції цих часів у напрямі літератури, законодавства й архітектури мають уже деякі здобутки за собою, реконструкції княжого театру досі не було. Навіть археологічні розкопи найновіших часів, столиці Галицько-Волинської держави — старого Галича, обмежилися тільки до місця означення храмів і князівського замку.[1]

А в цьому розцвіті, безумовно, між літературою з одного боку а мистецтвом — спеціяльно ж архітектурою[2] з другого боку, одно з важніших місць мусів займати княжий чи навіть — як би ми могли паралельно до літературних памяток того часу назвати — дружинний театр. Повторюю — одно з важніших місць, бо на це маємо докази й в архітектурі цього часу й в літературі, тобто пам'ятках, які присвоїла собі література, хоч вони, власне кажучи, належать до театру, до драматично-театральної літератури княжого театру.

З моментом створення самостійної княжої держави, погансько-християнський театр — прибрав — інші форми, чи докладніше кажучи, роздвоївся. Одна його вітка — під впливом державної системи — заховалася у народі й створила в повному змислі народний театр (весілля), друга його вітка — теж під впливом державної системи, оформилася у княжий театр, маючи за основу два основні елементи: речітатів і величання. І коли ми візьмемо ще до уваги музичний супровід, тобто інструменти,[3] про які згадують літописи, що вони існували на княжих дворах X-XII вв. — і під цим кутом розглядатимем старі пам'ятки, що їх собі з бігом часу присвоїла історія літератури, побачимо, що княжий театр мав свої точно означені форми й мав свою драматичну літературу, спеціяльну, для театру створену.

Коли ми із перспективи сьогоднішнього дня приглянемося літературно-мистецькому життю старокняжих часів, побачимо два вогнища, в яких концентрувалося тодішнє літературне й мистецьке життя: це були манастирі й княжий двір. Але коли по манастирях творилася література, звичайно із спеціяльною закраскою і яркою тенденцією, княжі двори були вогнищами де

[1] Я. Пастернак. Старий Галич. Краків—Львів 1944.

[2] В. Січинський. Архітектура старокняжої доби (X—XIII) Прага 1926. стор. 27.: церква св. Івана в Холмі, що згоріла 1259 р. мала капітелі прикрашені **людськими масками.**

[3] Dr. L. Niederle. Slovenské starožitnosti. Díl. III. sv. I. v Praze 1921. стор. 707—726. — І. Крипякевич. Українське життя в давні часи. І. Княжа доба. Львів 1934. стор. 33—4.

нев'язано розвивалася лицарська поезія, дружинний епос — а то й те, що деякі суворі проповідники й моралісти назначували етикеткою «бісівських пісень».

Безумовно, що між обидвома вогнищами — залежними врешті від себе — існувала до деякої міри толеранція, бо коли — як пише літописець — до кімнати в якій сидів князь Святослав (1073-1076) увійшов св. Теодосій «побачив багатьох, що грали перед ним: одні гуслені голоси подавали, інші музикійськими звуками голосили, інші орґанними — і так усі грали й веселилися, як є обичай перед князем».[4]

Та воно було тоді добре, коли це робилося «перед князем», воно тоді було «обичаєм», проти якого годі було виступати. Але коли це було, скажемо словами літописця, «перед народом», то тоді цей же самий літописець пише «коли бачили, як хто танцює і грає і пісні бісовські співає, зітхни» — або «діявол обдурює такими і іншими обичаями, всякими хитрощами переваблює нас від Бога: трубами й скоморохами, гуслями й русаліями» — а «як іграють русалії або скоромохи, або п'яниці кличуть, або яке зборище ідольських гор — ти в той час перебудь дома».[5]

При розгляді літурґічної дії ми торкнемося ширше цього питання, тут тільки треба зазначити, що усі ці протипоганські виступи християнських письменників були безумовно звернені й проти верхівки тоді панівної й посередньо вдаряли в нарід, але, як бачимо, великої шкоди не зробили. Християнська церква України своєю, на вид, дуже гострою протипоганською акцією, не багато пошкодила староукраїнській культурі, а навпаки навіть, частинно зберегла її, від занику, по сьогодні.

Із таких саме, виступів проти танків і співів, тодішних монахів, мовляв, біси спокушуючи ченця Ісакія кличуть «візьміть сопілки, бубни й гуслі й ударяйте, Ісакій буде нам танцювати», ми довідуємося, яких музичних інструментів тоді — на княжих дворах — уживано й як звалися фахові[6] сили, що брали участь в тодішній оркестрі. Крім сопілок, гуслей, бубнів уживано пищаль, свиріль (тобто сьогоднішню дудку) труби, орґани і інші.

Оркестранти звалися: гудець — це був рівночасно музика і співець, свирець або свирильник, супільник трубник — залежно від цього на якому інструменті даний член оркестри грав. Член балету, танцюрист звався плясець, співак звався півець. Усіх цих артистів загально звали ігрцями або скоморохами й як довідуємося із тодішніх писань ченців — серед народу були вони незвичайно популярні.

Деякі дослідники літератури здогадуються, що скоморохи це

---

[4] Крипякевич, я. в., стор. 34.
[5] Крипякевич, я. в.
[6] Як вище.

були перші, професіональні актори.[7] Та мабуть правдивим є твердження акад. А. Веселовського, (а в слід за цим І. Франка), що скоморохи були радше жонґлери,[8] півкловни, комедіянти які з театральним мистецтвом не мали нічого спільного. Промовляло б за цим в першу чергу як з одного боку «Слово проти скомороховъ» М. Грека,[9] який звязує їхню діяльність з такими «беззаконіями», як «медвежное плясаніе».

«Обрѣтше бо окаоніи медвѣдъ — пише М. Грек — дивій звѣръ, и многымъ временемъ и споспѣшьствомъ бѣсовьскымъ научивше и стояша плясати къ сурнѣ и трубѣ и тимпану и плясанію рукъ съ душогубными пѣсньмі обходят всяку страну и сѣла, играюще предверію безумных игрелюбцевъ всячьскымъ кличомъ възвигше звѣря къ плясанію сурною и тимпаны и трубою и пѣсньмі сатаниньскымі». Найстарша пам'ятка з побуту скоморохів на Україні, це фрески на стінак і філярах притвору Софійського Собору в Києві. Фрески ці походять з XII-XIII в. і представляють скоморохів у їхніх костюмах з інструментами. Бачимо їх там в танцюючих позах і то навіть у такті присюдистого танку, бо обі ноги є зігнені в колінах.

Зразу скоморохи були здогадно своєрідними блазнями при княжих дворах, вони забавляли князів і бояр а згодом почали виступати або з освоєними звірятами або радше переодягнені за звірят на ярмарках, серед народу й мандруючи від міст до міст, добули собі таку популярність, що ще сьогодні ми стрічаємо назву сіл Скоморохи в Галичині, як в сокальському, тернопільському й бережанському повітах.

Згадки про скоморохів находимо теж в билинах[10] старшого походження, т. зв. київського циклю (сводная былина) а в хроніці Мартина Бельського[11] за рік 1590. читаємо, що „skomoroszy od osob swych po 8 groszy“ платили а „skomoroszy dudarze, skrzypkowie, piszczkowie i co się jedno graniem bawią, po 6 groszy“.

Таким чином скоморохи належали до т. зв. весельчаків, які бавили князя і його дружину на пирах і бенкетах а згодом цю ж саму службу виконували на ярмарках серед простолюддя, зеднуючи собі широку популярність і рівночасно стягаючи на себе громи аскетів-ченців. Франко згадуючи про скоморохів, каже, що вони за княжих часів змішалися з другим подібним елементом, захожим до нас з Німеччини (через Новгород), та із Чехії та Сербії. Були це — звані з німецька шпільмани,[12] мандрівні гуслярі, «свистільники», чи «дударі» або «скрипачі». Шпільмани теж мандрували по селах і містах, грали на своїх інструментах, співаючи

[7] М. Возняк. Істор. укр. літер. т. III. Львів 1924. стор. 153.
[8] Исторія Русской Литературы. т. I. вып. III. Москва 1908. стор. 237.
[9] Ryzantinoslavica. VI v Praze 1935—1936. стор. 105—108.
[10] Былины, истор. пѣсня, Москва 1919.
[11] Kronika Marcina Bielskiego т. III. Sanok 1856. стор. 1639 і 1643.
[12] Річник укр. театрального музею, стор. 45.

при тому пісень переважно оповідного, балядового та новелістичного змісту. І так як скоморохи тішилися шпільмани популярністю серед народу, чого доказом є до сьогодні існуюча назва напр. села Свистільники в Бережанському повіті, Галичина.

Безумовно, що виступи скоморох чи шпільманів розвивали в народі вроджену йому уже охоту до сценічних видовищ, до мімічної гри, пісень чи музики, та з другого боку знова основуючи цілий свій дотеп на вульґаризмах, чи, іншими словами кажучи, граючи на найнижчих інстинктах людини, вони не тільки не причинялися до піднесення мистецько-театрального рівня серед широких кругів народу, але навпаки, понижували його тодішній культурний рівень.

А культурний рівень княжих часів був — розглядаючи його під сочкою сьогоднішнього дня, із перспективи століття — безумовно дуже високий.

Коли сьогодні, XI-XII вік можна назвати сміливо розквітом літератури, мемуаристики, архітектури, законодавства — то безумовно це все мусіло бути вислідом довгого процесу. Коли ми у творахр письменників XI-XII в. можемо найти вироблену техніку, устійнені форми чи літературні традиції, коли просто в широкому змислі цього слова можна говорити про літературну школу[13] — то воно не могло прибрати зразу таких повних форм впродовж одного віку, тобто від дня офіційного заведення християнства. Коли сьогодні першу українську в літературній формі подану автобіографію,[14] якою являється відома «Поучення дітям» кн. Володимира Мономаха, можемо уважати зразком мистецької форми цього жанру творів — то цей твір, не маючи попередників меншої вартости, не міг повстати навіть під впливом так сильної як тоді, візантійської культури. Те саме бачимо у ділянці архітектури: Софійська катедра в Києві не має певних аналогій ні у Візантії ні на Заході — вона являється самостійним пам'ятником світового мистецтва. Впливи української архітектури старокняжої доби на сході йдуть через Новгород, Псков, Суздаль, Володимир над Клязмою аж до Москви. На Заході ціла польська т. зв. «романська» архітектура повстає під впливом «руської». «Руські» церкви існують на Афоні, в Царгороді, в Єрусалимі.[15]

Значить, існування передхристиянського мистецтва на Україні (чого врешті доказом є розкопи в Херсонезі[16]) не підлягає найменшому сумнівові, та в слід за цим ціла творчість т. зв. трипільської чи передмікенської культури, себто творчість на якій виросло й повною силою розцвіло пізніше літературно-мистецьке життя кня-

---

[13] С. Єфремов. Історія укр. письменства. т. І. Київ—Ляйпціґ 1924. ст. 102.

[14] І. Кревецький. Початки укр. мемуаристики XI—XII ст. Стара Україна ч. IX—X. Львів 1924. стор. 121.

[15] Січинський, я. в. стор. 35—36.

[16] Як вище, стор. 8.

жих часів України, було наскрізь проняте своїм ґрунтом, своєю історією. У мистецтві мусить виявлятися з цілою силою творчість, що міцно зв'язана зі своїм ґрунтом, зі своєю історією, що ділає своїми силами. Можуть бути різноманітні впливи, можуть з'явитися зовсім чужі взірці, але коли немає своїх артистів-майстрів, земля не дасть нового плоду; більше того, мистецтво цеї країни не спричиниться до дальшого поступу . . .»[17] Пишний розцвіт староукраїнського мистецтва та його оригінальність вказують, що творцями були місцеві майстри, які на протязі віків створили свій особливий стиль, способи будування, техніку . . .»

Те саме, що про архітектуру, можна сказати й про княжий театр. Так як література княжих часів не розцвіла одного дня, так і княжий театр не повстав на приказ князя. Підвалиною, підложжям були для нього скоморохи й шпільмани, елемент захожий чи то з Німеччини чи з Візантії, елемент чужого зразку, який стрічаємо в меншій чи в більшій мистецькій формі на всіх дворах тодішньої Европи. Але й скоморохи й шпільмани чи свистільники, хоч і залишили по собі широку популярність і назви сіл, були українському сценічному духові чужі. Вони не створили театру й театрові княжих часів тільки вспіли вони залишити зразок підвалин форми.

Зміст і виконавців княжого театру створив рідний ґрунт і рідна історія — земля дала своїх артистів-майстрів.

2. Виконавці, зміст і форма княжого театру

Княжий театр розвинувся із лицарської пісні. В Галицько-волинському літописі під 1251-им роком читаємо, що після перемоги князів Данила й Василька над Ятвягами «співали їм пісню славну». Польський літописець Длуґош у своїй хроніці під 1209 р. пише, що після здобуття Галича кн. Мстиславом, його витали «славою»:[18]

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу,
Сильний соколе, Богом післаний — пострашити сильних
та міцних і їх зброю!
Не будуть вони хвалитися побідою над тобою!
Тобою, великий і славний наш господине, всі понижені й побиті!

Ці героїчні лицарські пісні укладали співці-музики чи може навіть і співці-рецитатори, актори, типу Бояна із «Слово о полку Ігоревім, на що маємо теж виразний натяк у билинах.[19]

---

[17] Як вище, стор. 5. — І. Франко. Із лектури наших предків XI в. Стара Україна 1924. Львів, ч. XII. стор. 179.

[18] Латинський переклад реставрував М. Грушевський, Іст. літ. III. стор. 145.

[19] Русскія Былины старой и новой записи. Москва 1894. стор. 197. (Ставеръ Годеновичъ).

Такого співця-рецитатора, Бояна, згадує невідомий автор «Слова о полку», мовляв, коли Боян «кому хотів пісню творити, то розганявся мислю по дереві, сірим вовком по землі, сизим орлом під оболоками».

І теж з цього ж «Слова о полку» знаємо, що згаданий Боян не тільки був автором, але він був і співцем-рецитатором, який «свої віщі пальці на живі струни покладав, вони ж самі князям славу рокотали«.[20]

Тут одначе нам треба відрізнити акторів-виконавців княжого театру, від княжих, двірських співаків — типу міннезенґерів чи труверів. Княжий двір — якщо можна це прослідити на основі літопису, мав три катеґорії співаків. Перша катеґорія, це були співаки-актори типу Бояна, які рівночасно були й авторами-поетами. Це були люди безумовно вищого соціяльного положення, які хоч може й не належали до дружини князя, але в правах — силою свого мистецького таланту — були зрівнані з дружиною, якщо не стояли й вище. Саме до першої катеґорії можна залічити, крім Бояна й другого такого актора-поета, про якого — на жаль, так врешті як і про Бояна — докладніших вісток, крім згадки Галицько-Волинського Літопису немає, Митусу. Під роком 1241. літопис згадує про «словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного аки связаного приведоше». Із цих слів уже бачимо, що актор-співак умів теж протиставитися навіть князеві, він був від нікого незалежним мистцем. До першої категорії мусимо теж залічити й — невідомого досі — автора «Слова о полку» та авторів інших драматичних поем, які до сьогодні в уривках заховалися в нашому письменстві.

До другої катеґорії треба залічити звичайних професіоналів-співаків типу скальдів Зіґвата та Гаральда,[21] які перебували при дворі кн. Ярослава І. Це були платні професіонали, на службі у князів, яких обов'язком було «співати йому славу», величати його та оспівувати діла й подвиги його дружини.

Третьою катеґорією були врешті весельчаки, блазні, тобто скоморохи. — «Я думаю — пише М. Грушевський,[22] що «Слово о полку» спочатку співалось, так само як Боянові пісні, на взір котрих воно складалося . . . Образ Бояна, як він покладає свої «віщі персти» на струни, оспівуючи князів, трудно вважати чистою артистичною метафорою. Перед нами таки дійсно співець, який дійсно співає перед князями, акомпаніюючи свій спів пригривкою . . .»

І обговорюючи черґування ритмічних частин поеми із неритмічними прозовими, Грушевський доходить до правильного ви-

---

[20] Усі цитати із ювілейного видання у 150-ті роковини першого друку «Слово о полку Ігореві», за редакцією Святослава Гординського, в-тво «Київ» 1950. Филядельфія, стор. 31—35.

[21] Акад. В. Перетц. Слово о полку. У Києві 1926. ст. 59.

[22] Іст. Літ. II. 197. Аналогічні «співомовки» французькі з поч. XIII ст. як теж і ірляндські епічні записи.

сновку, що автор «Слова» умисно вживає такого засобу, щоб держати слухачів у піднесеному настрої.

Сценічна рецитація має свої спеціяльні закони, які є тісно зв'язані з поняттям подаваного слова, з його внутрішнім змістом і скалею висловлюваної думки. Маючи музичне тло, яке невідлучно в'яжеться зі словом, ілюструючи його, сценічна чи радше естрадна рецитація, з одного боку в наслідок степенування словного ефекту, мусить бути так зручно уложена, щоб не томити слухача, який сприймає тільки слухово, (зоровий ефект однотонний), з другого боку знову ж, виконавець-подавач мусить так подавати слово, щоб воно створило ілюзію дії. Ясно отже, що цього роду поеми не можуть мати симетричної будови, як її немає «Слово» чи інші поеми, що були виконувані на княжому естрадному театрі.[23]

Хоч літературознавці ділять в основному «Слово» на три частини, крім вступу й закінчення,[24] тобто 1) похід і поразка українських військ, 2) сон київського князя Святослава II. і заклик до поодиноких князів та 3) плач кн. Ярославни й щаслива втеча кн. Ігора, цей поділ одначе з уваги на естрадну рецитацію, та й ще під акомпаніямент, не підходить.

Тому ми «Слово» ділимо на 5 частин, згідно із рецитаційними законами, як своєрідну мелодраму: 1) підготова, 2) наближення до динамічного насичення, 3) динамічне насичення (кульмінаційна точка) 4) розводнення і 5) закінчення.

Підготова є повна динамізму:

Коні іржуть за Сулою,
дзвенить слава у Києві,
труби трублять в Новгороді,
стоять стяги у Путивлі...

Цей динамізм, що його чутно вже в цих коротких поетичних образах, у другій частині зміцнюється. бо наближається до повного насичення:

... Вступив князь Ігор у золоте стремено
І поїхав по чистому полі.
Сонце йому тьмою дорогу заступало,
Ніч стогнучи йому грозою, птиць побудила...

Напруження зростає, сама природа бере участь у поході кн. Ігоря і хоч не хоче йому покоритись, мусить. Друга частина кінчиться перемогою кн. Ігоря:

---

[23] E. Sivers у своїй праці: «Das Igorlied, metrisch u. sprachlich bearbeitet, Leipzig 1926. на основі т. зв. Schallanalyse доказує, що «Слово» основується на координації слухових та рухових вражінь.

[24] «Слово про Ігорів похід» Ґрефенгейніхен 1944. ст. 7.

«З заранія в п'ятницю потоптали полки половецькі,
І розсипавшись стрілами по полі, помчали красних дівок
половецьких,
А з ними золото й поволоки й дорогі оксамити...

І на закінчення неначе фанфара:[25]

Червоний стяг,
Біла хоругов,
Червоний бунчук,
Срібне ратище
Хороброму Святославичеві!

І т р е т я ч а с т и н а, кульмінаційна точка: бій і погром княжого війська, яка кінчається скорботною ліричною ноткою:

Що це мені шумить,
Що це мені дзвенить
досвіта вранці перед зорями?
- - - - - - - -

Кінцевий акорд:

Никне трава від жалощів,
дерево з тугою до землі похилилось...

Четверта частина, це т. зв. р о з в о д н е н н я, тобто лірична частина, яка своїм настроєм лучиться безпосередньо із закінченням третьої частини. Складається вона з двох частин, сну київського князя Святослава II. і плачу кн. Евфрозини Ярославни. Тут також ж само ритмічно-музична будова цих частин, з уваги на настрій є інша:

А Святослав мутний сон бачив у Києві:
«Цієї ночі звечора одягали мене — казав — чорною паполомою
на тисовому ложі
черпали мені синє вино
з журбою змішане...» —

Тоді, коли сон Святослава II. і його «золоте слово із слізми змішане» є видержане у повному поваги, маєстатичному тоні, мелодійно пливе скарга кн. Ярославни:

«Полечу зозулею по Дунаєві,
омочу бобряний рукав у Каялі — річці...»

[25] Порівнання М. Грушевського, я. в. ст. 200.

І врешті остання, п'ята частина, закінчення, видержана у ритмічно-радісному настрої, втеча Ігоря, подана моторично:

Кликнуло;
Стукнула земля,
Зашуміла трава —

«Слово о полку Ігоревім» являється, на нашу думку, одним із найкращих зразків мелодраматичних героїчних поем, як репертуару княжого естрадного театру. Притаманна прикмета княжої України — героїчність, найшла повний свій вислів у «Слові». А рівночасно у репертуарі українського векансько-християнського театру появляється нова прикмета, лицарська честь, до тепер у театральному матеріялі старої доби українського театру невідома. Тоді, коли в інших уривках драматичних поем цього часу, які до нас дійшли, крім величання та маґії слова, нових елементів не находимо, у «Слові» находимо виразно зясовані лицарські ідеали старої княжої України: лицарська честь, оборона батьківщини й служба князеві.

А рівночасно, у своїй формі «Слово» «повне напруженого, гострого почуття, патосу, котрий то підіймається, то опадає, то вдаряє увагу різко скандованими фразами, то розпливається у меланхолійних рефлексіях, то дає проблиски погідного радісного настрою. Ритмічна будова тексту не відділима від змісту, вона супроводить йому, віддаючи в ритмічно-музичній будові фрази відтінки думки, й навпаки темп ритму дає зрозуміти нам той настрій, ту гадку, яку поет вкладає у свою фразу».[26]

Ще виразніше виступає елемент героїчности в панеґірику кн. Романові Галицькому, який теж належав до репертуару українського княжого театру:

Устремил бо ся бяше на поганыя
　　яко и левъ,
сердитъ же бысть
　　яко и рысь,
и губяше (я)
　　яко и коркодилъ,
и прехожаше землю их
　　яко и орелъ,
храборъ бо бѣ
　　яко и туръ —[27]

Уже само це рефренне закінчення вказує на це, що згаданий панеґірик був співаний в супроводі якогось інструменту, та на

[26] Грушев. я. в. ст. 200.
[27] Грушевський я. в. т. III. стор. 145.

жаль цілість його до наших часів не заховалася у своїй повній естрадно-театральній формі.

По формі своїй, на нашу думку, княжий український театр взорувався на візантійському профан-театрі, про якого існування маємо уже вісті з IV і V ст. Київський княжий двір стояв в тісному політичному зв'язку в цих часах із Візантією, орієнтуючись на її етикету та беручи приклад із її пишноти (як це врешті й бачимо у ділянці церковній), і безумовно мусів узяти за зразок і театр, чи радше його форму, надаючи їй український зміст.Тодішній візантійський театр профанів,[28] крім танцюристів («орхестес») які танцювали без слова, на зразок сьогоднішнього балету,розрізняв три роди пантомін: «траґодой», тобто сольо-актори (чоловічі або жіночі виконавці, в масках) які не танцюючи, виконували, тільки при помочі жестикуляції свою ролю, співаючи, але без супроводу хору чи інструментів — здогадно рецитували вони уривки зі старих траґедій; «кітародой» — актори (і мабуть рівночасно й автори) які у супроводі ґітари співали сольо. Зміст пісень цих останніх не відомий, здогадно переспівували вони мітичні або траґічні мотиви; і врешті «комодой» — це були актори, які представляли поодинокі сценки з античних комедій.

Орієнтуючися по змісті пам'яток, які заховалися до наших часів, на українських княжих дворах могли бути тільки «кітародой» і цей тип виконавців є на нашу думку найближчий змістові «Слова о полку» чи панегірикові кн. Романа. «траґодой» натомість, уваги на маски, не відограли такої поважної ролі в українському княжому театрі, як це було у візантійському профантеатрі. Може тому, що не мали вони традицій старогрецьких траґедій а може тому, що маски стали одною із комічно-забавових прикмет народніх весельчаків і таким чином втратили мистецьку вартість.

І знову орієнтуючись на зміст, мусимо відзначити одну важну прикмету старокняжого українського театру, прикмету в дечому спільну з візантійським театром профанів — п о в а г у в и с т а в и. Годі допускати, щоб цього рода виконавці — «кітародой» — як автор «Слова о полку» — могли таку драматичну поему як «Слово» рецитувати на пирах і бенкетах, що відбувалися на княжих дворах київської доби. Цього рода драматичні поеми як «Слово о полку», «Слово Адама» чи «Слово о погибели Руської землі» — а всі вони були безумовно рецитовані на збірних сходинах княжих дворів, мусіли мати інший фон, як пир чи бенкети того характеру, що про нього згадує літопис. Виведення цього рода поем вимагало поваги настрою, вимагало своєрідної атмосфери, застанови над питаннями, що їх порушувано у гармонійно-мистецькій,

---

[28] G. J. Theocharides. Beiträge zur Geschichte des bysantinischen Profantheaters im IV. u. V. Jahr. hauptsächlich auf Grund der Predigten d. Johannes Chrysostomos. Праця мені недоступна. Цитую за Byzantinische Zeitschrift 1942. B. 42 № 1. стор. 212.

повній поезії сценічно-рецитаційній формі. Бо ці питання торкали найбільш суттєвої справи, найглибшої струни, найніжнішої сторінки амбіції й патріотичного почуття княжого володаря — його держави.

Але княжий театр не був естрадою, де рецитувалися тільки героїчні, лицарські поеми. Доказом того є «Слово Адама в аді до Лазаря», яке історики зачислили до пам'яток XI-XIII ст. як характеристичний твір дружинного стилю. На жаль, до сьогодні «Слово Адама», хоч має воно дуже багато аналогій із «Словом о полку», науково є зовсім не прослідженe й текст зовсім не зреконструований. Але з уваги на строфічну будову його, сміливо можемо твердити, що так як і «Слово о полку», «Слово Адама» належало до репертуару українського княжого театру.

Розглядаючи репертуар українського княжого театру, чи може скажім, театру Київської Держави, можемо прийти до висновку, що цей театр на княжих дворах дав українському письменству найкращі мистецькі твори, в яких відзеркалилась не тільки тодішня висока культура України, але й притаманні риси цієї доби. Як з одного боку у манастирях творилася релігійна література, так з другого боку при театрі княжих дворів повстало мистецьке письменство, яке згодом стало базою дальшої, не тільки української, але також і східньо-словянської літератури. Театр княжої України був колискою Бояна, Митуси, які з черги зродили таких повновартісних мистецьких поетів, як автора «Слово о полку», як авторів «Слово Адама» чи інших «Слів», які з уваги на свою ритмічно-рецитаційну будову належали до репертуару княжого театру а дійшли до нас тільки у фраґментах.

Сьогодні увесь цей репертуар княжого театру належить до літератури — так як врешті належить уже до літературного архіву твори Софокля, Айсхіля чи більшість творів Шекспіра. Так як заник старогрецький чи шекспірівський театр, залишаючи у всесвітній театральній скарбниці величезні свої здобутки та причиняючись у величезній мірі до росту всесвітнього театру, так і заник український княжий театр, залишивши свої твори в літературі а причинившись до збагачення форми й тематики українського театру. По тематиці княжий театр залишив — як уже згадано — нові сюжети й нові мотиви які до сьогодні в українській драматично-сценічній літературі носять назву «драми з княжих часів». У ній находимо ці ж елементи лицарської чести, служби князеві і т. і.[29]

По формі своїй княжий театр створив першу естрадну форму, яку згодом зі заником княжих дворів скоморохи поширили в народі як естрадно-циркову форму — а яка задержалась, хоч не в театрі, по сьогодні. Рівночасно з цим княжий

[29] Драми К. Устияновича, В. Пачовського і інших.

театр дав перший почин і сценічно оформив монологи, які в новітньому українському театрі аж по 1917 р. — по революційну модерну — відогравали велику ролю.

Розвиваючись паралельно з поогансько-християнським театром і народнім театром, але заникаючи раніш від них, бо з упадком княжої держави, княжий театр передав народньому театрові свої персонажі «князь», «княгиня», «бояри» і т. д.). І таким чином коли на Заході на дворах володарів помалу — еволюційно із естрадної форми театру починає вилонюватися зародок сьогоднішнього театру — на Україні з уваги на упадок державности, керівну ролю будівничого театру перебирає знову народ і творить першу, повновартісну сценічну народню драму — видовище, весілля.

ПРИМІТКИ

Вступ

[2] А. Кримський, Розвідки, статті та замітки. I-XXVI. Київ 1928.
[3] Camilla Luzerna, Das Balladendrama der Südslaven. Leipzig 1923.
[4] St. Mladenow, Chr. Wakarelski, Chr. Kodow, Realne podstawy łączności Słowian. „Ruch Słowianski", Lwów 1929. № 6. ст. 250. — Dr. Fr. Wollman, Bulharské drama, 1928.
[5] Д. Чижевський, Нариси з історії філософії на Україні. Прага 1931. — філософія на Україні, Прага 1926.
[6] П. Феденко, Вплив історії на український народній характер, Прага 1942. — проф. І. Мірчук, Світогляд українського народу, Прага 1942. — Б. Крупницький, До світогляду українського народу, Берлін 1943.
[7] Д-р М. Гнатишак, Історія української літератури, Прага 1941. І.
[8] М. Грушевський, Історія української літератури, т. I-III. Київ-Львів 1923.
[9] Гр. Лужницький, Праукраїнський театр, Зап. Наук. Тов. Шевченка, т. 165. Ню Йорк-Париж 1956. ст. 60-73.
[10] A. Kutscher, Die Elemente des Theaters, Grundriss der Theaterwissenschaft, I. Teil, Düsseldorf 1932. — J. Gregor, Weltgeschichte des Theaters.
[12] М. Возняк. Нескінчена друком праця І. Франка з історії українського театру. Річник Українського Театрального Музею. І. ВУАН, Київ 1930. стор. 41-75.
[13] Д. Антонович, Триста років українського театру. Прага 1925.
[15] М. Возняк, Історія Української Літератури, I-III. Львів, 1920-1924.
[16] J. Gregor, Das Bühnenkostüm in historischer, ästhetischer u. psychologischer Analyse. Zürich-Wien 1925. — R. Balgne, Die Maske des Schauspielers, Leipzig 1942.
[19] О. Барвінський, Історія української літератури, I-II, Львів 1920-21.
[20] Н. М. Петровъ, Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Кіевъ 1884. — Записки Іст.-філ. Від., кн. V. 1925., рецензія на А. Белецкого«Старинный театр в России».

А. Погансько-християнський театр

[22] V. J. Mansikka, Die Religion der Ostslaven. I. Quellen, Helsinki 1922. — В. А. Яковлевъ, къ литературной исторіи древне-русскихъ сборниковъ, Одесса 1893.
[23] В. Кордт, Чужоземні подорожні по східній Европі до 1700 р. Збірник Істор.-філол. Від. УАН. № 38. Київ 1926.
[24] П. Азбукинъ, Очерк литературной борбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ. «Русск. филолог. Вѣст. тт. 28, 35, 37, 38, 39. Варшава 1892-1898. Ці самі помилки находимо у Грушевського, Історія Укр. Літ. І. 78, 88, 142, 143, 165, 168. — Гр. Лужницький, Українська Церква між Сходом і Заходом, нарис історії української Церк-

ви, Филаделфія 1954.; 1000-ліття християнства в Україні, Филаделфія 1956.; Історичні основи українського католицизму, «Логос» 1954.

[29] Проф. В. Сиповський, Україна в російському письменстві, ч. 1. Збірник Істор. філол. Від. УАН. № 58., Київ 1928.

[30] Lepkyj B. Die Seele unseres Volkes, Süddeutsche Monatshefte, Febr. 1924. ст. 170-173.

[31] Lehrbuch der Religionsgeschichte. Hg. v. A. Bertholet u. E. Lehmann. Tübingen, 1925. I, 100.

[32] О. Колесса, Люнарно-астральний мітологічний сюжет у стариннiй українській колядці. Зап. Наук. Тов. Шевч. т. XCIX ст. 299.

[34] Prof. Dr. J. Janko, O pravěku slovanském, Praha 1912. — A. Brückner, Wierzenia religijne i stosunki rodzinne, Encyklopedja Polska, t. IV. 2. V.

[35] Д. Чижевський, Нові досліди над історією астрології, Етнографічний Вісник, Київ 1929.

[36] Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край П. П. Чубинского. Спб. 1872 т. III. — Матеріяли до української етнології, Львів, 1904, т. VII. Львів 1909. т. XII., Львів 1912. т. XV. Етнонграфічний Збірник, т. V. Львів 1898.

[41] В. Гнатюк, Гаївки, Матеріяли до української етнології, т. XII. Львів 1909. — O. Kolberg, Pokucie, Obraz etnograficzny, t. I. Kraków 1882. 153.

[47] В. Петров, З української обрядової поезії народ.-календарного циклю. I-II. Український Науковий Інститут 1944.

З М І С Т

C O N T E N T S

T A B L E D E S M A T I È R E S

I N H A L T

ЦЕЙ ЗБІРНИК ПОЯВИВСЯ ЗАХОДОМ І НАКЛАДОМ ОСЕРЕДКУ ПРАЦІ НТШ У ФІЛЯДЕЛЬФІЇ, ЗДА.

НА ВИДАННЯ ЦЬОГО ЗБІРНИКА ЗЛОЖИЛИ ПОЖЕРТВИ:

Вп. П. Петро Кірик	400.— дол.
Українська Імпортова й Торговельна С-ка «Космос» у Філядельфії	216.— „
СУК «Провидіння» у Філядельфії	100.— „
Спілка Богачевський-Рогач у Філядельфії . . .	90.— „
«Самопоміч» у Філядельфії	50.— „
Підприємство мясарських виробів «Ватра» у Філядельфії	25.— „

Усім жертводавцям на цьому місці складає сердечну подяку

Управа
Осередку праці НТШ
у Філядельфії

8. — Енциклопедія Українознавства, частина 1—2.
9. — Резюме доповідей, прочитаних в рамах праць поодиноких НТШ, 3 томи.

V. Хроніка Наукового Тавариства ім. Шевченка у Львові, містить звідомлення про діяльність Товариства, його Секцій і Комісій. Досі появилося 77 випусків в українській мові і 59 випусків у німецькій.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В НЮ ЙОРКУ

видало такі книжки:

1. Яновський Ю.: Майстер корабля.
2. Маланюк Є.: Поезії в одному томі.
3. — Лепкий Б.: Мазепа. З-під Полтави до Бендер.
4. Обірвані струни. Антологія поезії.
5. Збірка українських новель.
6. Січинський В.: Історія української архітектури.
7. Франко І.: Вибір із творів.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

видає

ГАСЛОВУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Головний Редактор: проф. д-р Володимир Кубійович.

Друга, словникова частина «Енциклопедії Українознавства» матиме 100 аркушів, себто 1.600 сторінок великого формату, поділених на 5 томів (25 зошитів), вона обійматиме близько 20.000 статтей і заміток. Книга буде багато ілюстрована у тексті й на окремих вкладках чорними й кольоровими малюнками — портретами, фотографіями міст, краєвидів, фльори й фавни України, важливих споруд, репродукціями пам'яток мистецтва, історичними й географічними мапами, діяграмами, хронологічними й порівняльними статистичними таблицями, що займатимуть бл. 100 сторінок; основною мапою до другої частини «Енциклопедії Українознавства» є велика мапа України 1:2.000.000 (120 x 65 цм.) в чотирьох секціях, додана в кінці книги. Редакцію окремих ділянок провадять 38 визначних науковців і фахівців; співробітниками й авторами є понад 200 осіб, які репрезентують усі ділянки українознавства в наширшому значенні цього слова.

Адреса Редакції: 27 rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.), France.

НА ЕМІҐРАЦІЇ ВИДАЛО НТШ НАСТУПНІ КНИГИ:

а) В серії «Записок НТШ»:

«В 300-ліття Хмельницького». Збірник за ред. Б. Крупницького. Записки НТШ, т. 156; 10,5 арк.

Л. Окіншевич: «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.». Записки НТШ, т. 157; 14,5 арк.

Є. Ю. Пеленський: «Ucrainica в чужих мовах». Записки НТШ, т. 158; 7 арк.

А. Яковлів: «Український кодекс 1743 р.». Записки НТШ, т. 159; 11 арк.

В. Кубійович: «Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)». Записки НТШ, т. 160; 4-кольорова карта з 1 арк. пояснень.

(Продовження на 4-ій стор. обкладинки)

Збірник Філологічної Секції, т. 24.
Записки НТШ, т. 161; 13 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 25.
Записки НТШ, т. 162; 6 арк.
В. Прокович: «Печать малоросійськая» і «Сфраґістичні етюди».
Записки НТШ, т. 163; 7 арк.
«Корона Данила Романовича». Збірник за редакцією о. А. Г. Великого.
Записки НТШ, т. 164; 5 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 26.
Записки НТШ, т. 165; 6 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 27. «У сторіччя народин Івана Франка».
Записки НТШ, т. 166, 12,5 арк.
М. Оглоблин-Глобенко: Історико-літературні статті.
Записки НТШ, т. 167.
П. Ковалів: «Основи формування української мови».
Записки НТШ, т. 168; 15 арк.
«Збірник присвячений пам'яті З. Кузелі».
Записки НТШ, т. 169.
О. Оглоблин: «Гетьман Іван Мазепа та його доба». В 250-ліття смерти.
Записки НТШ, т. 170; 26 арк.

б) В Серії «Бібліотеки Українознавства»:

Я. Падох: «Нарис історії українського карного права».
Бібліотека Українознавства, ч. 1; 5,25 арк.
І. Холмський: «Історія України».
Бібліотека Українознавства, ч. 2; 23 арк.
Ю. Шерех: «Нарис сучасної української літературної мови».
Бібліотека Українознавства, ч. 3; 25 арк.
П. Зайцев: «Життя Тараса Шевченка».
Бібліотека Українознавства, ч. 4; 25 арк.
П. Грицак: «Галицько-Волинська держава».
Бібліотека Українознавства, ч 5; 16 арк.
А. Княжинський: «Дух нації» (соц.-етнопсихолог. студія).
Бібліотека Українознавства, ч. 6; 18,25 арк.

в) Чужомовні резюме прочитаних доповідей:

Всіх трьох Секцій НТШ:
в англійській мові — разом 5 томів; 23,5 арк.
у французькій мові — 1 том; 4 арк.

г) Інші видання:

«Сьогочасне й Минуле». Том І. за 1948 р.; 8 арк.; Том II. за 1959 р.; 9,5 арк.
«Історія НТШ»; 3 арк.
«Хроніка НТШ».
Випуск ч. 75, за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949; 2,5 арк.
Випуск ч. 76, (резюме доповідей по-українськи); 1 арк.
Випуск ч. 77, за час 9. IV. 1949 — 31. XII. 1953; 4 арк.
«Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА». Вид. 1960 р., ілюстр., 1 арк.
«Доповіді» — читані доповіді, част. в англ. мові, чч. 1—15 (1958—1960).
Бюлетень НТШ в Торонті; 10 арк.
«Енциклопедія Українознавства». — Частина перша;
за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі.
«Енциклопедія Українознавства». — Частина друга (гаслова), (в друку);
гол. ред. В. Кубійович.